

Воловик В. М.

ЕТНОКУЛЬТУРНЕ ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО. ХРЕСТОМАТІЯ

Навчальний посібник для студентів
і викладачів географічних спеціальностей
вищих педагогічних закладів освіти

ВІННИЦЯ 2020

Рекомендовано до друку
кафедрою географії Вінницького державного
педагогічного університету ім. М. Коцюбинського
(протокол № 10 від 19.02.2020 р.)

ББК 26.821

УДК 911.375

Рецензенти:

Круль В. П., професор, доктор географічних наук, завідувач кафедри фізичної географії і раціонального природокористування (Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича)

Яцентюк Ю. В., професор кафедри географії, доктор географічних наук (Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського)

Воловик В. М.

В68 Етнокультурне ландшафтознавство. Хрестоматія:
Навчальний посібник / В. М. Воловик. Вінниця, 2020. – 170 с.,
іл.

У посібнику проаналізовано етнокультурну стратегію репрезентації, орієнтована на самобутність і унікальність властивостей ландшафту. Розкриті форми та типи репрезентації етнокультурного ландшафту. Наведено значну кількість прикладів у вигляді хрестоматійної частини до кожного розділу та підрозділу посібника.

Для студентів географічних спеціальностей, географів, фахівців галузей рекреації і туризму, охорони природи та раціонального використання природних ресурсів, краєзнавців.

ББК 26.821

© Воловик В.М., 2020

ВСТУП

Унікальність і специфічність процесам регіоналізації надає основа життєзабезпечення: натуральне, традиційне і етнічне природокористування. У поєднанні зі зміною життєзабезпечення, репрезентації географічної реальності, цінностей культур, контактуючих у межах поліетнічного регіону, також врахування історико-географічного вектору, формується поле дослідження, яке вимагає методик відмінних від класичних фізико-географічних. Таким напрямом є *етнокультурне ландшафтознавство*.

Культура, перетворюючи природний ландшафт, разом з тим отримує особливі ландшафтні просторові ознаки, формуючи власні ландшафтні комплекси. Культура, диференційована на окремі етнічні групи, сформувала свої, особливі ландшафти – ландшафти етнокультури: палацово-паркові, містечкові, сакральні, тафальні, іноді досить реалістичні, а частіше – досить далекі від оригіналу. Природні та художні форми, об'єднуючись, формують особливу образну єдність. Формування відповідного образу місця стало невід'ємним елементом художньої творчості. Якщо ландшафт перетворювався у художні образи, то уявлення про артефакти, у свою чергу переносилися на усвідомленість природного ландшафту та його форм [Ландшафты культуры, 2007]. В етнокультурному ландшафті розташовані локуси – місця концентрації духовної, ментальної та сакральної енергій: дім, сад, святилище, місто. Найтіснішим та найвідомішим результатом синтезу етнокультури, природи та людини є селитебні ландшафти, які у свою чергу є вузлами каркасних структур, що покривають земну поверхню. Вони формують неповторну структуру та візерунок у різних регіонах, тісно пов'язані з місцевими природними компонентами і формують відповідні «образи». З такими образами можна ознайомитися у різних напрямках образотворчого мистецтва, літератури, музики тощо. Вони є своєрідними доповненнями до наукового розуміння етнокультурного ландшафту або етнокультурного регіону. Зокрема, досить цікавими є території Західної України, розташованої у «маргінальній» етнокультурній смузі між Європою та Азією: *«Действительно, лакомый кусок представляла полоса земли по обоим берегам Буга, начиная отъ Винницы до Саврани, на границе «дикихъ полей»; девственная почва давала богатый урожай; колонизаторъ могъ добывать пропитание безъ чрезмерныхъ усилий; при этомъ множество притоковъ Буга, не высохавшихъ въ самое жаркое лето, не грозившихъ наводнениями подъ часъ весеннихъ разливовъ, притоковъ, образующихъ обширные пруды, роскошные притоны для всевозможной*

рыбы, и дающих даровую рабочую силу для мельниц... А вдоль побережья реки и прудов роскошные сенокосы, на умеренно сырых лугах превосходные травы для многочисленных стад разного скота; палящий зной юга не только не портит трав, но даже приносит свою пользу, умеряя холод с востока, где высились огромные леса, известные повсюду под именем бугских пуц; последние тянулись и исчезали около Ладыжина, на северо-востоке сливались с литинскими и хмельницкими лесами, а на юго-западе соприкасались с пуцами барского староства» [Ролле, 1890, с. 457] або у описі Східної Галичини початку ХХ сторіччя: «Въезжая в Галичину...каждый, кто бывал в центре Украины, может здесь воочию видеть, как близка здешняя культура к нашей, – например, Киевской. Те же живописные села, с белыми хатками, соломенные и досчатые крыши которых выглядывают из зелени верб, осокорей и тополей. Те же журавли скрипят, вытягивая воду; те же заросли рясной ставки и свиньи, нежащиеся в грязи. На полях те же селяне в соломенных шляпах и в те же разноцветные полоски жита, овса, пшеницы, кивающих по ветру ярко-желтыми головками. Те же корчмы и еврейские лавки, где турист сразу чувствует себя в Золотоноше или Белой Церкви. В особенности здешний ландшафт и напоминает нам украинский в этой широкой днестровской долине, обрамленной невысокими холмами» [Новицкий, 1914, с. 38].

Такі локуси (синоніми – місця, топоси) продовжують існувати, маючи власне життя. Вони міфологізуються, сакралізуються, історично набувають нових значень. Досить часто такий підхід формує новий архетип / кліше, наприклад, Подільська Швейцарія: «Сутковці расположены в глубокой долине реки Ушицы. По склонам долины среди садов ютятся крестьянские хаты, внизу блещет речка. Ея быстрые воды, прорываясь в Сутковцах через плотину и с шумом падая на мельничные колеса, рвутся вниз к еще более глубоким долинам Подольской Швейцарии» [Сецинский, 1889, с. 52], Нова Голандія, Третій Рим тощо. У такому ландшафтно-культурному «фронтирі» особливо актуальним стає питання репрезентації етнокультурного ландшафту, де крім наукового підходу, значну частину інформації дають зорові, слухові, мовні види сприйняття етнокультурного простору. Такий підхід дозволяє краще розширити кругозір дослідника. У посібнику зроблено спробу узагальнення різних видів репрезентації етнокультурного ландшафту з використанням значної кількості емпіричного матеріалу: літературних та образотворчих джерел, що дозволяє використати його як хрестоматію з дисциплін «Етнокультурне ландшафтознавство», «Регіональне етнокультурне ландшафтознавство».

РОЗДІЛ 1

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ

ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Питання репрезентації, або уявлення, культурного / етнокультурного ландшафту, як і будь-якого об'єкту географічних досліджень, актуальні не тільки при підготовці наукових доповідей або читанні лекцій – крім прикладних питань існують і специфічні теоретико-методологічні проблеми.

Теоретичні уявлення про репрезентацію географічного об'єкту. З одного боку, тематика репрезентації географічного об'єкту нагадує про проблему співвідношення географії й мистецтва. Значну роль у постановці цієї проблематики відіграв А. Гумбольдт. Про це ж писав його учень А. Гетнер, який розділяв географію як науку й географію як мистецтво: *«Мистецтвом географічний опис стає тоді, коли воно звертається не до розуму, а до почуття й настрою читача»* [Геттнер, 1930, с. 141]. Він не приймав позицію деяких географів, що закликали до «географії імпресіоністського мистецтва», для якої важливе віддзеркалення природи в нашому серці, а не природа сама по собі. Разом з тим А. Гетнер добре розумів, що не завжди існує чітка межа між наукою й мистецтвом стосовно досліджень ландшафту: *«Мистецтвом географічний опис стає у тому випадку, якщо воно прагне передати словами або на картині красу ландшафту у найширшому розумінні слова, коли воно звертається не до розуму, а до почуття та настрою читача (або, при графічному чи картинному зображенні – глядача); у цьому і є різниця між наукою і мистецтвом»* [Геттнер, 1930, с. 141].

У Росії теоретичні основи репрезентації ландшафту закладені В.П. Семеновим-Тян-Шанським. За його словами: *«Географічна наука є наука образотворча, наука зорових уявлень, зорової пам'яті»* [Семенов, 1928, с. 260]. Розвиваючи погляди А. Гумбольдта й А. Гетнера про важливу роль ландшафтного живопису в географічному дослідженні, він писав: *«У географії тісне зближення географа з пейзажистом не настільки істотно, як у філософії зближення філософа з поетом і музикантом»* [Семенов, 1928, с. 48]. Велике значення питанням репрезентації традиційно надається у французькій географії, науковим кредо якої можна вважати

вираження «дати побачити так само важливо, як дати зрозуміти». У сучасній географії швидко розвивається уявлення про географічний образ, пов'язаний з проблематикою репрезентації, що оформилося в самостійний науковий напрям [Замятин, 2005].

З іншого боку, репрезентація культурного ландшафту серйозною методологічною проблемою, сутність якої полягає в наявності двох принципово різних методологічних позицій.

Перша позиція виходить зі сполучення поняття об'єкту і його репрезентації. Проблему втрати реального об'єкту в деяких культурно-географічних дослідженнях відображає цитата, що належить англійським географам С. Деніелсу й Д. Косгроу: *«У постмодерністській перспективі ландшафт усе менш нагадує палімпсест, “реальні” і “автентичні” значення якого певним чином можуть бути виявлені з використанням коректних методичних, теоретичних і ідеологічних підходів; ландшафт усе більше стає текстом, що мерехтить на дисплеї глобального комп'ютера, значення якого може бути створене, поширене, змінене, удосконалене і знищене простим натисканням кнопки»* [Cosgrove, 1993].

Друга позиція полягає в тому, що внутрішня й зовнішня – змістовна й репрезентаційна – сторони ландшафту є двома гранями одного цілого (у цьому випадку способи уявлення об'єкту становлять лише частину дослідницького процесу). При цьому уявлення культурного ландшафту може здійснюватися на декількох рівнях: візуальне уявлення об'єкту дослідження, демонстрація своєрідності його просторової організації, формування географічного образу культурного ландшафту [Воловик, 2015].

1.1 ТИПИ Й ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Простір репрезентації ландшафту формується за рахунок якісно різних *типів* (вертикальні й горизонтальні репрезентації) і через співвідношення різних *форм* репрезентації [Калуцков, 2008].

Виділяють три основних типи репрезентацій етнокультурного ландшафту: вертикальна, горизонтальна і комплексна.

Вертикальна (перспективна) репрезентація представляє етнокультурний ландшафт у його вертикальному вимірі, дозволяючи виявити об'єм, властивості й структуру. В історії культури вона первинна щодо горизонтальної. У рамках цього типу

ландшафт з'являється з позиції людини. Наприклад, у формулюванні німецького географа початку ХХ сторіччя Л. Вайбеля ландшафт є *«частиною земної поверхні й небозводу, які розташовані у полі нашого зору й видні в перспективі з певного місця»* [за Калущков, 2011]. У це визначення з пейзажного живопису привнесені й небозвід, і уявлення про перспективу, і найголовніше – *вертикальне бачення* довкілля. Як справедливо зауважує Р. Хартшорн, таке уявлення про ландшафт припускає спостерігача, що розглядає конкретний вид (the scene) вертикально, так, як він проявляється в перспективі [Hartshorne, 1939, с. 152]. Однією з найпоширеніших культурних форм вертикальної репрезентації ландшафту є пейзаж.

Горизонтальна (планова) репрезентація розкриває етнокультурний ландшафт у територіальних, просторово-організаційних, просторово-семантичному вимірах. В основі цього типу уявлення є погляд на територію з висоти пташиного польоту.

Вирішальну роль у формуванні горизонтальної репрезентації відіграло відкриття карти як способу зображення й бачення світу. У ХІХ сторіччі у картографії пейзажні замальовки й зображення географічних об'єктів були остаточно замінені на систему умовних знаків. До цього часу були поширені карти-картини світу й окремих країн, на яких сполучалися вертикальний і горизонтальний образ місць – *комплексний* (вертикально-горизонтальний) тип репрезентації.

Відповідно до людських органів почуттів виділяються форми репрезентації етнокультурного ландшафту: зорова, тактильна, слухова, мовна, нюхова, смакова.

Зорова форма розділяється на *візуальну* й *образотворчу*. Візуальна репрезентація орієнтована на науково-об'єктивну передачу зовнішніх властивостей етнокультурного ландшафту. Розвиток фотографії (рис. 1.1), аерофотознімання, а потім і космічної зйомки розширило форми візуального уявлення територій: до карт (рис. 1.2) і картосхем додалися космічні знімки.

Образотворча форма, на відміну від візуальної, суб'єктивована. Вона визначається законами етичного й естетичного сприйняття ландшафту: *«...поруч з географією-наукою існує географія-мистецтво»* [Геттнер, 1930, с. 139]. Генетично вона пов'язана з живописом і націлена на створення образу місцевості, на передачу певних ідей, установок і переваг художника –

естетичних, політичних, світоглядних. Образотворча форма може бути пейзажною й непейзажною.

Рис. 1.1 Запоріжжя, кінець XIX сторіччя (листівка)

Рис. 1.2 Атлас Каталон (Catalan Atlas), 1375 р. [History of the World, 2018, с. 9]

Пейзажне уявлення ландшафту має безліч варіацій: від

малюнка й картини місцевості до особливих етнокультурних (писанки) і неканонічних форм (пейзаж на іконах). Нагадаємо, що А. Гетнер для проведення ландшафтних досліджень рекомендував малюнок, а не фотографію, вважаючи, що остання за надмірністю деталей затушовує географічні закономірності, де географічним малюнком *«...можна буде вважати тільки у тому випадку, якщо зображений предмет за розмірами простору, який займає або за своєю своєрідністю складає суттєву частину ландшафту»* [Геттнер, 1930, с. 339]. В.П. Семенов-Тян-Шанський, навпаки, надавав величезного значення фотографічному пейзажу в географічному дослідженні.

Непейзажні форми репрезентації етнокультурного ландшафту також різноманітні. До них, наприклад, відносяться портрет, що підкреслює антропологічний тип або характерний етнічний костюм жителя території, етнічна й авторська скульптура.

Образотворчі форми поряд з художніми можуть вирішувати й ідеологічні, політичні, освітні й наукові завдання [Milani, 2009]. Одним з унікальних прикладів повноцінної реалізації художніх і наукових завдань можна вважати діяльність А.М. Васнецова, його картини середньовічної Москви є не тільки художнім образом, але й реальною історичною реконструкцією міського культурного ландшафту. Білоруський художник Наполеон Орда, відвідавши у 1872-1874 роках Поділля та 1878-1879 роках – Галичину, замальовував культурні ландшафти регіону (рис. 1.3, 1.4, 1.5, 1.6).

Великий вплив пейзажного живопису на формування образу регіонів і місць, національного етнокультурного ландшафту. Особливе місце на стику образотворчих і візуальних форм репрезентації етнокультурного ландшафту займає географічна карта: з одного боку, як математична модель земної поверхні вона передає її об'єктивні властивості, а з іншого, знаковий спосіб передачі географічно значимої інформації для зображення Землі. Тому, географічна карта, навіть якщо при її створенні не ставилися спеціально художні завдання, несе образотворчу функцію й передає образ певного етнокультурного ландшафту, що співвідноситься з концепцією картографічних образів (рис. 1.7).

Тактильна форма представлена матеріально-речовинною репрезентацією – предметами, характерними для відповідного етнокультурного ландшафту, етнографічними й природними колекціями.

Смакова форма включає напрями етноботаніки [Ethnobotany, 2017], етнзоології, що напряду пов'язано з кулінарним напрямом етнічного туризму.

Слухова репрезентація поділяється на *звукову* (природні й техногенні системи звуків) і *музичну* (пов'язані з ландшафтом традиційні й авторські здобутки) форми.

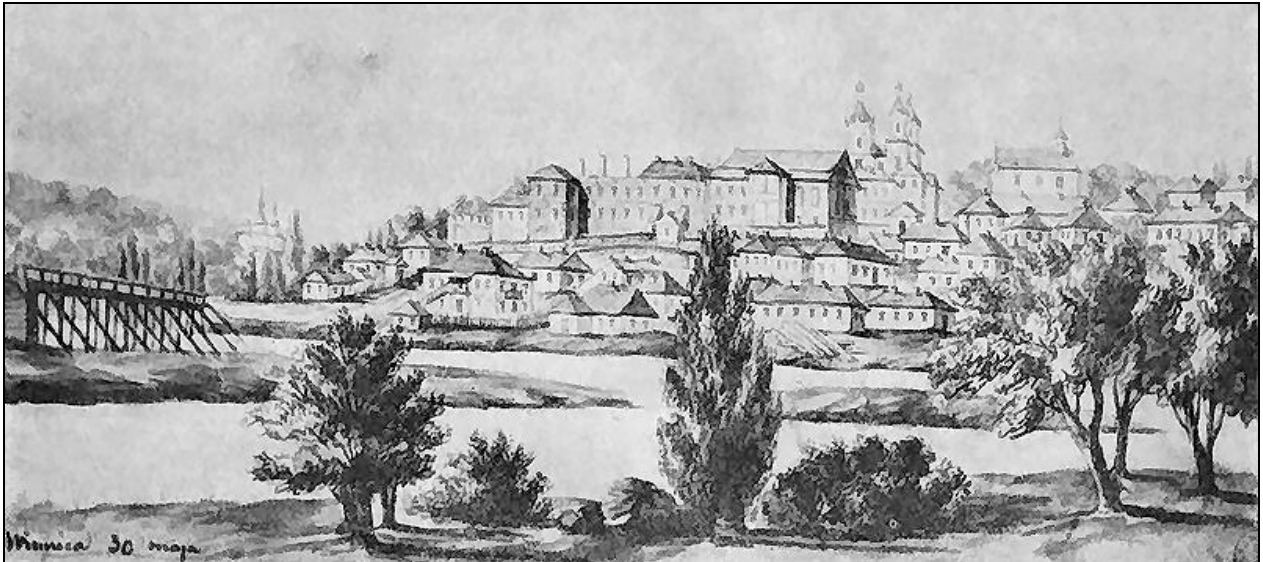

Рис. 1.3 Вінниця (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст.) [Orda, 1873]

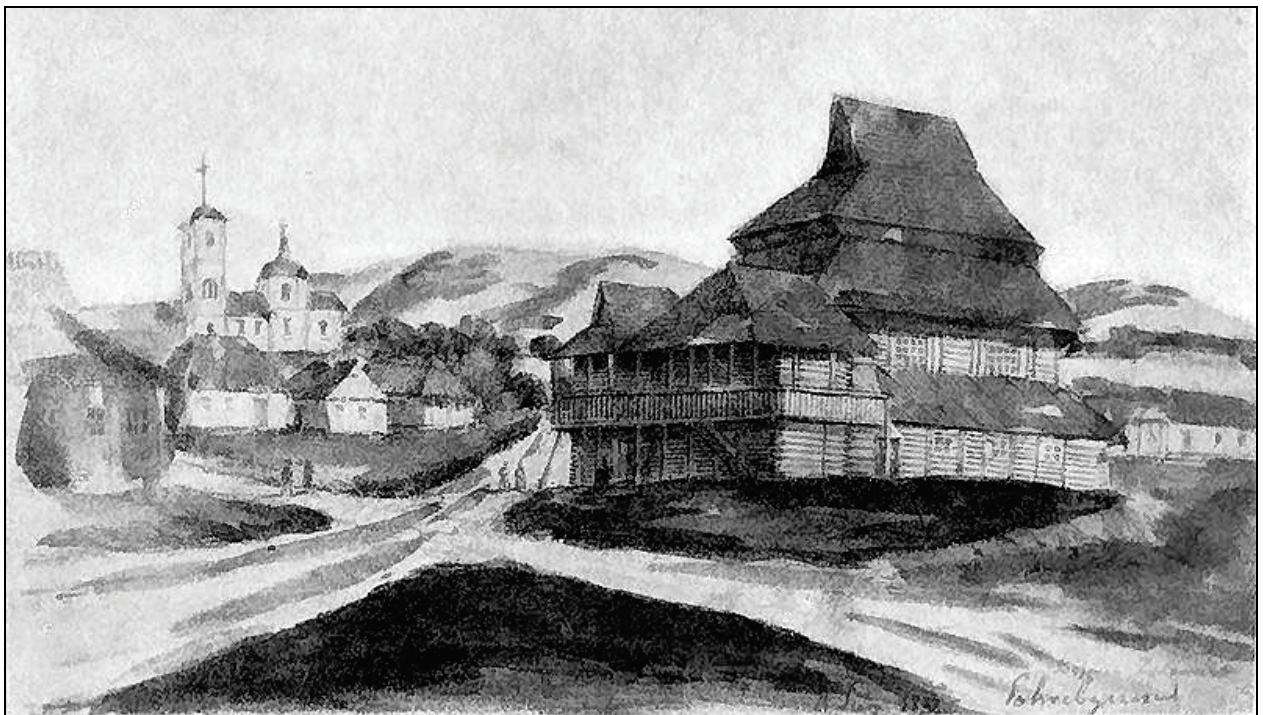

Рис. 1.4 Погребище. Синагога і парафіяльний костел (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст.) [Orda, 1873]

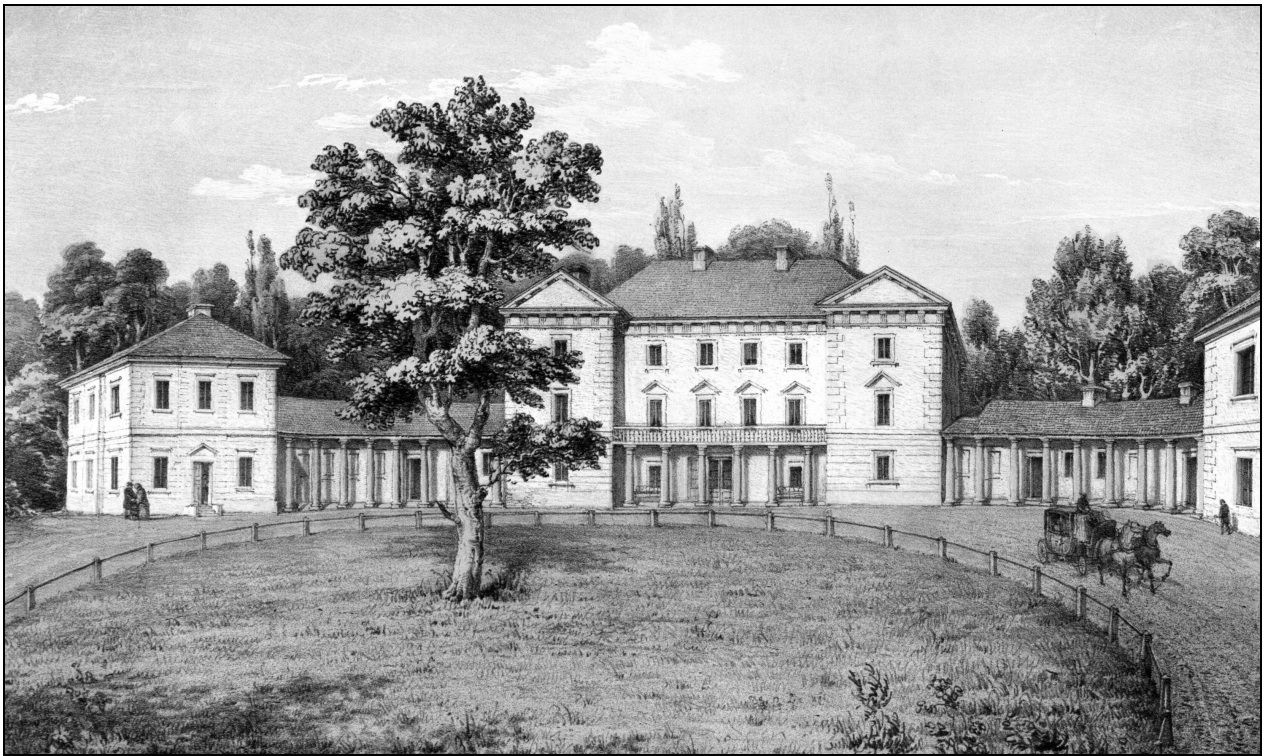

Рис. 1.5 П'ятничани. Палац Грохольських (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст.) [Orda, 1873]

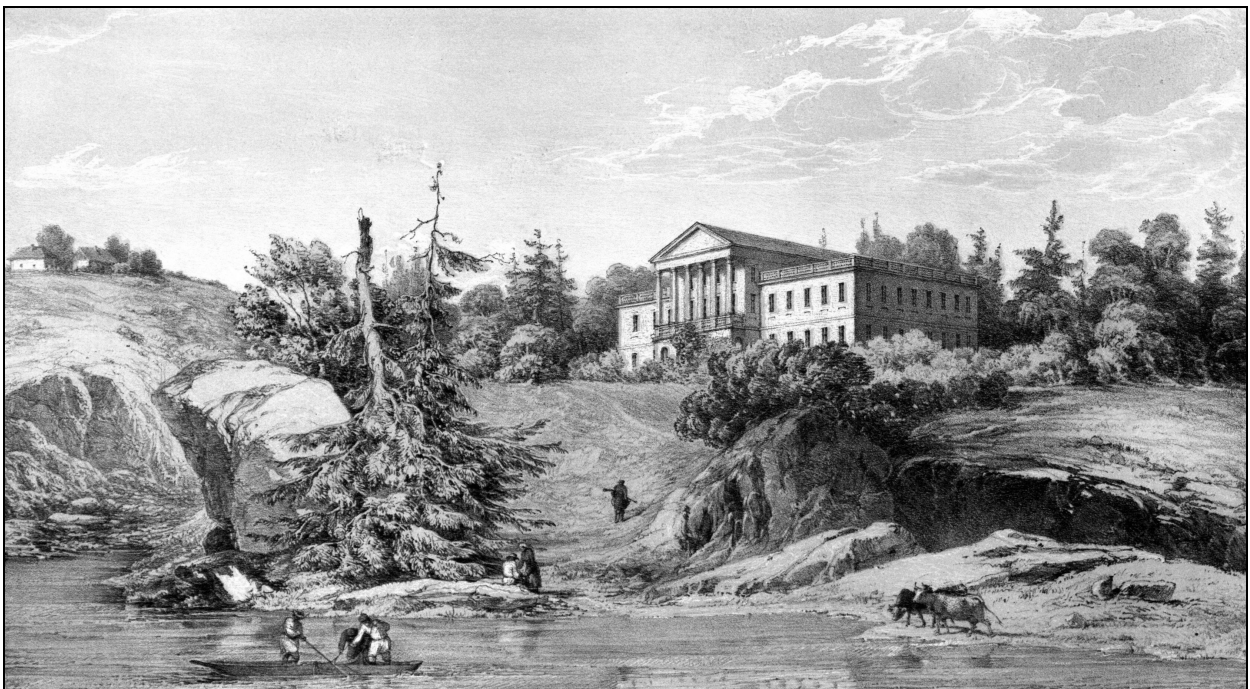

Рис. 1.6 Стрижавка. Палац Грохольських (приклад пейзажної репрезентації етнокультурного ландшафту XIX ст.) [Orda, 1873]

Ще В.П. Семенов-Тян-Шанський звернув увагу на зв'язок природних звуків певного ландшафту з його музичним фольклором. Він писав, що для північно-руського етнокультурного ландшафту характерні бідність і одноманітність природних звуків: «Тонкий,

скромний, короткий свист синиці поодинокі, зрідка поспішне стрекотіння сороки, навесні й на початку літа кування зозулі – от, по суті, майже все найголовніше. Якщо ця тиша порушена чийось голосом, а тим більше різким, – це вже блюзнірство» [Семенов, 1928, с. 269]. І далі: «Недарма більшість російських скитів притулилося в лісовій стихії мовчання». Лісова стихія привчила північного великороса до безмовності на повітрі: «Його говір короткий, одноманітний по співзвуччях і якийсь “дерев’яний” у відношенні до оточуючих його дерев. Пісня в нього зрідка й співається неголосно, приємно поблизу. Зате у світлиці він говіркий, і от у нього процвітають тут плоди поетичної творчості – у вигляді билин, казок... з мелодійними, але досить одноманітними інтонаціями» [Семенов, 1928, с. 270].

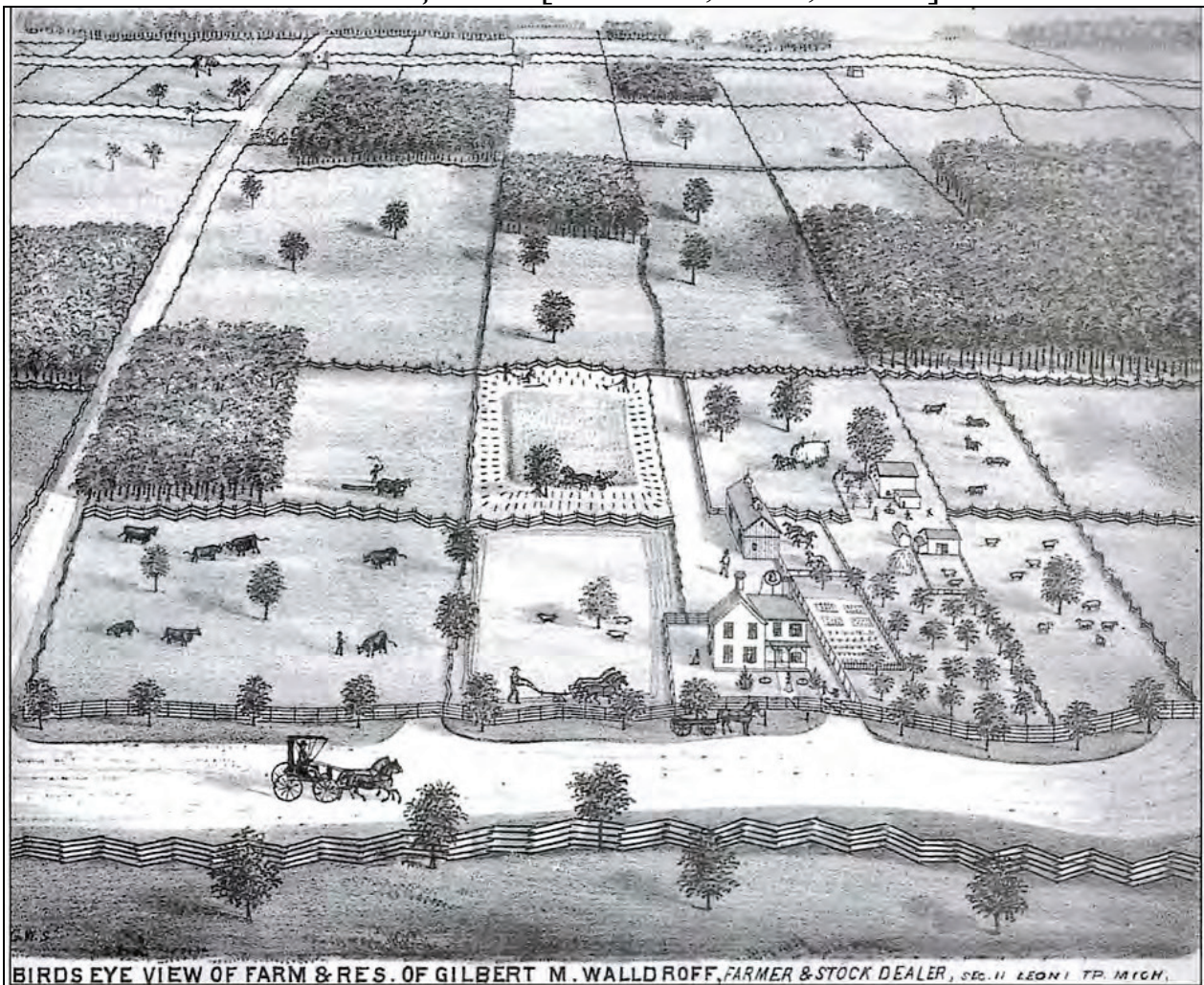

Рис. 1.7 Ферма Гілберта Уолдроффа, місто Леоні, графство Джексон, штат Мічиган, 1874 р. Художник показав формальність і начебто впорядкованість ферми атласі графства округу, підкреслений акуратними огорожами та частинами лісу [The making of, 2010, с. 151]

Зараз слухові репрезентації етнокультурного ландшафту стали предметом вивчення не тільки етномузикознавців, але й географів. Вони вивчають проблему музичного образу країни, використовуючи спроби комплексного аналізу звукового ландшафту.

Мовна форма уявлення підрозділяється на текстову й ономастичну (або іменну). Остання викликає особливий інтерес у зв'язку з тим, що топонімія, етнімія, місцева географічна термінологія не просто передають важливі характеристики етнокультурного ландшафту, але є особливою «мовою», за допомогою яких він може бути описаний. І. С. Нечуй-Левицький досить яскраво описує єврейський штетл Білої Церкви у повісті «Живцем поховані»: *«От коні влетіли в містечко, здорове, як город, перебігли через кілька жидівських смердячих улиць, і наш фаєтон вискочив на базарне місто, здорове, як вигон, обставлене мурованими домами, і неначе пірнув між вози... Зазеленіли старі садки по обидва боки вулиці. З садків, з гайків виглядали невеличкі муровані й дерев'яні домки, дачки. Заманячили в квітниках перед домками усякові квітки. Тут живуть панки, підпанки та міщани»* [Нечуй-Левицький, 1966, с. 264].

Текстові форми поділяються у свою чергу на письмові (літературні) і усні (фольклорні) репрезентації. На початку ХХ сторіччя виділяли образний опис ландшафту / місцевості, який досить часто переходить у художній (у понятті краси та настрою ландшафту). Як зазначив А. Гетнер, що науковий опис завжди повинен бути об'єктивним, а для репрезентації етнокультурного ландшафту оптимальним художній опис, який розкриває суб'єктивний настрій [Гетнер, 1930].

Прикладом мовної репрезентації є «Подоріжжя од Полтави до Гадячого», написаного Панасом Мирним, який образно змальовує українські села та містечка: *«...іноді по шляху прийдеться переїхати яке село або містечко, де по проїжджій улиці під дашками хат стоять жерстяні або ж і дерев'яні вивіски з намальованими склянками та чарками, а часом і половина пляшки бовтається, високо прив'язана на хвостині, – ознака, де шинки»* [Мирний, 1969, с. 9].

У гуманітарних наукових дисциплінах, що традиційно працюють із мовою, текстом і словом, використання в науковій праці автентичних усних текстів, записаних у польових експедиціях, є відпрацьованою технологічною процедурою (залежно від специфіки

дисципліни): *«Зручніше за все, зазвичай, використовувати оригінальні описи з праць відповідного автора або з зібраних оглядів подорожей. Вони можуть бути різного роду і по різному приходить їх застосовувати. Часто застосованим джерелом стають описи країн, які склалися за державним дорученням у старовинному країнознавчому стилі опису, що вміщують багато цінного матеріалу, але за великим рахунком не знаходячи у їхніх авторах значного глибоко наукового інтересу»* [Геттнер, 1930, с. 169]. З географічної позиції діалектний фольклорний текст з'являється як частина ландшафтної дійсності.

1.2 СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ

Кожний виділений відповідно до типології ЮНЕСКО тип культурного ландшафту (цілеспрямовано створений, що природно сформувався й асоціативний) має свою стратегію уявлення.

Художньо-естетична стратегія націлена на створення візуального образу культурного ландшафту відповідно до принципів і законів естетики. Ця стратегія найадекватніша відносно цілеспрямовано створених культурних ландшафтів. Такі ландшафти можна назвати «авторськими»; вони віддзеркалюють талант художника, архітектора й відповідно художній стиль його епохи (рис. 1.8, 1.9). Характерний приклад культурного ландшафту, створеного талантом архітекторів і планувальників – ландшафт польської садиби. При художньо-естетичній стратегії переважають вертикальні репрезентації, пейзажні й фотографічні форми. При цьому важливі й горизонтальні репрезентації, що підкреслюють особливості планування ландшафту.

Для **етнокультурної стратегії** характерні акценти на самобутність і унікальність властивостей культурного ландшафту. Ця стратегія краща у відношенні природних етнокультурних ландшафтів. Тут важливо продемонструвати своєрідність просторової організації (село й ріка, ближні й далекі угіддя), а також найхарактерніші артефакти й соціофакти (народна архітектура, одяг, предмети народних промислів). Етнокультурна стратегія відносно об'єкту репрезентації завжди в явному або неявному вигляді має охоронний характер. Характерний приклад реалізації цієї стратегії – музей хлібу, діючі млини.

Рис. 1.8 Дизайн дамби, 1834 р. [Hints on landscape, 2014, с. 127]

Рис. 1.9 Хутір в болотистій місцевості, Київська губернія, кінець XIX сторіччя (поштова листівка)

Концептуальній стратегії найбільше відповідають асоціативні культурні ландшафти. У цьому випадку важливий не

тільки культурний ландшафт сам по собі, але його образ, міфологія, «дух місця» (*genius loci*). Таким умовам відповідають сакральнотафальні й літературні ландшафти, поля історичних боїв, що одержали відображення в народній пам'яті й фольклорі.

Можливі й спеціальні стратегії репрезентації культурного ландшафту, наприклад, територіальна стратегія рекомендується, коли потрібно продемонструвати просторову організацію культурного ландшафту (з перевагою територіальних типів репрезентацій, космічних знімків і карт).

У методологічному плані при проведенні досліджень культурного ландшафту важливо розрізняти об'єкт і його репрезентацію. Такий підхід, з одного боку, не дозволяє «втратити» ландшафт, а, з іншого, припускає зв'язок репрезентації ландшафту з його реальними властивостями.

Провідну роль в уявленні культурного ландшафту відіграють зорові форми репрезентації. Але ефективніший комплексний підхід до уявлення об'єкту, який включає різні форми й типи репрезентацій. При цьому система репрезентації культурного ландшафту вибудовується, виходячи зі стратегії репрезентації – художньо-естетичної, етнокультурної або концептуальної.

Питання репрезентації географічного об'єкту вимагають подальших досліджень. З одного боку, це визначається тенденцією візуалізації науки, пов'язаної з розвитком комп'ютерних технологій. З іншого боку, репрезентаційна проблематика, відображаючи процеси гуманізації науки, актуалізує зв'язок географії з мистецтвом.

Наприкінці кожного розділу та підрозділу розташовано хрестоматійну частину, де подано описи етнокультурних ландшафтів з художньої літератури, переважно українських авторів та українських місцевостей. Такий підхід дозволить вивчити глибше різні типи етнокультурних ландшафтних комплексів, що сформувалися у різних часових зрізах нашої Батьківщини.

1.3 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА

ОПИСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РЕГІОНУ

Який чарівний, який розкішний літній день у Малоросії! Які млосно гарячі ті години, коли полудень сяє серед тиші й спеки і блакитний, незмірний океан, жагучим куполом схилювшись над землею, здається, заснув, весь потонувши в млості, пригортаючи й стискаючи прекрасну в ніжних обіймах своїх! На ньому ні хмаринки. В полі ні звуку. Все начебто вимерло; вгорі тільки в небесній глибині тремтить жайворонок, і срібні пісні летять повітряними сходами на закохану землю, та зрідка кигикання чайки чи дзвінкий голос перепела пролунає в степу. Ліниво й бездумно, ніби гуляючи без мети, стоять підхмарні дуби, і сліпучі удари сонячного проміння запалюють цілі мальовничі маси листя, кидаючи на інші темну, як ніч, тінь, на яку тільки при великому вітрі бризкає золото. Смарагди, топази, яхонти ефірних комах сиплються над барвистими городами, обрамованими струнками соняшниками. Сірі скирти сіна й золоті снопи хліба табором розташовуються в полі й кочують по його безкрайності. Нагнулись від ваги плодів розлогі віти черешень, слив, яблунь, груш; небо, його чисте дзеркало – ріка в зелених, гордо піднятих рамах... Яке повне розкоші і солодкої знемоги малоросійське літо! [Гоголь, т. 1, с. 37].

Чи знаєте ви українську ніч? О, ви не знаєте української ночі! Пригляньтеся до неї: з середини неба дивиться місяць. Безмежне склепіння небесне розійшлось, розширилось іще безмежніш. Горить і дише воно. Земля вся в срібному світлі; а дивне повітря віє і теплом, і прохолодою, і дише млостю, і розливає океан пахоців. Божественна піч! Чарівлива ніч! Нерухомо, натхненно стали гаї, виповнені темрявою, і кинули велетенську тінь од себе. Тихі та спокійні ці стави; холод і морок вод їх похмуро оточений темно-зеленими стінами садів. Незаймані гущавини черешень та черемухи боязко простягли своє коріння в студені джерела і шепочуть іноді листям, немов сердячись та гніваючись, коли прекрасний зальотник – нічний вітер, закравшися зненацька, цілує їх. Увесь ландшафт спить. А вгорі все дише, все чудове, все урочисте. А на душі й безмежно, і дивно, і рої срібних видінь зграйно виникають у її глибині. Божественна ніч! Чарівлива ніч! І раптом усе ожило: і гаї, і стави, і степи. Котиться величний грім українського солов'я, і здається, що й місяць

заслухався його посеред неба... Як зачароване, дрімає на пагорбі село. Ще біліше, ще краще блищать проти місяця гурти хат; ще сліпучіше вирізуються з темряви низькі їх стіни. Пісні замовкли. Скрізь тихо. Благодіє люди вже сплять. Де-не-де тільки світяться вузькі вікна. Перед деякими тільки хатами, біля порога, запізнїла сім'я сидить за пізньою вечерею [Гоголь, т. 1, с. 80].

Любо глянути з середини Дніпра на високі гори, на широкі луки, на зелені ліси! Гори оті – не гори: подошви у них немає, внизу у них, як і вгорі, гостра вершина, і під ними і над ними високе небо. Ті ліси, що стоять на горбах, не ліси: то волосся, що виросло на патлатій голові лісовика. Під нею у воді миється борода, і під бородою, і над волоссям високе небо. Ті луки – не луки: то зелений пояс, що оперезав посередині кругле небо, і у верхній половині і в нижній половині прогулюється місяць [Гоголь, т. 1, с. 152].

Чудовий Дніпро у тиху, погоду, коли вільно і плавно мчить крізь ліси й гори повні води свої. Ані ворухнеться; ані прогрімить. Дивишся, і не знаєш, іде чи не йде його велична широчінь, і здається, неначе увесь вилитий він зі скла, і неначе блакитний дзеркальний шлях, без міри в ширину, без кінця в довжину, плине і в'ється по зеленому світу. Любо тоді й жаркому сонцю глянути з височини і опустити промені у холод скляних вод, і прибережним лісам яскраво відбитися у водах. Зеленокудрі! вони припали разом з польовими квітами до вод і, схилившись, дивляться у них і не надивляються, і не намілюються світлим зраком своїм, і посміхаються до нього, і вітають його, киваючи гіллям. В середину ж Дніпра во дивиться в нього. Мало який птах долетить до середини Дніпра. Розкішний! немає рівної йому ріки на світі. Чудовий Дніпро і теплої літньої ночі, коли все засинає, і людина, і звір, і птах; а тільки Бог величаво озирає небо і землю, і величаво струшує ризу. Від ризи сиплються зірки. Зірки горять і сяють над світом, і всі разом відбиваються у Дніпрі. Усіх їх держить Дніпро у темному лоні своєму. Жодна не втече від нього; хіба що згасне на небі. Чорний ліс, унизаний сонними воронами і вдавнину розламані гори, нависнувши, силкуються закрити його хоч довгою тінню своєю – марно! Немає нічого на світі, що могло б прикрити Дніпро. Синій, синій ходить він плавним розливом, і серед ночі, як серед дня, видно його так далеко, як тільки бачити може людське око.

Голублячись і пригортаючись ближче до берегів від нічного холоду, дає він по собі срібний струмінь; і струмінь спалахує, неначе смуга дамаської шаблі; а він, синій, знову заснув. Чудовий і тоді Дніпро, і немає ріки, рівної йому на світі! Коли ж підуть горами по небу сині хмари, чорний ліс хитається до кореня, дуби тріщать, і блискавка, зламуючи-ся поміж хмарами, враз осяє весь світ – страшний тоді Дніпро! Водяні горби гримлять, б'ючись об гори, і з блиском та стогоном відбігають назад, і плачуть, і голосять вдалині. Так побивається стара козакова мати, виряджаючи свого сина у військо. Розгульний і бадьорий, їде він на вороному коні, узявшись в боки і по-молодецькому заламавши шапку; а вона, ридаючи, біжить за ним, хапає його за стремена, ловить вудила і ламає над ним руки і заливається гарячими сльозами.

Дико чорніють поміж розбурханими хвилями обгорілі пні й камені на березі, що видався в ріку. Б'ючися об берег, підіймається вгору і падає вниз причалюючий човен. Хто з козаків насмілився гуляти в човні, в той час, коли розгнівався старий Дніпро? Видно, йому не відомо, що він ковтає, як мух, людей [Гоголь, т. 1, с. 171-172].

Далеко від Українського краю, проїхавши Польщу, проминувши і багатолюдне місто Лемберг, ідуть рядами високоверхі гори. Гора за горою, неначе кам'яними цєпами, перекидають вони вправо і вліво землю і обковують її кам'яною товщею, щоб не просочилося шумне й буйне море. Ідуть кам'яні пасма у Валахію і в Седмиградську область, і громадям застигли у вигляді підкови між галицьким і угорським народом. Немає таких гір у нашій країні. Погляд не зможе охопити їх; а на вершину деяких не ступала й нога людська. Дивний і вигляд їх: чи не зухвале море вибігло в бурю з широких берегів, підкинуло вихором збурені хвилі, і вони, скам'янівши, залишилися нерухомі в повітрі? Чи не обірвалися з неба важкі хмари і захарастили собою землю? бо й на них такий самий сірий колір, а біла вершина блищить і іскриться на сонці.

Ще до Карпатських гір почуєш руську вимову, і за горами ще де-не-де обізветься начебто рідне слово; а там уже й віра не та, і мова не та. Живе не малолюдний народ угорський; їздить на конях, рубається і п'є не гірше за козака; а за кінну зброю та дорогі каптани не скупиться виймати з кишені червінці. Роздольні й великі є між горами озера. Як скло, непорушні вони і, як дзеркало, відбивають в собі голі вершини гір і зелені їх підшви [Гоголь, т. 1, с. 175-176].

Бульба був упертий страшенно. Це був один із тих характерів, які могли виникнути тільки в тяжке XV століття в напівкочовому кутку Європи, коли вся Південна первобутня Росія, покинута своїми князями, була спустошена, випалена дощенту невпинними наскоками монгольських хижаків; коли, втративши хату й притулок, стала тут відважною людина; коли на пожарищах, перед грізними сусідами і повсякчасною небезпекою, селилась вона і звикала дивитися їм просто у вічі, відучившись знати, чи є якийсь страх у світі; коли бойове полум'я охопило здавна мирний слов'янський дух і завелось козацтво – широкий розгульний нахил руської натури, і коли всі надріччя, перевози, прибережні пологі й вигідні місця засіялися козаками, яким і ліку ніхто не знав, і сміливі товариші яких мали право відповідати султанові, що побажав знати про число їх: «Хто їх знає! у нас їх розкидано по всьому степу: що байрак, то козак» (де маленький горбок, там уже й козак). Це був справді надзвичайний прояв руської сили; його викресало з народних грудей кресало лиха. Замість колишніх уділів, дрібних городків, наповнених псарями й ловчими, замість ворогуючих і торгуючих містами дрібних князів виникли грізні селища, курені й околиці, об'єднані спільною небезпекою й ненавистю проти нехристиянських хижаків. Уже відомо всім з історії, як їх вічна боротьба і неспокійне життя врятували Європу від цих невпинних наскоків, що загрожували їй зруйнуванням. Королі польські, що стали замість удільних князів володарями цих просторих земель, хоч далекими і слабкими, зрозуміли значення козаків та вигоди від такого бойового сторожового життя. Вони заохочували їх і улесливо потурали цьому нахилу. Під їх далекою владою гетьмани, обрані з-поміж самих козаків, перетворили околиці й курені на полки та правильні округи. Це не було муштроване зібране військо, його б ніхто тут не побачив; але в разі війни й загального руху, за вісім днів, не більше, кожен з'являвся на коні при всій своїй зброї, діставши один тільки червінець плати від короля, і за два тижні набиралося таке військо, якого неспроможні були б набрати ніякі рекрутські набори. Кінчався похід, воїн ішов на луки й ниви, на дніпровські перевози, рибалив, торгував, варив пиво й був вільний козак [Гоголь, т. 2, с. 31].

Не мала ріка Дністр, і багато на ній заток, річкових густих

очеретів, мілин та глибокодонних місць; блищить річкове дзеркало, над яким лунає дзвінке ячання лебедів, і гордий гоголь прудко несеться по ньому, і багато куликів, червонозобих курухтанів та всякого іншого птаства в очеретах і на прибережжях [Гоголь, т. 2, с. 128].

Південна Росія найбільше потерпіла від татар. Спалені міста і степи, обгорілі ліси, древній зруйнований Київ, безлюддя і пустиня – ось чим була ця нещасна країна! Перелякані жителі порозбігалися або в Польщу, або в Литву; багато бояр і князів виїхало в Північну Росію. Ще раніше населення почало помітно зменшуватися в цьому краї. Київ давно вже не був столицею; значні володіння були геть далі на північ. Народ, наче розуміючи сам свою нікчемність, залишав ті місця, де різноманітна природа починає ставати винахідницею; де вона розкинула степи чудові, вільні, з безліччю майже гігантських трав, часто несподівано серед них звела косогір, прибраний дикими вишнями, черешнями, або кинула ярк, весь у квітах, і по всіх ріках, що в'ються стрічками, розкидала чарівні краєвиди, простягла в усю довжину Дніпро з ненаситними порогами, з величними гористими берегами і незмірними луками – і все це зігріла помірним диханням півдня. Він залишав ці місця і скупчувався в тій частині Росії, де місцевість, одноманітно-гладка і рівна, майже скрізь болотиста, утикана журливими ялинами і соснами, показувала не життя живе, сповнене руху, але якесь животіння, що вражає душу мислячого. Немовби цим підтвердилось правило, що тільки народ, сильний життям і характером, шукає могутніх місцевостей або що тільки сміливі і чудові місцевості утворюють сміливий, палкий характерний народ [Гоголь, т. 7, с. 119-120].

Ця земля, яка дістала потім назву України, земля, яка простягається на північ не далі 50° широти, більше рівна, ніж гориста. Невеликі пагорби зустрічаються дуже часто, але нема ні одного гірського пасма. Північна її частина перемежається лісами, в яких колись були цілі зграї ведмедів і диких кабанів; південна вся відкрита, вся з степів, буйно родючих, які, проте, тільки коли-неколи засівалися хлібом. Незайманий і могутній ґрунт їх сам по собі зрощував безліч трав. Ці степи кишіли стадами сайгаків, оленів і диких коней, які бродили табунами. З півночі на південь проходить великий Дніпро, обплутаний віттям річок, що впадають в нього. Правий берег його гористий і являє собою чарівні і разом круті

місця; лівий – весь в лугах, вкритих гаями, що затоплялися водою. Дванадцять порогів – скель, які вирости з дна ріки, – недалеко від впадіння його в море перепиняють течію і роблять плавання по ньому надзвичайно небезпечним. Коло порогів водився вид диких кіз – сайгаки з білими лискучими рогами, з м'якою, атласною шерстю. Раніше води в Дніпрі були вищі, розливавсь він ширше і далі затопляв луги свої. Коли води починають спадати, тоді краєвид захоплюючий: всі високі місця виходять і здаються незліченними зеленими островами серед неозорого океану води. У Дніпро впадає тільки одна судноплавна ріка, Десна, що проходить у Північній Україні, з лісистими берегами, майже з обох боків затоплюваними водою; але й ця ріка тільки в деяких місцях судноплавна. Крім того, на півночі Остер і частина Сейму, на півдні Сула, Псьол, з рядом краєвидів, Хорол та інші; але ні одна з них не судноплавна. Сполучення ніякого нема, продукти не могли взаємно розмінюватися, – і тому тут не міг і виникнути торговий народ. Всі ріки розгалужуються посередині, ні одна з них не текла на рубежі й не була природною границею з сусідніми народами. Чи на північ з Росією, чи на схід з кипчакськими татарами, чи на південь з кримськими, чи на захід з Польщею, – скрізь вона граничила полем, скрізь рівнина, з усіх боків відкрите місце. Якби була хоч з одного боку природна границя з гір або моря – і народ, який оселився тут, вдержав би політичне буття своє, склав би окрему державу. Але беззахисна, відкрита земля ця була землею спустошень і нападів, місцем, де стикалися три ворогуючі нації, угноєна кістьми, утучнена кров'ю. Один татарський наїзд руйнував усю працю хлібороба: луги і ниви витоптувалися кіньми і випалювались, легкі житла зносились дощенту, жителі розганялись або виганялись у полон разом з худобою [Гоголь, т. 7, с. 121-123].

Чудовий весняний ранок сяяв над прекрасним Поділлям. Край, про який Трембецький писав, що там течуть медові і молочні ріки, в цю хвилину чарував більше своєю нетлінною красою, ніж багатством. Його гори й узгір'я, скелі, яри, потоки, ріки, долини, і старовинні зруйновані замки, і зелені дубові ліси стояли в усій своїй красі і юній чарівності.

Оддалік, на тлі хмар, що піднімалися, білили вежі Кам'янця, висока домініканська дзвіниця, стрункий мінарет і юрмище будинків, які тулились один до одного на високій скелі, ніби

сховались від турецького нападу [Крашевський, 1979, с. 216].

Життєпис земельного спекулянта

З початком біжучого сторіччя на Україні ціни на землю росли дуже швидко, і на Полтавщині той зріст був особливо раптовий. Зріст земельних цін почався віддавна, та в минулому сторіччі йшов повільніше і від часу до часу спинявся, а з початком ХХ сторіччя пішов прискореним кроком, і перед війною ціни на землю на Полтавщині були сливе утрое більші, ніж в кінці дев'ятнадцятого віку.

Такий зріст виправдувався збільшенням прибутків хліборобства тільки для видатних господарств, господарі яких мали хист, енергію та грошеву можливість перейти від старих, досить первісних способів культури, до більш інтенсивних, бо ціни на продукти хліборобства здійсмалися значно повільніше од цін земельних. Се особливо треба сказати про головний продукт нашого хліборобства, про збіжжя, тільки ціни на худобу зростали сливе так само швидко, як і ціни на землю.

Інтенсивніші господарства надолужили тим, що урожайність в їх збільшилася, урожаї зробилися сталіші, рідше траплялися недороди через посуху або вимерзання (засівали більший відсоток належної їм земельної площі та позаводили нові культури, які видавали більші прибутки, як цукровий буряк, картопля для винниць та сіяні трави). А що одночасно прибутки з грошових капіталів теж зменшувалися, то і хлібороб мусів задовольнятися меншим прибутком з грошей, покладених у землю.

Завваженим виправдувався зріст земельних цін тільки для більше інтенсивних господарств, але не виправдувався для тих, що і надалі трималися старих способів хазяйнування. Становище господарів, що не вміли чи не могли впорядити свого господарства більше інтенсивним, було тяжке. Вони шукали порятунку в тім, що з року в рік засівали усю свою землю, не даючи їй ні одпочинку, ні піддобрення, але від того врожайність ще занепадала, і прибуток часто ще меншав.

Тим часом людність наша дуже зростала численно, а промисловість не росла відповідно і не могла дати приміщення усьому надлишку людности. Сливє весь він залишався на селі і йому з старими способами хазяйнування було вже тісно на батьківській землі, а саме: одночасно в селянстві, з упадком патріархальности значно зросли потреби та жадоба забагатіти і, за

браком та за неумінням знайти інший заробіток, в селянстві розкорінилося гостре бажання поширити свою земельну власність [Леонтович, 2004, т.2, с. 258].

Єврейська буржуазія є в провінції, як у містах, так і на селі, але її мало. Хто розбагатів, переселився до Мукачева, дехто до Ужгорода, але більшість ще раніше перебралася до угорських міст. Їхнє майно майже повсюдно бере початки в минулих десятиліттях. Їм колись було тут добре. На Підкарпатті із 709 тисячами населення нині проживає 90 тисяч євреїв, кожний восьмий – це єврей, тож зрозуміло, що при певній релігійній організації та при своїх зв'язках і впливі вони були і є бажаним матеріалом для правлячих партій на виборах і їхніми агітаційними кадрами. За це вони здобули привілейоване становище і зуміли його, як належить, використати. Крамниці та корчми у провінції опинилися виключно в їхніх руках. Вони орендували у великих маєтках віддалені землі і пасовиська, які з великим зиском передавали у найм селянам, брали від держави підряди на будівництво, ремонт доріг і транспортування матеріалів. Вони займалися грошовими операціями, тобто лихварством, яке набуло особливого розквіту в часи, коли була вигідна контрабанда і коли гроші позичалися тільки на декілька днів під нечувано високий процент. Економіка усього краю була в їхніх руках. Не один потрапив у їхню залежність. Селяни на їхніх підприємствах відробляли проценти або випасали їхню худобу у своїх стадах, і лихо було тому, хто збунтувався проти них чи то на виборах, чи то за інших обставин [Ольбрахт, 1990, с. 202].

Наче крізь якесь дивовижне кладовище їхали їздці, кладовище, на якому поховано цілий народ. Ще заки показувалися перші згарища, з сумом спочивало око на здичавілих нивках та ланах, зарослих бур'яном. Витолочила їх орда кіньми, випасла здичіла худоба, перерили дикі кабани. Ні плуга, ні воза, ні мужика на всьому просторі! А ось там уже показалося руде або окіпчене гілля дерев. Легкий вітерець підіймав цілі хмари сірого попелу і, граючись ним, кидав то сюди, то туди або вертів ними, наче водою у чорторії. Опісля появлялися по обох боках шляху згарища... Купи румовищ, попелу, головень, серед яких торчали лише виліплені з глини комини, неначе нагробні камені. Перед появою їздців раз у раз тікали зі згарищ собаки, які збігалися з усієї околиці, щоби

спільно з вовками поживитися непохованим трупом. Тільки що вони одні живилися у днину, а другі вночі. Але для всіх старчило бажаної страви, а місце, де вона лежала, вказували цілі хмари гайвороння, круків, галок, що кружляли над ним [Опільський, 2000, с. 210, Чорний шлях].

Тим часом на Полі нічого надзвичайного не діялося. Не було ніяких битв і сутичок, окрім тих, які відбувалися там завше і про які знали тільки орли, яструби, круки й польовий звір.

Бо таке вже воно було, це Поле. Останні сліди осідлого життя кінчалися, йдучи на південь, недалеко за Чигирином по Дніпру, а по Дністру – недалеко за Уманню, далі ж, аж ген до лиманів і до моря – степ і степ, ніби двома річками оторочений.

У дніпровському закруті, на Низу, кипіло ще за порогами козацьке життя, але в самому Полі ніхто не жив, хіба що понад берегами де-не-де стирчали паланки, наче острівці серед моря.

Земля, хоч і пустувала, належала *de nomine* Речі Посполитій, і Річ Посполита давала на ній татарам випасати худобу, та позаяк козаки часто не дозволяли цього, то пасовиська були водночас і бойовищем [Сенкевич, 2006, с. 24].

Над берегами Сули шуміли величезні ліси, в яких майже не ступала людська нога. Подекуди по низьких берегах Сули, Рудої, Сліпороду, Короваю, Оржиці, Псла та інших великих і малих річок і приток утворювалися мочарі, порослі почасти непрохідними чагарями й борами, почасти травою – відкритими лугами. У тих борах і багнищах знаходила надійний притулок усяка звірина; у дрімучій лісовій темряві водилася сила-силенна бородатих турів, ведмедів і диких кабанів, із ними сусідила незліченна сіра зграя вовків, рисей, куниць, табуни сарн і красенів сайгаків; у багнищах і рукавах річок бобри мостили свої гнізда, а про бобрів на Запорожжі ходили чутки, що поміж ними трапляються столітні дідугани, білі від старості, мов сніг.

Високими сухими степами розгулювали табуни диких коней із буйними гривами і кривавими очима. Річки кишіли рибою і водоплавними птахами.

Це була дивна земля – напівсонна, але така, що зберегла на собі сліди давнього людського життя. Всюди було повно попелищ від якихось стародавніх градів, та й самі Лубни з Хоролом на таких попелищах підвелися, всюди повно могил – недавно насипаних і

старих, уже порослих лісом. Тут теж, як в Дикому полі, ночами вставали духи і привиди, а біля багатьох старі запорожці розповідали один одному дива про те, що час від часу діється у тих лісових нетрях, звідки долинає виття невідомих звірів, напівлюдські, напівзвірині крики, страшний шум чи то бойовищ, чи то ловів. Під водою озивалися дзвони затоплених міст.

Земля ця була негостинна і недоступна – подекуди надто сира, подекуди майже безводна, випалена, суха і для життя небезпечна, адже осідлих, як тільки вони обжилися й обзавелися господарством, розоряли татарські набіги. Відвідували ці краї часто тільки запорожці заради бобрових хвостів, звірини і риби, адже у мирний час більша частина низових козаків розбрєдалася із Січі по всіх річках, ярах, лісах і очеретах на лови або, як вони казали, на промисел, полюючи на бобрів у місцях, про існування яких навіть мало хто знав.

Проте й осідле життя намагалось укріпитися на цих землях, як рослина, що пробує, де може, вчепитися корінням у ґрунт, але, вирвана не раз і не два, де може, відростає знову.

На пустищах виникали поселення, колонії, слободи і хутори. Земля була подекуди родюча, та й воля вабила. Але тільки тоді закипіло життя, коли землі ці перейшли у володіння князів Вишневецьких [Сенкевич, 2006, с. 57-58].

Тож усе розцвіло й буяло. По слідах давніх битих шляхів було прокладено дороги, річки приборкано греблями, насипаними невільникон-татарином або низовим козаком, схопленим на розбої. Там, де колись вітер дико грав ночами в очеретах і вили вовки й утопленики, тепер гуркотіли млини. Понад чотириста водяних, не лічачи рясно поставлених вітряків, мололи збіжжя у самому тільки Задніпров'ї. Сорок тисяч оброчників вносили оброк до князівської казни, у лісах з'явилася сила-силенна пасік, по кордонах з'являлися нові й нові села, хутори, слободи. У степах поряд із дикими табунами паслися цілі череди домашньої худоби, коней. Безмежний одноманітний вид степів і лісів прикрасився димами хат, золоченими банями церков і костьолів – пустеля перетворилася у досить заселений край [Сенкевич, 2006, с. 59-60].

За Кременчугом береги ставали нижчими і відкритішими.

— Погляньте-но, добродію! — зненацька вигукнув Жендзян, — ніби сонце пече, а в полях лежить сніг.

Скшетуський глянув. І справді, скільки сягало око, якийся білий покрив блищав у променях сонця обабіч річки.

— Гей, старший! А що це там біліє? – спитав намісник.

— Вишні, пане! – відповів старший.

Він казав правду. Вишневі ліси, що склалися з карликових дерев, густо вкривали обидва береги за гирлом Псла. Плоди їхні, солодкі й великі, були восени поживою для птахів, звірів і людей, що заблукали в цій глушині, а також були предметом торгівлі, який возили байдаками аж до Києва і далі. Зараз ліси потопали у цвіту. Коли наблизилися до берега, щоб дати веслярам перепочити, намісник із Жендзяном висадилися, бажаючи ближче розгледіти ці зарості. їх огорнув такий п'яний аромат, що вони ледве дихали. Безліч пелюсток уже лежала на землі. Подекуди деревця утворювали непрохідні хащі. Поміж вишнями буйно ріс і дикий карликовий мигдаль, укритий рожевим цвітом, що пахнув іще сильніше.

Мільйони джмелів, бджіл і барвистих метеликів кружляли над цим строкатим морем квітів, кінця-краю якому не було видно.

— Дива це, пане, дива! – захоплювався Жендзян. – І чому тут люди не живуть? Звірив тут теж, я бачу, вдосталь.

Поміж вишневими кущами шугали зайці – русаки й біляки, а також численні табунці великих голубоногих перепілок. Кілька з них Жендзян підстрелив зі штуцера, але був дуже розчарований, коли згодом від старшого дізнався, що м'ясо їхнє отруйне.

На м'якій землі видно було сліди оленів і сайгаків, а здалеку долинали звуки, схожі на рохкання диких свиней.

Мандрівці, надивившись і відпочивши, рушили далі. Береги то вищали, то ставали плоскими, відкриваючи вид на розкішні діброви, ліси, урочища, могили і широкі степи. Околиці здавалися такими чудовими, що Скшетуський мимоволі ставив собі Жендзянове запитання: чому тут люди не живуть? Але для цього треба було, щоб іще один Ієремія Вишневецький узяв під свою опіку цю пустелю, впорядкував її і захищав від нападів татар і низових. Подекуди річка утворювала рукава, закрути, заливала яри, спіненою хвилею біла у прибережні скелі й заповнювала в них водою темні печери. У таких печерах і закрутах козаки влаштовували тайники і схованки. Гирла річок, порослі густим ситником і очеретом, аж кишіли усіляким птаством; одне слово, світ дикий, місцями урвистий, місцями низовинний, безлюдний і таємничий відкрився

перед очима наших мандрівників [Сенкевич, 2006, с. 154-155].

Брацлавщина саме тоді залюднювалася. Вона була суміжна із степом, де кочували татарські орди, тому і життя тут було під постійною загрозою нападу, і тільки міцні замкові мури могли врятувати брацлавців від щохвилиної небезпеки. Ось чому першими прийшли сюди магнати-колонізатори з своїм військом, під обороною якого почували вони себе безпечно. І стала Брацлавщина країною великих латифундій, де кожен магнат володів мало не цілим повітом, а втікачі-селяни оселялися на неораних землях, але вже наданих магнатам від королівського уряду.

Залюднювалася країна швидко. Фільварків тут ще не було. Але чималі прибутки волинських та галицьких магнатів не давали спокою брацлавському панству. І, перетворюючи свої мрії на дійсність, почали вони наступати на селянина [Тулуб, 1991, т.1, с. 303].

Сама Січ розташувалася на горішній частині острова і була оточена валом та глибоким ровом. На валах стояли гармати і гаківниці, щоб відбивати наглі напади ворогів.

Але центром військового життя був великий чотирикутний майдан, де збиралася рада. З трьох боків оточували його довгі одноповерхові курені, де жили козаки.

Років за двадцять до описуваних подій був на острові Базавлуку посол від цісаря Рудольфа, Еріх Лясота, але за ці двадцять років Січ багато в чому змінила свій вигляд. За Лясоти курені були плетені з хмизу, обмазані глиною і криті шкурами від дощу. З того часу зміцніла й збагатіла Січ. Замість злидених напівкатраг-напівземлянок виростили міцні рублені будівлі, кроків на сорок завдовжки і кроків на дванадцять завширшки. З чільного боку кожен курінь мав чотири вікна, а з причілка – два вузькі віконця та двері з напівкруглими поперечинами та різьбленими одвірками, пофарбованими в зелений або червоний колір. Висока триярусна стріха низько насувалася на вікна, і три димарі гордовито височіли над нею.

Розуміється, навколо майдану вміщалася тільки частина куренів. Решта мальовничо розсипалася вздовж суміжних улиць. І, як курчата квочку, кожен курінь оточували дрібні будівлі: чепурні сніжно-білі старшинські хатки з круглими, «як тарілочка», вікнами, курінна скарбниця, комори, склепи, льохи, кімнатки, а іноді й другий, менший курінь, коли головний не міг умістити всіх козаків.

З четвертого боку майдану розташувалися військові споруди: будинок гетьмана чи то кошового, писарева, суддева та осавулова хати, склепи на зброю, порохові льохи, комори на кінський запряг та всякий припас і скарбниця, де переховувалися військові клейноди та трофеї. За ними йшли будинки для чужоземних послів та мандрівників, для поважних купців Сходу і Заходу, різні майстерні та дрібніші господарські споруди.

І з усіх боків огортала Січ скляна гладінь ріки та зелена драговина островів [Тулуб, 1991, т.1, с. 436-437].

Тимотей Бордуляк. Бузьки

І та рідна країна вкінці розстелилась перед ними, наче красний, у веселі цвіти тканий килим... Сонце любо усміхалося з синього неба, посилаючи на землю теплі, благодатні промені. Під тими променями льоди стояли, а річки весело грали, мов малі діти жебоніли, тулились до більших рік і плили все дальше до моря. Біла скатерть снігу уступила з піль і лугів, а очам бузьків показалися широкополі лани, зеленіючі густою рунню озимини, жита-пшениці, ополокані теплим весняним дощиком. А по полях, мов ті мурашки, заходяться коло весняної роботи хлібороби. Одні орють, вигейкуючи на сиві волики, другі сіють, з розмахом кидають зерно в сиру землю, а всі раді, а всі веселі, одушевлені надією на добрий урожай... Вздовж річок і рік тягнуться просторі луки-долини і ніби

усміхаються до бузків, ніби запрошують до себе, щоб на них відпочили, погуляли. І лісів видно багато: одні зелені соснові бори, другі чорні, стоять, о чімсь шепчуть стиха межі собою, вигріваються до сонця. А серед тої різnorodності видніються порозкидані села, хати на весну свіжо повибілювані, окружені садочками... Ось ще недовго, а темний ліс розів'ється, зазеленіє, загуде могутню пісню, і луги зазеленіють, зацвітуть лотачею, зацвітуть садочки по селах, широкі поля заколишуться зеленим збіжжям, наче теє море, і тоді буде раз хороше! [Українська новелістика, 1989, с. 227]

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Що таке «репрезентація географічного об'єкту» ?
2. Перерахуйте типи і форми репрезентацій культурного ландшафту.
3. Наведіть приклади зорової і тактильної репрезентації культурного ландшафту.
4. Чим слухова репрезентація культурного ландшафту відрізняється від мовної ?
5. Проаналізуйте головні стратегії репрезентації культурного ландшафту.

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Створіть підбірку цитат з творів європейських / американських письменників, які б розкривали мовну форму репрезентації етнокультурного ландшафту.
2. Підготуйте реферат на одну з тем: «Етнокультурні ландшафти у роботах західноєвропейських та українських живописців», «Музичний образ культурних ландшафтів України / Європи».

РОЗДІЛ 2

РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КАРКАСНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ

Співвідношення міських, містечкових і сільських етнокультурних ландшафтів, їх взаємодія, взаємовплив є цікавою проблемою. Особливість української ситуації полягає у значній швидкості процесу створення й освоєння міських ландшафтів: селянська країна менш, ніж за 100 років стала країною міст. Одним з наслідків цього швидкого історичного процесу – велика кількість сіл (сільські етнокультурні ландшафти), які можна вважати протоміськими ландшафтами. XX сторіччя викликало до життя новий у порівнянні з міським – мегаполісний тип культурного ландшафту. Одним з перших його описав В.П. Семенов-Тянь-Шанський. Представляє інтерес його образна характеристика центру мегаполісу з гігантськими будинками-хмарочосами: *«Враження від цієї крайності – або нудне, або нервове, подібне до того, яке спричиняє неспокійна юрба»* [Семенов, 1928, с. 52]. За поселенською основою в Україні та Східній Європі (Польща, Чехія, Білорусь) можна виділити сільські, містечкові етнокультурні та міські й мегаполісні антропогенні ландшафти. Містечка з відповідною структурою були характерні для майже усієї середньовічної Європи, де критерієм для виділення була топографічна відокремленість від сільських етнокультурних ландшафтів [Город в..., 1999].

2.1 МІСЬКИЙ ЛАНДШАФТ

Місто своєю динамічністю, щільністю культурного простору, інтенсивністю процесів, задіяністю в історичних контекстах завжди привертало увагу дослідників. І.М. Гревс характеризував міста у пізнанні історико-культурного минулого країни як *«...лабораторії і спадкоємці культури, хранителі культури, і вищі показники цивілізованості. У них відбувається згущення культурних процесів, насичення їх результатів... Місто – центр одночасного культурного тяжіння і випромінювання, найяскравіше і наглядне мірило рівня культури, а історія міста – прекрасний путівник її руху...»* [Гревс, 1921, с. 21, за Лихачев, 1991]. Макс Вебер зазначав, що про місто *«в економічному сенсі ми будемо говорити тільки у*

тому випадку, коли місцеве населення задовольняє суттєву частину свого щоденного економічного попиту на місцевому ринку, при тому у значній мірі предметами, виробленими або придбаними для збуту населенням місцевим або найближчої округи» [Вебер, 2001, с. 336]. У такому підході, частина ландшафтної структури у вигляді місцевого ринку є формуючою селитебний ландшафт.

Тому, збереження історичної спадщини міст та містечок, розвитку етнокультурного середовища мають важливу роль у їх дослідженні. Ідеї ландшафту, комплексний підхід до міста ще на початку XX століття були висловлені М.П. Анциферовим.

Містознавство М.П. Анциферова. Містознавство як комплексний напрям міждисциплінарних досліджень міста склались у процесі екскурсійно-ознайомлювальних поїздок груп ентузіастів-істориків історичними містами Італії. Вчителем М.П. Анциферова був відомий історик, академік І.М. Гревс, який сприяв формуванню цілісного підходу до міста: «... треба... зрозуміти місто, не тільки описати його, як гарну плоть, але відчувати, як глибоку, живу душу, зрозуміти місто...» [Гревс, 1921, с. 21, за Дихачев, 1991]. Тим самим, ще І. М. Гревсом ставилася проблема розуміння міста. Надзадача містознавчого дослідження – виявити, зрозуміти *Genius loci*, дух місця, сутність міста. Виконання цієї задачі веде не тільки до сакралізації міста, але задає йому нові траєкторії розвитку. М.П. Анциферов розробив свій методичний підхід комплексного – ландшафтного – дослідження міста. Автор широко використовував ландшафтну термінологію. Йому належить термін «історико-культурний ландшафт», а також і нині актуальні терміни «міський пейзаж», «міське урочище». Останній він використав стосовно до цілісних архітектурно-планувальних частин міста.

Підхід М.П. Анциферова містить у собі польові й дослідницькі компоненти: 1. Панорамний огляд міста разом з «природною основою» його околиць; 2. Відвідування й «переживання» міста, що важливо для формування «історико-топографічного» почуття; 3. Опис сучасного культурного ландшафту, насамперед планування й розташування міських пам'яток і співвідношення опису з історичними даними; 4. Дослідження місцевих культурних традицій («пережитків» за автором); 5. Аналіз топонімії, що автор називав мовою міста [Анциферов, 1926].

Сприйняття міста К. Лінча. Книга американського архітектора К. Лінча «Образ міста», написана в 1960 році, здійснила значний вплив

на розуміння й дослідження міського ландшафту в середині ХХ сторіччя [Лінч, 1982]. Ключовим моментом у підході автора з'явилося візуальне сприйняття міста, його візуальний образ. Звідси – орієнтація на «читаність» міста, на візуальні елементи, що виявляють емпірично видимі місця. У результаті К. Лінч розробив методику опису міста, що складається з 5 візуальних елементів: 1) виявлення шляхів – трас переміщення людей у місті; 2) виявлення внутріміських границь; 3) визначення основних міських районів; 4) виявлення найважливіших орієнтирів місця; 5) визначення міських вузлів – вокзалів, перехресть. Ця методика була спрощена й формалізована Д. Пококом. Методика будується на виявленні в місті трьох основних типів просторових елементів – точкових, наприклад, пам'яток, лінійних і площинних. Сьогодні – це типовий підхід, який використовується в ландшафтній архітектурі, ландшафтному дизайні (рис. 2.1, 2.2). Це у свою чергу дозволяє говорити про формування каркасних етнокультурних ландшафтів, проаналізованих у наступних розділах.

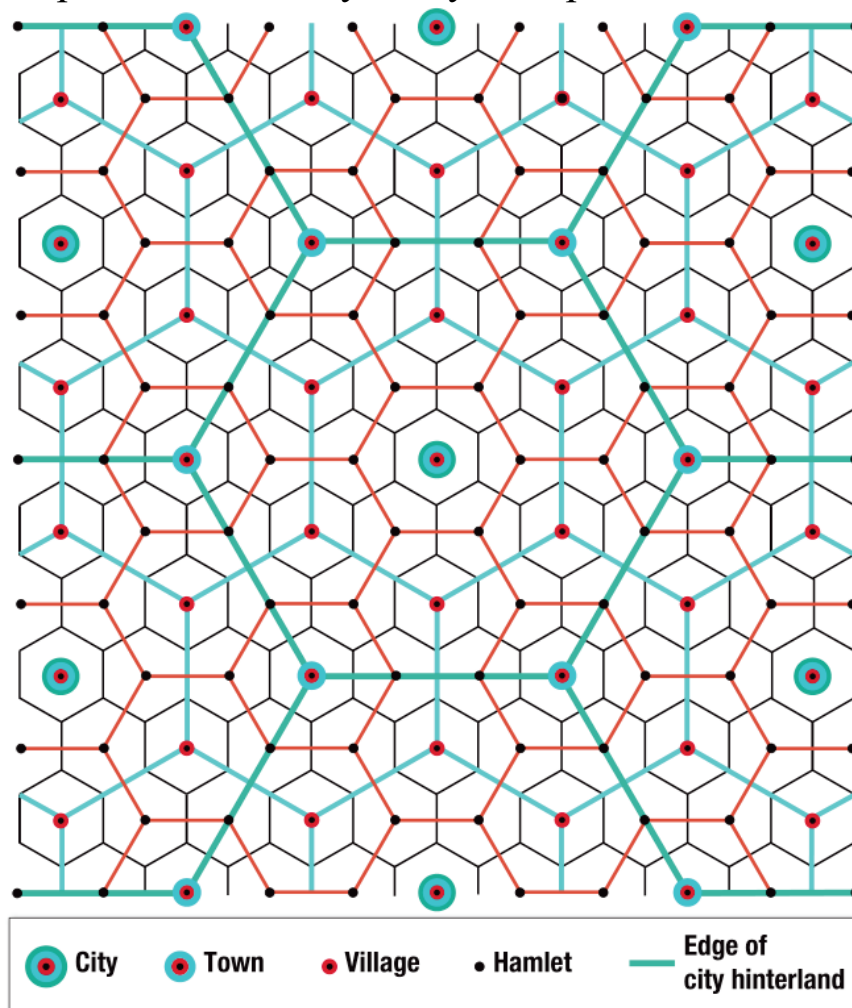

Рис. 2.1 Урбаністична ієрархія в ізотропічній площині
[Introduction, 2015, с. 408]

Образно-географічні підходи до міста. Розвиток гуманітарної географії, розробка теорії географічного образу, «обкатування» теоретичних положень при проведенні регіональних і локальних гуманітарно-географічних досліджень, що дозволило вийти на нові – образно-географічні – підходи в дослідженнях міста [Замятин, 2005]. Під гуманітарно-географічним образом міста розуміють систему впорядкованих взаємозалежних уявлень про простір і просторові структури міста.

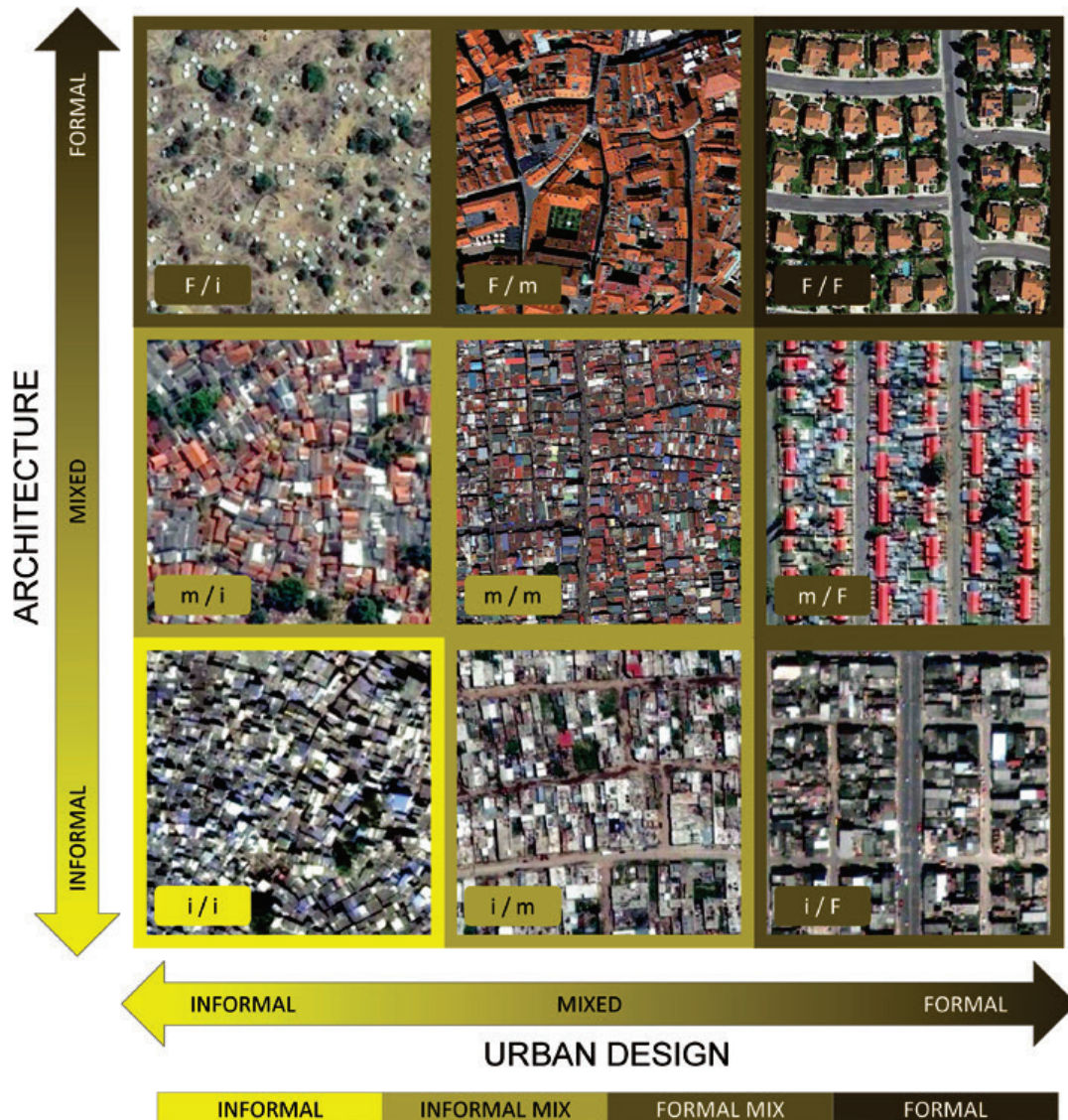

Рис. 2.2 Мультишкала інформальної типології у морфології міських ландшафтів [Mapping Urbanities, 2018, с. 226]

Одним зі значимих результатів образно-географічних досліджень міста є метод культурно-ландшафтного профілювання, де профілюванню підлягають не тільки візуальні, але й «невидимі» символічні елементи міського ландшафту [Культурные ландшафты, 2009].

2.2 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ МІСТ

Щира любов

Хороший город Харков, великий, веселий; що церков божих, що панських хоромів, що казенних домів, як є палати, школи усякі – і для паничів, і для ради панночок, святого владики хороми, пошта, по тюремний замок, – батечки, яких то домів у ньому нема ! ... А скільки ж у Харкові вулиць, так батечку мій! Довгі та прямі, та є і мощені: хоч у саму у велику грязь нестрашно – не зав'язнеш, хоч які поганенькі волики будуть. Так оттакий-то наш город. Я ж кажу, що якби устав хто-небудь з дідів наших, що годів сімдесят як упокоївся, то і не пізнав би, що воно є таке, не розібрав би, де город самий, а де слободи, що геть за городом були, як ось Митрівка, Гончарівка, Панасівка і усякі прочі [Квітка-Основ'яненко, 1982, с. 318].

А геть туди даліше пішли слободи – Панасівка, Гончарівка, а далі, як вистроїли кладбищенську церкву Митрия, так і на кладбищах стали люди селитись, от і Митрівка стала [Квітка-Основ'яненко, 1982, с. 319].

Починаючи від Карвасарів, польських маєтків, скрізь, куди не ступиш, дивуєшся величезній кількості пам'ятників на такій невеликій площі. На Вітряній брамі, через яку із польських маєтків в'їжджають до міста, звертає на себе увагу старовинний напис а також залишки критого мосту і мальовничі руїни. Краєвид звідси чудовий. Ці скелі, немовби відтяті просто від стіни людськими руками, прорізані стежками, здаються величезним мураховищем, в якому снують маленькі мурахи. А який краєвид відкривається з валів! І майже на кожному камені, на який ви ступаєте, бачите пошкоджені часом або зумисне знищені написи і знаки давно минулих літ.

Дві оригінальні, неповторні турецькі пам'ятки звертають на себе особливу вагу. Це, по-перше, висічена з однієї величезної брили граніту, дивної краси кафедра в домініканському костьолі; зверху її прикрашує напис із корану. Оригінальність малюнка, тонке виконання неможливо описати – їх треба бачити. Жаль, дуже жаль, що її недавно побілили, а посередині намалювали ангелів. Треба було зберегти її такою, якою вона була. Католицький капелан, що промовляє з цієї кафедри, був би для неї найкращою прикрасою.

Над собором, ніби тоненька свічка, приліплена до нього збоку, височить пречудовий мінаретик. Його верхівку прикрашав півмісяць, він і досі залишився, тільки зверху над ним поставили ще матір божу. Що за поетична ідея! Всередині – покручені східці, яких нараховується понад півтораєста, ведуть на балкончик, з якого муедзин колись скликав правовірних на молитву. Всередині собору темно, але гарно; старі його склепіння справляють сильне враження [Крашевський, 1979, с. 218, Кам'янець-Подільський].

Лихо подоланим

З самого краю українського оселення на українській новоселиці, на надкавказькому надбережжі Чорного моря збудувалося в недавніх часах місто Туапсе. Місто було нове і поки що невелике та безладно розкидане. Поруч з великим заводом та більшими й чепурнішими будинками тулилися нашвидку збиті, так-сяк стулені робітничі бараки та рештки малого села, що здавна тут стояло понад малою та затишною пристанню.

Нове Туапсе розраховане було на велике портове місто. Закладено його волею та заходами Петербурзького уряду з адміністративного наказу. Почало міністерство робити тут при березі порт, а біля порту завод для будівлі та ремонту пароплавів, звеліло прокласти через гори залізницю, що сполучала його з загальною сіткою залізниць... Але місце було угадано, і Туапсе швидко розросталося, й можна було сподіватися, що встане тут незабаром велике торговельне місто, бо цілій великій країні, поки що мало залюдненій, що тільки починала переходити од скотарства до хліборобства, було найближче саме сюдою висилати закордон своє збіжжя та інші здобутки [Леонтович, 2004, т.2, с. 113].

Образки стародавнього життя

До кінця XIX сторіччя, коли повз Лубні проведено залізницю, вони, дарма на свій тисячорічний вік, були зовсім малим та тихим містом. Ще у вісімдесятих роках XIX віку людність у Лубнях не перевищала 9000-10000 мешканців і довгий час не зростала. Очевидячки, багато лубенців розтікалося хто куди з цього затишного місця, не маючи що робити дома.

Та, дарма на свою малолюдність, Лубні, дякуючи тому, що стояли у самому осередку губернії, були її другим адміністративним центром. Пріч звичайних повітових інституцій у Лубнях був другий

на губернію окружний суд, другі на губернію хлоп'яча класична й дівоча гімназії та ще бурса. Але і се не збільшило лубенської людности, а тільки трохи змінило вигляд будинків: у місті малося більше чепурніших, хоч і малих та одноповерхових горничок, ніж звичайно буває по малих повітових містах, малося навіть з дев'ятьдесять двоповерхих кам'яниць і, може, з двадцять півтораповерхих, але більшість домів були дильовані, мазані, повкривані очеретом чи шалівкою, вросли у землю, а вікна в їх були більше завширшки, ніж заввишки.

Лубні стоять над Сулою на високому, стрімкому її березі. Се була колись, мабуть, грізна фортеця князя Володимира Святого, збудована ним на межі своєї держави. Під горою блакитною стежкою в'ється по широких зелених луках Сула. За річкою, ген верстов на 20 здіймається степ, а по йому подекуди бовваніють кущі хуторів та сіл у садках. То були тоді ще «степи і вежі половецькі». Та нічого не пам'ятають лубенці ні за ті часи, ні за пізніші, ближчі до їх, хоч і було б за що згадувати про минуле Лубень і за ті пізніші часи, хоч за три, за чотири верстви од Лубень на завороті берегової гори, на такому ж стрімкому березі, серед ліса стоїть монастир, заснований ще за Вишневецьких, у якому муровану велику церкву, що і досі пишається, блищить золотими хрестами, поставив гетьман Самойлович, а монастирі колись все зберігали пам'ять про старовину... Та усе забулося за щоденними клопотами, заспалося, заспівалося дівочими співами на вулиці, зникло з пам'яти в обіймах дівочих, в сварках з лихими жінками, та й тихо пливе лубенське життя, а коли життя тихо пливе, то й час тягнеться, усе здається давнім-давнім, колись-то воно було...

Обирався для Лубень місце, придатне для оборони від ворога. Глибокі яри оточують місто з усіх боків, позаплутувалися і в середину його. З однієї до другої вулиці, хоч і йдуть вони сливе рівнобіжно, не скрізь легко перейти просто, часом треба звертатися у середину міста на базар, звідки обидві вони починаються. На найвищій горі, що круто спускається до річки, оточена звідусіль ярами, порожній здичавілий майдан, а довкола його, як вінок на чолі гори, високі вали — єдине, що залишилося од колишньої фортеці; у місті, і поза містом, і по інших високих горбах якісь печища, звали ровів та валів, але у лубенців не допитаєшся, що то за руїни, тільки два-три лубенські інтелігенти, що з книжок, не з пере-

казів знають про минуле Лубень, змагаються між собою про те, де, на яких місцях що було.

Місто усе в садках. Малися дворища з садками, з левадами по п'ять-шість десятин, три-чотири навіть по 20-30 десятин. Одна вулиця завдовжки з верству, а з одної її сторони було тільки п'ять дворів, а з другої, може, з 20. Міщани мешкали переважно по ярах, там були їхні садки і їхні хати, там було своє особливе життя. В осередку міста, на горі, церква, базар, крамниці, інституції, дворища купецтва, панів, майстрових та декілька «постояльних дворів», тоді гостинцями їх не йменовано. Крамниці були дерев'яні, давні, цілком почорнілі, покривані шалівкою, не раз латаною, порослою зеленим килимом моху.

На ярмарки збиралося до міста повно люду, чимало і базарних днів, але звичайних днів, та ще в спеку, а надто в ті часи, коли урядовці на службі, а школярі по школах, глянеш часом вподовж вулиці, ані духа. Тогочасні лубенські крамарі сливе усі походили із старожитніх місцевих родів крамарських і переважно були українці за походженням, хоч здебільшого зденаціоналізовані, дужче навіть від панства. Таке враження справляли на їх московські мільйонщики, що наїздили на великий ярмарок (що збиравсь щорічно на Іллю попереду у Ромнах, а пізніш у Полтаві), у яких наші крамарі закуповували товари на рік, що вони з усіх сил намагалися підробляти і мову, і вбрання, і саме обличчя за їхню форму під московські. Не дуже те їм велося і видавало смішно, але своє, рідне таке затрачувалося.

Та і в комерційному, як і в національному відношенні сі нащадки старих українських крамарських родів були немічні і несталі. Один по одному спродували вони своє предківське діло та замикалися від усього світу по своїх обгороджених високими парканами, зарослих густими садками дворищах, сливе ні в кого не буваючи і нікого до себе не запрошуючи. Жили відрізнено від усього громадянства. Знатися з панами та старшими урядовцями не дозволяв гонор-боязнь, щоб ті не ставилися звисока, та почуття своєї, порівнюючи до їх, неосвічености. Перед міщанами вже самі крамарі заносилися, а між собою в їх часто бував за давнілий нелад і добре було, якщо в кого з їх знаходилося «з своєї братії» два-три приятелі, щоб грати у карти, збираючися вряди-годи один в одного.

Грошей за тих часів було небагато. Людина, що мала 20-30, а надто 50 тисяч, вважалася вже заможною, і за гроші платилися

великі відсотки. Отже, спродавшись, сі колишні крамарі охоче бавилися лихварством.

Де в кого з їх позабирали крамниці, часто розжившись крадіжкою з їхнього ж добра, їхні прикажчики, але і сі звичайно не витримували довше як 20-30 років. Загальний же плин життя йшов у тому напрямі, що лубенська торгівля дедалі переходила до жидів. У середині ХІХ сторіччя їх було у Лубнях зовсім небагато, а на початку ХХ трохи не всі крамниці, нові побудовані заводи та фабрики, сливе половина домів в осередку міста належали їм. Вони наїздили з-за Дніпра і повоювали місто, забираючи до своїх рук усі діла, старі і нові. Дев'ять з їх руйнувалося та зникало десь, а десятий розживався і міцно займав позицію.

Навіть ремесла в значній мірі переходили до жидів. Старі місцеві ремісники, такі поважні, з деякими цеховими традиціями, привітні, але без лестошів, що гаразд знали не тільки кожного городянина, не тільки навички кожного з їх, а і те, кому, коли треба буде справляти нову одержу чи чоботи, десь зникали, і на їх місце приходили задніпрянські жиди, вибиваючи з батьківського діла і полтавських жидів. Цуралися вони тільки тих ремесел, які вимагали тяжкої праці або здавалися їм небезпечними, так напр., ковалів, бляхарів та мулярів жидів не було.

Лубенська промисловість тепер вже значно більша, у 70-х роках ХІХ сторіччя обмежувалася одним топчаком-крупчатнею, виробленого яким крупчатного борошна вистачало на весь повіт, бо несірий хліб їли щодня, може, скільки родин, а решта хіба у свята, та ще невеликою броварнею, збудованою зайшлим німцем, котрому упала щаслива думка конкурувати з горілкою та привчати лубенців, хоч коли-не-коли, натомість неї випити пива.

Мався в Лубнях ще один розділ мешканців – вислужені урядовці або їхні нащадки, що так чи інакше придбали собі тут дімки та осілися. Сі ходили вже у піджаках, розмовляли хто по-українському, хто по-московському з українською вимовою та з великою домішкою українських слів. Іменовано їх звичайно «панами», хоч більшість з їх дворянами не була, на крамарів же тоді ніхто не казав «пани», казали «хазяїн».

З-поміж сих вислужених урядовців з домішкою крамарів і обирано тоді переважно гласних до думи. Найдужче піклувалися сі гласні тим, як би зменшити міські видатки, а найкраще було б, якби се було можливо, хоч і зовсім од їх здихатися. Кожен і найменший

незвичайний видаток викликав серед їх велике невдоволення. На жадання директора гімназії лубенська дума якось зробила постанову засадити сквер напроти гімназії. Засаджувати доводилося не більше як півдесятини, садилося звичайне дике дерево, саджанці накопувалися у лісі зразу за городом, отже видатки не могли бути великі, а якби не те, що сього бажалося директорові, а в багатьох гласних у гімназії вчилися діти, зроду не годилася б дума на такі розкоші, та і так назбирав голова більшість. Директор міського банку, Черниш, докоряв гласним: «Грошей нітелень, а вони сквер заводять» [Леонтович, 2004, т.2, с. 242-244].

Князь Єремія Вишневецький

Тіснувата долина була неначе в безладді закидана чималими панськими палацами, жидівськими невисокими хатами та крамницями. Високі гострі чорні покрівлі здалеки були схожі то на чорні велетенські кротовини, то на висипані купи порушеної землі. А з того безладдя витикались стародавні церкви, манячіли невисокі дзвіниці [Нечуй-Левицький, 1966, т. 7, с. 9, про Львів].

Тридцятирічна жінка

Між Італійською і Тюремною заставами, з внутрішнього бульвару, що веде до Ботанічного саду, відкривається панорама, яка може вкинути в захват і художника, і мандрівника, знайомого з найчудовішими краєвидами. Якщо ви підійметеся на невисокий пагорок, де бульвар, затінений густолистими деревами, завертає, мов зелена лісова дорога, прегарна і оповита тишею, ви побачите під самими своїми ногами глибоку долину, з будівлями, схожими на сільські хатини, де-не-де вкриту рослинністю, зрошену каламутними водами Б'єври, яку ще називають річкою Гобеленів. На протилежному схилі долини скупчилися тисячі дахів, під якими скніють злидні передмістя Сен-Марсо. Величний купол Пантеону, потьмяніла і сумовита баня церкви Валь-де-Грас гордо височіють над цілим містом, що розташоване амфітеатром, чиї мальовничі уступи змережані покрученими вулицями. Звідси ці два архітектурні пам'ятники здаються величезними; поруч із ними маліють не лише ветхі будиночки, а й найвищі тополі, які ростуть у долині. Ліворуч видно Обсерваторію, схожу на чорний кощавий привид – крізь її галереї та вікна струменить світло, малюючи дивовижні фантастичні візерунки. Далі, між голубими будівлями

Люксембурзького палацу і сірими вежами церкви Сен-Сюльпіс, мерехтить величний ліхтар Дому Інвалідів. Коли дивитися звідси, обриси будівель зливаються з листям, з тінями, які залежать від примхливого настрою неба, що безперервно змінює колір, гру світла, вигляд. Удалині громадаються будинки, а навколо вас розгойдуються віти і тріпоче листя дерев, звиваються стежки. Праворуч, ніби широкий виріз у цьому неповторному пейзажі, біліє довга стрічка каналу Святого Мартіна, обкладеного червонястим каменем, обсадженого липами, з гамазеями по берегах, спорудженими в чисто римському стилі. Там, на задньому плані, окутані туманом Бельвільські пагорби, покриті будинками й вітряками, зливаються з обрисами хмар. Одначе існує ціле місто, якого ви не бачите, місто сховане між рядами дахів, що обрамляють долину, та обрієм, туманним, наче спогади дитинства, величезний квартал, що загубився, мов у проваллі, між покрівлями лікарні для вбогих і високою огорожею Східного кладовища, між стражданням і смертю. Звідти долинає глухий шум, схожий на гуркіт океану, що б'ється об скелі; він мовби повідомляє: «Я тут!» А тільки-но сонце залле цей куточок Парижа потоками світла, очистить і пом'якшить його лінії; тільки-но воно спалахне там і там у шибках вікон, розсіється по черепичних дахах, загориться в позолочених хрестах, вибілить стіни й перетворить повітря на прозоре марево; тільки-но воно утворить мальовничі візерунки світлотіней; тільки-но небо заголубіє, а земля замерехтить блискітками; тільки-но заговорять дзвони церков, – і перед вашим зачарованим поглядом виникне феєрична картина, яка ніколи не зітреться у вашій уяві і якою ви захоплюватиметесь, милуватиметесь, як і чудовими краєвидами Неаполя, Стамбула або Флориди. Невиразні хори звуків зливаються в досконалу гармонію. Там і гудіння морського натовпу, і мелодія поетичного усамітнення, там і голос мільйона створінь, і голос Бога. Там столиця, що уже впокоїлася вічним сном і тепер спочиває під струнками кипарисами Пер-Лашеза [Бальзак, 1989, т. 2, с. 159].

Як ведеться, так і живеться

Картина була справді чудовна: з бурти, мов з високої гори, видно було на правуруч місто. Церкви підняли високо угору свої круглі голови, сяли у прозорому повітрі золотими банями, зеленіли їх залізні покрівлі, мов травою вкриті, біліли білі боки, мов з крейди вистругані; поміж церквами хати, людські огороди тонули у

гущавині темно-зелених садків – он і річка блищала, звиваючись змією по жовтому пісочку і пускаючи легенький димок туману з себе, а через річку перекинувся міст – тонкий, узорчатий, мов з волосіні виплетений. Тут ж, недалеко від бурти, мов кріпость перед містом, висока кам'яна стіна обвивала кругом великий розкішний садок, здоровенну пустку-будинок – Ратієвщину [Мирний, 1968, т. 1, с. 132].

Покійний князь Ратієв, як заходився будувати собі дворище, велів той рів викопати. Сотні кріпаків місяців зо два тільки й знали, що рили сиру землю. Вирили баюру страшенну; в деяких місцях і до води докопалися, а то воду спускали аж із озера – тоді і озеро не таке, як тепер, гниле та миршаве, а глибоке та водяне було,— кругом двору, наче річка текла, облягав його водяний рів; тільки коло глухої залізної брами перекинули залізний місток, та й той часто-густо приймався. І ніяким побитом тоді не можна було добратися до двору. Як кріпость та, стояло те дворище у степу проти міста і грізно дивилося на його своїми високими бійницями, у широких пробоях тих бійниць тирчали горлаті жерла пушок, з котрих у великі свята, от як на різдво або на паску, стріляли. Дворище займало десятин з десять поля; багато там люду було поселено, і ніхто не знав, як там живуть вони, ото хіба тільки пушки давали ознаку, що ратієвці святкують свято...

І як умер старий, то довго жалкували, що не буде вже і ніколи для їх ніякої забавки. Справді, з старим умерла і його Ратієвщина: люди, що там жили, один по одному розтеклися-розбрелися, разносячи по всіх усядах кревні сльози та гіркі жалібниці,— чого їм стоїли панові затії, що вони там терпіли, як бідували. Зостався один сторож Грицько, старий-старий, аж зігнувся, а борода біла, як молоко, по коліна. Та й того вряди-годи побачиш: удень його зовсім не видно, хіба уночі почуєш, як старий немощною рукою глухо дзвонить у чавунну дошку, віщуючи про давню славу свого двору, про колишню розкіш-багатство. Старий і досі не стеряв віри, що та слава знову вернеться, знову настане, от тільки приїде молодий панич з столиці. Роки минали, панича не було. Широкий рів без піддержки сам собою засипався-осувався, вода висихала, і от тепер, де колись човни плавали, там лопушина розпустила свої широкі листи, і хіба тільки уночі кумкання жаб нагадувало, що там колись була вода.

З приїзду стіна тріснула, сипалася, бійниці попадали, і пушок не видно – сховалися під своїми руїнами; міцні залізні штаби, що держали глуху браму, іржа проїла, зламалися, брама лежала долі, ніхто її не піднімав, і в роззявлені завжди ворота видно було, як колись чистий двір заріс бур'яном, як самий палац опустився. Двері його були наглухо забиті; шибки у вікнах, та й то з половини, поцвіли, запліснявіли – жалібно вітер свистав у їх чорні пробоїни; колись зелена залізна покрівля злущилася, іржею, мов кров'ю, покрилася, бурею задрало один ріг угору, нікому було те полагодити, вільно вітер гуляв по всій оселі, дощ лив у дірку; стіна тріснула, розійшлася, балки підгнивали-падали, димарі наполовину стриміли – мов каліка-старець, визирав той палац з-за бур'яну. А від кухонь, від сараїв, від людських хат – мало чого було видно; і дерево, і глина, і цегла позлазилися вкупу і виглядали страшною руїною. Одна тільки каплиця, під котрою сховали пана, веселенько визирала своєю гострою головою, на невеличкій баньці її блищав невеличкий злотий хрестик; у сонячний день він світив серед руїн двору, мов зоря серед чорних хмар... Та ще садок на волі розрісся, мов ліс. Колись невеличкі, замлілі дубки, кленки, бересточки, липи тепер визирали такими здоровенними, такими пишними велетнями, гордо, аж під хмарами, похитуючи своїми чубатими головами; поміж ними пустилося молоднику – як конопель на доброму підметі. То було не в родючій половині саду, а в родючій... дивні заморські яблуні, кримські груші повимерзали, повсихали, замість їх пустилися такі цв'яхки, такі розхиясті дички! Кущова рослина: порічки, агрус – розпросторилася, розширилася, мішаючись з глухою і жалкою кропивою; сизий бузок, котрим обсажені були стежки, переліз на їх гладеньке місце і вільно ріс собі там, де ходили людські ноги; хміль, березка чіплялись за його тонкі гілки, лізли угору, спускалися униз, уростали у землю і знову піднімалися вгору – непролазною сіткою оповивали його. Бузина, котру так не любив старий князь і велів з корнем викорчувати, де й набралася – висока та розкішна поросла. Все казало, що тут не доглядувалося людське око, не ходила чоловіка рука; все, почувши волю, і росло на волі. Улітку стільки тут було птиці і якої тільки не було? Солов'ї сотнями щебетали, зозулі, іволги, ракші, горлиці, а горобців? Ті і зимою, коли над сим глухим, пустельним місцем жалібно гула одна буря, крутячи страшного веремія і закидаючи усе снігом, – ті і зимою хмарами носилися і несамовито цвірінькали... Така-то стала тепер ся Ратієвщина! [Мирний, 1968, т. 1, с. 141-144].

Хіба ревуть воли, як ясла повні?

Чим далі йшли, тим не краще, а гірше. Поминали вони ще таких же сіл, може, з десяток; минули й город один... Церков біліло аж шість, чи сім, а то все чорніло сіро-чорним цвітом... За городом тільки якась фабрика муріла, бо до цегли не так дим приставав, а може, була ще недавно вимурована... Засумували наші некрутими! А до того, ще попідбивалися так, що молили бога, коли б уже швидше доставитись на місце, – хай воно удесятеро буде гірше того, що бачили, аби спочити. Ішли уже два тижні й два дні....

Аж ось, пройшовши ще днів з п'ять, сказано їм, що вже недалеко те місце, куди їх гнали. Ліси щодалі все рідшали та рідшали; почалося нив'я – не нив'я, а так поле з пеньками (видно, не дуже давно і там ліс був); а здалека заманячило їм щось високе – то там, то там... Підійшли ближче – побачили верховини церков – і з золотими банями, і з блакитними, а найчастіше – по зеленому полю золоті зірочки... Ще трохи – вітер доносив до них заводи дзвонів, гвалт, крик... Серце в кожного радісно забилося. Ось-ось таки спочинуть!

Велике місто з своїми церквами високими, з своїми палацами довгими та широкими, з кам'яними крамницями розкинулось на невеличкім згірку. Унизу, посеред города, текла річка – широка й глибока; багато по ній снувало барок, плотів, пароходів; коло річки й на улицях – гармидер, крик, тіснота, як на ярмарку...

Багатство міське некрутів здивувало. Там – ціла вулиця кам'яних крамниць, де видимо-невидимо понапихано всякого краму. У крамницях за прилавками сиділи бородаті кацапи-купці і закликали прохожих, разом викрикуючи, які у них товари. От – базари з усякими наїдками, напитками. «От би це у Піски перенести!» – не втерпів Максим... А це – величезні хороми з такими вікнами, що всього тебе з ніг до голови видно, як у дзеркалі... Улиці широкі, рівні, каменем убиті.

«Бач, бісові кацапи! – подумав Максим – які у себе городи позаводили, а села більше на загороди схожі, ніж на людське житво!? Усе, що було на селах найкращого, мабуть, постягали сюди...» [Мирний, 1968, т. 2, с. 146].

Передмістя Гасан-Баша було відокремлене од майдану тільки валом, що оточував сам кіш, і брамою з високою вежею, із якої виднілися жерла викочених на неї гармат. Посередині передмістя

стояв кантарейв будинок і хати крамних отаманів, довкола ж досить просторої площі тулилися сараї, в яких поміщалися крамниці.

Це були загалом убогі будівлі, абияк збиті із дубових колод, які у великій кількості постачала Хортиця, й обшиті віттям та очеретом. Самі хати, а з ними й будинок кантарея, більше скидалися на курені, бо тільки дахи у них височіли над землею. Дахи ці були чорні й закіптюжені, бо, якщо у хаті розпалювали вогонь, дим виходив не лише через верхній отвір у стрісі, а й крізь усю обшивку, і тоді можна було сказати, що це не хата, а купа віття й очерету, в якій топлять смолу. У цих помешканнях панувала вічна темрява, тому в них постійно підтримували вогонь із скіпок або дубових стружок.

Сараїв із крамницями було кілька десятків, і вони поділялися на курінні, тобто такі, що були власністю окремих куренів, і гостинні, де в короткі години спокою іноді торгували татари й волохи, – одні шкурами, східними тканинами, зброєю і всілякою здобиччю, другі переважно вином. Але гостинні крамниці були зайняті рідко, бо торгівля у цьому дикому гнізді найчастіше закінчувалася пограбуванням, від чого ні кантарей, ні крамні отамани натовпу стримати не могли.

Поміж сараями тулилися також тридцять вісім курінних шинків, а перед ними серед сміття, стружок, дубових колод і куп кінського гною завжди лежали напівмертві з перепою запорожці, одні поринувши в кам'яний сон, другі з піною на губах, у конвульсіях або нападах білої гарячки [Сенкевич, 2006, с. 174, 177].

Облога Буші

На південь від Могильова, за двоє гін від Дністра, на високій скелі лівого бережжя притулилось містечко Буша в тверджею-замком, що панував над околицею. На вузькій стрімчаку, немов орлине гніздо, повис отой замок і на синьому небові далеко білів своїми зубчатими мурами, своїми бійницями-баштами. Край п'яти тієї скелі розсипались, мов курчата круг квочки, манесенькі селянські й міщанські хатки, окутані вітами зелених садочків; між критими соломою стріхами здіймались де-не-де й високі черепичні дахи, що червоніли між яриною здалеку. Саме місто Буша, – цебто торговий майдан, – з одного боку тулилось до стрімчастої скелі, а зокола було обмежене високим земляним валом і добрим дубовим остроколом. За містом уже посувався пригород аж до узбіччя; з

двох боків його огортало провалля, з третього – вали, а 8 четвертого – великий ставок, який набравсь в річки Бушки і тримавсь кам'яною загатою. Отой замок «Орлине гніздо» а містечком Бушею, з цілим ключем окружних сіл і маєтків належав до роду Чарнецьких; відтіля вони налітали на ратаїв українських, на сусідніх панків і шарпали в своїх пазурах неслухняних схивматів [Старицький, 1990, с. 6].

З П'ятничан виїхали на самий край Вінниці. Над шляхом шуміли промерзлі «катеринівські» липи, під ними горбилися їхні холодні тіні. Де-не-де над напівкруглими брамами єврейських заїздів блимали ліхтарі, а надщерблений місяць розтрушував над снігами прозорий ромашковий пилок. Здавалося, пройдеш кілька кроків – і вже рукою зможеш взяти цей пил [Стельмах, 1982, с. 181].

Просто перед ним здіймався королівський замок з невеликою вежею в стилі італійського Відродження, а за ним біла мармурова дзвіниця Свентоянського собору, і пан Бжеський скоріше вгадував, ніж бачив найтонше різьблення, що вкривало її зверху до низу, ніби вінчальна намітка. Праворуч занурювалася в небо гостроверха вежа ратуші і похмура чотиригранчаста дзвіниця костьола Святої Діви з двосхилою покрівлею, а ліворуч – палали і мінілися перламутром під першим промінням сонця кольорові вікна магнатських палаців, пишно розкиданих по краківському передмістю. І перед ними безсило горбився і вrostав у землю грибом старовинний замок князів Мазовецьких [Тулуб, 1991, т. 1, с. 32].

Хоча Київ і нараховував лише шість-сім тисяч мешканців, він був великим торговельним центром, куди стікалися товари не тільки з Польщі, Литви й Московщини, але й зі сходу – з Персії, Індії, Аравії, Сирії, Цар-города, Кафи й Трапезунда, прямуючи до західної Європи. Ішли вони величезними караванами по тисячі чоловік, озброєних до голови. Навантажені товарами вози й верблюди з важкими тороками йшли довгими валками, і Київ мав від них велику користь. Заробляли не тільки воєводи, митники, крамарі й міняйли, але й човнярі, шинкарі й усі, хто давав подорожнім притулок. У Києві було багато пивниць і заїздів, де можна було і смачно поїсти, і випити, і переночувати, а в непоказних одноповерхових домах із крутими гонтовими дахами

або солом'яними стріхами, насунутими, як шапки, до вікон, була не тільки достача, а навіть і розкіш.

Місто було переповнене найкращими фруктами, виноградом, рибою і дичиною, коштовними шовками й самоцвітами. Шовк був у Києві дешевший від льону, а перець – дешевший за сіль. Сила ком'яг, дубів та човнів стояло в гавані Почайни, що народжувалася з Оболонського озера і займала русло теперішнього Дніпра, а Дніпро протікав далеко, за Трухановим островом. Тільки пізніше, року 1712, під час весняної повіді, ринули дніпрові води до міста, проковтнувши гирло Почайни, що тепер вливається в Дніпро в Оболонській затоці.

І над усім височіла грізна фортеця на верхів'ї Замкової гори. Її недавно поновили після жакливої пожежі 1608 року, коли вогонь мало не знищив усього міста. Перед пожежею замок був більший як Краківський, кам'яний, тинкований на зразок західноєвропейських [Тулуб, 1991, т. 1, с. 180-181].

Антон Шабленко. За півдня

Миколка несміло відчинив двері в майстерню заводу і здивований, наляканий зупинився біля дверей. Те, що він побачив, разом вразило його і приголомшило... Механічна майстерня гулом гула від безлічі різноманітних машин, станків, котрі разом, наче по наказу якоїсь вищої таємної сили, крутились, совались, наповняючи страшенним шумом жарке повітря майстерні, пройняте горілим маслом і димом. Дрібно стукотіли слісарські молотки, верещали стругальні різакі, скиглили терпуги, сичали, мов роздратовані гадюки, приводні реміння, повзучи вгору під саму стелю.

А ген високо під стелею поважно повзав, по прокладених угорі рельсах, здоровенний міст-кран, трясучи своєю ходою всю будівлю майстерні. Кран сей наче те величезне чудовище, про яке розказують у казках, хапав на свій здоровенний гак самі найвеличезні залізні та сталеві штуки і переносив їх хутко, легко, немов соломі, понад головами людей і понад машинами туди, куди було треба. Майстерня грюкотіла і стогнала. Тисячі різноманітних звуків родились. Тут умирали і знов родились. І хвилювали і висли ті згуки там високо попід скляною стелею, над головами робітників, котрі, немов ті комахи на розруйнованому жиллі, метушились, лазили проміж станків, допомагаючи їм виповняти свою одноманітну роботу [Українська новелістика, 1989, с. 369].

2.3 ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ МІСТЕЧКА

Містечко, з погляду історичної географії та історичного ландшафтознавства, сприймається як об'єкт довкілля, в якому відбуваються процеси формування містечкових селитебних ландшафтів на основі геологічної будови, рельєфу, клімату, ґрунту, флори і фауни і нарешті етнокультурологічних особливостей місцевого населення.

Історичними категоріями поселень України та загалом, Східної Європи є місто, село та *містечко*. Містечко та село – відмінні поселенські структури. Це різні системи самоорганізації етноспільнот, а конфігурації містечкового (міського) та сільського способів життя в усіх стратах мали більше відмінностей, ніж спільних рис [Верменич, 2010]. Для містечкової субкультури характерний потяг до інновацій, для сільської – перевага традицій. Хоча у старих містах та містечках забудова зберігала риси сільських поселенських структур.

Містечка Поділля – результат еволюції середньовічної урбанізації та її специфіки. У характері ландшафтної структури подільських містечок відбилися етнографічні особливості урбанізованої території. Про етнологічні особливості містечкок регіону Е. Реклю пише: *«Городъ Проскуровъ, окруженный высокими холмами, лежит среди болотистой равнины...тамъ же находятся поселения поляковъ, известныхъ подъ общимъ именемъ «мазуровъ». Хмельникъ окруженъ действительно полями хмеля, а ниже въ долине Буга лежитъ богатая Винница, и еврейскій Брацлавъ – некогда главный городъ большой польской провинціи»* [Реклю, 1898, с. 844-845]. Містечка є результатом внутрішньої колонізації регіону, розширення та укріплення феодального ладу на регіональному і локальному рівнях: *«Польсько-жидівське місто, з його никлим житєм, пародією торгівлі й промислу, – на місці колишнього інтенсивного міського життя руських часів – було одним з найбільш характеристичних дарів «культурної місії» Польщі на Русі»* [Грушевський, 1994, с. 261].

У 20-х роках ХХ сторіччя структура етнокультурних ландшафтів населених пунктів Поділля інтенсивно змінюється під впливом ряду історичних подій (революція 1917 року, економічні процеси, пов'язані з НЕП): *«Номенклатура населених пунктів надзвичайно обширна. Ми наведемо всі терміни населених пунктів,*

через те, що в них дуже часто плутаються. Ось вони: міста, поселення міського типу, містечка, передмістя, села, присілки, посілки, виселки, хуторі (одинаки й гнізда), фільварки, ферми, заводські посілки, радгоспи й колгоспи, посілки при залізничних станціях, роз'їзди й блок-пости, казарми й півказарми, сторожові залізничні будки, лісові сторожки. Більшість цих назв мають давнє історичне походження. Тільки три назви уявляють собою продукт революційного періоду, це – поселення міського типу, радгоспи й колгоспи. Останні дві назви для всіх зрозумілі. Радгоспи генетично безпосередньо зв'язані з бувшими панськими фільварками та садибами. В ролі самотійних населених пунктів вони виступають в тому випадкові, коли росташовані по-за селищем. Поселення міського типу, котрих на Поділлі нараховується 15, уявляють з себе продукт нового адміністративного перебудовання. З поміж містечок було переведено, на підставі даних економічного характеру, відбір тих з них, котрі при сприятливій кон'юктурі можуть через де-який час стати міськими поселеннями. Оскільки правильний цей відбір – питання спірне, всі суперечки про це поки що ні до чого певного не привели. Безсумнівне одне, що Поділля не має цілком скомпанованих поселень міського типу, промисловість розвинута надзвичайно хвало, сильних торгових ринків не має, навпаки, торгівля розпорошена серед цілої маси дрібних містечок. В економічному відношенню губернія уявляє з себе силу дрібних замкнутих в собі економічних районів. При цих умовах такі містечка, як Брацлав, Шаргород, Н. Ушиця, Меджибіж та інші вимагають утворення особливо сприятливих умов, щоби піти шляхом розвитку, а не, навпаки, стати на шлях поступового ввірання селом досить слабких елементів міського життя» [Населені місця, 1925, с.].

У ландшафтно-культурологічному підході під «містечком» розуміють селитебний ландшафт, з поквартальною забудовою і вираженим етнокультурним (моно- або полі-) ядром, яке є носієм місцевої культури [Воловик, 2013].

Ландшафтна структура містечок. У типологічних класифікаціях початку ХХ сторіччя (Х. Йєхт) [Ястребицкая, 1988] мале місто (містечко) ототожнюється з аграрним типом господарювання: «Подільське містечко складається з самого власне містечка і села, безпосередньо росташованого навкруги нього, і звичайно оточено цілою низкою передмість та присілків. Ці

останні росташовано навкруги містечка в віддалені від 1 до 3-х верстов, а иноді навіть більше. Генетично вони звязані з містечком, і хоч росташовані по-за містечковою межею, але. поступово їх було б проглинуто, містечком і вони увійшли б до нього, як складова частина, коли б містечко виявило тенденцію до розвитку, але, оскільки таких тенденцій містечка не виявляють, передмістя і присілки, навпаки, набувають відокремленого характеру і мають всі права на те, щоб вважати їх самостійними поселеннями» [Населені місця, 1925, с. 501]. Воно є самостійним поселенням з малим радіусом активності. Визначення «аграрний», «селянський» як синонім неповноцінної міської структури вживається у літературі до сьогодні.

Топографічне розташування містечок XIV-XVI сторіч було результатом їх розташування у рельєфі по відношенню до природних водойм, лісових масивів та було результатом попереднього господарського освоєння регіону.

Ландшафтна структура містечок регіону пов'язана з аграрною домінантою (особливості природних умов, сприятливих для формування сільськогосподарських ландшафтів), а також потребами місцевого розвитку. Більшість містечок майже не змінювались у ландшафтній структурі, залишаючись сільським селитебним ландшафтом [Город и деревня, 1910]. Іноді населений пункт, досягнувши правової та економічної зрілості, здобував право на міське самоуправління (Немирів, Хмільник), або ж залишився у статусі села. Наприклад, на початку XIX сторіччя досить великим промисловим центром Поділля стає містечко Хмільник. Відбувалися і зворотні процеси, коли містечка XVI сторіччя, наприклад Кременець, не маючи сировинної бази для розвитку промисловості, залишався невеликим торговельним містечком. У Галичині у XIX сторіччі було 164 містечка [Архітектура, 1981, с. 49]. Ця частина населених пунктів упродовж сторіч виконувала функцію зв'язку між розкиданими на величезній території селами-поставниками сировини і сільськогосподарських продуктів з крупними промисловими центрами.

Сільські риси містечок – не тільки українське явище. Так звані сільські міста зустрічаються по всій Східній Європі: у Польщі, Словаччині, угорському Альфельді, Болгарії. Класичними елементами такого містечка були: бург (укріплення), собор та ринок [Город в, 1999]. У старих містах собори будувалися в укріпленому місці і самі

ставали «бургами». Поява містечок пов'язана з доволі рівномірним розподілом сільських селитебних ландшафтів і незначною кількістю міських. У Західній Європі відстань між містами була 20-30 км, інколи – 10-15 км, що дозволяло селянам за добу пройти цю відстань до міста й назад. На Поділлі цей показник вищий і був не менше 30-40 км, а врахувавши погану якість доріг перехід до міста міг бути декілька днів (до створення мережі залізних доріг у ХІХ сторіччі), ускладнюючи зв'язки міста та села [Воловик, 2013].

У другій половині ХІХ сторіччя у центральній та західній Україні проведено значну кількість етнографічних та історико-культурних експедицій, одним з аспектів яких були описи містечок та сіл досліджуваного регіону: *«Старый город (Хотин – авт.) теснящийся на нагорном берегу ближе к крепости, состоит из сплошных рядов лавок и лавочек, занимающих нижние этажи домов, а в середине дворов, где битком набиты евреи, такой лабиринт разных пристроек, клетушек, переходов, что трудно добратсья толку. Дворы эти в иных местах имеют один с другим сообщения, да, кроме того, под некоторыми вырыты большие погреба еще во времена турецкаго владычества»* [Афанасьев-Чужбинский, 1863, с. 82].

Врахувавши переважання аграрної продукції у регіоні, цілком закономірним є необхідність її збуту. У типовій структурі містечка виділяються: *«ратуша, торгові ряди, окремі лавки, заїзди, житлові будинки, промислові будівлі, а потім, звичайно – культові – костьоли, синагоги, церкви, каплиці, нарешті, іноді фортеця, що має захищати все містечко»* [Короткі повідомлення, 1926, с. 193].

Ринку, зазвичай, відводили місце уздовж центральної вулиці, з часом перетворюючись на структуру прямокутної форми. У процесі еволюції ринкові площі з'являлися на перехрестях, у центральній частині міста / містечка.

Центральним елементом у структурі містечок Подільської губернії була чотирикутна ринкова площа, на якій проводились ярмарки, з великою будівлею торгових рядів; у Східній Галичині обов'язковим був будинок магістрату, який зводився на зразок ратуші на торговій площі; *«навколо площі тісне каре з будинків, що чільними вузькими боками повернені до площі»* [Короткі, 1926, с. 193]. Частину ратуш збудовано за принципом заїзду, з широким проїздом через всю будівлю (Озаринці), іноді поєднували з торговельними рядами (Заславль). Але містечка не були лише

аграрними. Вони були аграрно-ремісничими. Ця спеціалізація пов'язана з виробництвом продуктів та одягу: м'ясники, шевці, кравці, пекарі, пивовари, городники. Саме за цими фахами у середньовіччі формувались цехи, які у ландшафтній структурі містечка виражались у появі торговельних та ремісничих кварталів навколо ринкової площі: винокурні, ковбасні, столярні, чинбарні.

Містечко входило до господарської структури округи як центр локального обміну, де формувались чітко структуровані етнокультурні ландшафти: формування сільськогосподарських ландшафтів та сільських селитебних ландшафтів залежало від українських селян та литовських (польських) магнатів, містечкову структуру формували євреї (центр містечка), українці (периферія). У формуванні структури центру та периферії містечок регіону видно впливи різних етнокультур: на заході регіону – містечко імітує німецькі зразки, пристосовуючи їх до своїх потреб і зменшуючи їх розміри; на сході – на ландшафтну структуру вплинула українська культура: *«Характерной особенностью здешних населенных пунктов (Козятин – авт.) являются белые хаты малороссов, по типу своей постройки совершенно отличные от изб крестьян-великороссов»* [Иллюстрированный, 1898, с. 145]. Передмістя містечок, заселені переважно українцями, формувались завдяки приєднанню хуторів, слобід та сіл.

У XVI сторіччі, у містечках-фортецях (Брацлав, Сатанів, Тереховля, Кременець) культурні ландшафти формувались з натуральних ландшафтів, які мали захисну функцію (висока гора, меандр річкового русла); белігеративні ландшафти, – переважно польської генези (магнатський або державний замок). Під замками, у вигляді окремих секторів йшла забудова містечка (рис. 2.3, 2.4). Внутрішня частина такого містечка представлена ринковою площею, від якої розходились вулиці (радіально-кільцева структура). З кожного рогу ринку розташовані по дві вулиці, а від них відходили другорядні вулички. Назви вулиць були від етносів, які на них мешкали. Торгівлею займались: євреї, вірмени, турки, німці, поляки, українці.

Сатанівський замок є дним з найвідоміших на Поділлі, що представляв як белігеративний ландшафт, так і частину ландшафтних комплексів містечка: *«Сатанівський замок міститься на горі над річкою Збруч. За планом він п'ятикутний, не зовсім правильної форми: три сторони завдовжки близько 105 метрів,*

четверта сторона – 85 метрів і п'ята, південна сторона, близько 65 метрів. Вся площа займає приблизно 1,5 га. На всіх рогах п'ятикутника були бапти» [Сатанів, 1991, с. 30].

Рис. 2.3 Меджибіж. Оборонний замок Коріатовичів
(кінець XIX сторіччя) [Orda, 1873]

Рис. 2.4 Жванець, Подільська губернія, кінець XIX сторіччя
[Живописная, 1897, с. 130]

Структура зумовлена системою міських укріплень з воротами та сакральними ландшафтами у центрі. Зовні від белігеративних ландшафтів – розташовані селитебні ландшафти неукріпленого передмістя. Ця частина містечка мала вільну забудову. Важливим елементом у структурі культурного ландшафту містечка XVI сторіччя є будинки садибного типу.

Інколи зовнішня частина містечка складалась з кам'яних мурів або земляних валів, які підсилювались сакральними ландшафтами (оборонні церкви, костели, синагоги). Внутрішнє коло формували сакральні оборонні споруди. Сакральні оборонні споруди розташовували на підвищених місцях, що посилювало оборонну функцію містечка-фортеці. Руйнування значної частини містечок-фортець відбулось під час захоплення регіону Туреччиною.

У периферійній частині містечка поселялись переважно жителі навколишніх сіл (українці, поляки), тому й ландшафтна структура була максимально наближена до сільських селитебних ландшафтів: *«По мере приближенія къ городу (Ямпіль – авт.) картина несколько изменяется – огромныя плантаціи сменяются меньшими нивами, вспаханными кое-какъ и засеянными по большей части кукурузою и житомъ. Это начинаются участки ямпольскихъ крестьянъ, живущихъ на окраинахъ города»* [На Днестровскомъ, 1887, с. 642]. Містечко Ямпіль приурочене до долини ріки Дністер, що вплинуло на його ландшафтну структуру: витягнутий уздовж схилу долини, і як зазначає автор – нагадує гарне містечко Південно-Західного краю. Автор детально характеризує типову ландшафтну структуру кінця XIX сторіччя: *«Сперва потянулись по обе стороны улицы опрятныя крестьянскія хаты, окруженныя тернистыми садами и огородами и составляющія предместья, затемъ идутъ разноцветныя домики ямпольскихъ мещанъ, желтые, зеленые, голубые, по большей части въ три окна, съ ярко окрашенными дверями и ставнями; за ними следуютъ помещенія уездныхъ правительственныхъ учреждений, жилища местныхъ чиновниковъ, более обширныя, но за то отличающіяся более казенною наружностью»* [На Днестровскомъ, 1887, с. 644-645]. Будівлі у передмістях містечок розташовувались хаотично. Вони зберігали типову структуру садиби, – коли будинок знаходився у глибині двору. У центральній частині містечка відстань між будинками була мінімальною (1-1,5 м). Значно більше місця відводилось для ратуші і культові споруди (синагоги, церкви, костели), які оточували

загорожею: *«Посреди города расположенъ рынокъ, слишкомъ обширный для такого городка...на нем огромный корпусъ каменных лавокъ, расположенныхъ въ виде двойного квадрата... Въ промежуткахъ между лавками расположился базаръ, также состоящий изъ двухъ частей, – одна почти исключительно занята фруктами и площадь...буквально запружена продуктами местного садоводства и огородничества, въ другой производится торговля всевозможными припасами. Рынокъ окруженъ въ несколько рядовъ еврейскими домами, изъ которыхъ каждый есть въ то же время и «заездъ», и лавка или винный погребъ... Эта часть города ничемъ не отличается отъ того, что мы привыкли видеть во всехъ подольскихъ городахъ и местечкахъ; дома стоятъ безъ дворовъ, безъ ограды, безъ какихъ-бы то ни было хозяйственныхъ построекъ, просто въ рядъ, въ разстояніи одного-двухъ аршинъ другъ отъ друга, лишь-бы можно было пройти; затемъ идетъ узкій, грязный переулокъ, представляющий непроходимые пески или также непроходимое болото...за нимъ параллельно первому тянется другой и третій рядъ такихъ-же заездовъ, съ тою только разницею, что те, которые выходятъ на площадь и главную улицу, опрятнее на видъ, обширнее и вообще составляютъ аристократическій еврейскій кварталъ...»* [На Днестровскомъ, 1887, с. 644-645]. У цитаті зазначені головні риси містечок Поділля кінця ХІХ сторіччя: архітектурне планування, характерні особливості місцевих етносів. Як і Ямпіль, Могилів-Подільський, розташований у долині Дністра, наприкінці ХІХ сторіччя мав подібні риси забудови: *«Раскинулся он на несколько верств в длину, потому что всяка немного имеет пространства в ширину, быв сжат красивыми и высокими скалами. Из Атак Могилев довольно живописен и оригинален, но с вершины одной горы по брацлавской дороге, а vol d’oiseau, представляет замечательную картину, оживленную виноградниками и фруктовыми садами, нерастущими разве на рыночной площади, картину, которая при обстановке другого берега, особенно при закате солнца, украсила бы альбом любого талантливого живописца. В картине этой нет дали, потому что она замкнута в ущелье, но глаза не могут оторваться от подробностей как бессарабского берега, с его причудливыми формами, тропинками и лесом, так и от узких и кривых улиц города с его древними церквами и строениями»* [Афанасьев, 1893, с. 204].

Магдебурзьке право регламентувало навіть кількість вікон у

будинку по периметру центральної площі та прилеглих до неї вулиць. Звідси і виникла форма споруд, побудованих вузькою стороною до вулиці, що позначилось на ландшафтній структурі центральної частини містечка.

Серед особливостей ландшафтної структури містечок Подільської губернії є полярне розташування сакральних споруд: біля церков формувалася український квартал, костелів – польський, синагоги – єврейський. Для Галичини характерна дисперсна структура містечок, коли відсутні чітко виражені єврейські, польські та українські. Це помітно на карті Тернополя (1932 р.), хоча загальні особливості залишаються мало зміненими: замок (1540 р.) – ринкова площа – магістрат – синагога – костел, які формують історичний центр містечка [Przewodnik, 1937, с. 306]. У центральній частині Тернополя сформувалась специфічна архітектурно-планувальна забудова єврейського кварталу, характерна для більшості містечок Східної Галичини. Посередині головної осі, як правило, розташовувалась синагога. Головна вісь використовувала існуюче розпланування містечка та йшла паралельно до однієї із сторін ринку чи міських мурів, водойм, рідше до єврейського кладовища. Житлово-ремісничо-торгова забудова формувалась по паралельних та перпендикулярних, по відношенню до головної вулиці другорядних вулиць навколо синагоги та комплексу громадських споруд.

У Вінниці на початку ХХ сторіччя збереглась мало змінена структура містечка з поквартальною забудовою (рис. 2.5). Біля Південного Бугу розташовувався єврейський штетл «Єрусалимка», через річку (що типово для євреїв) – єврейське кладовище. На захід від штетлу – костел, який зберігся і використовується за призначенням. Поруч біля Хлібної площі (базар) були розташовані польське та українське кладовища. Далі на захід – квартал «Слов'янська сторона», де судячи з назв вулиць (Сербська, Болгарська, Чеська, Богемська, Моравська, Хорватська) проживали різні етноси зі спільним слов'янським корінням. У сучасній Вінниці цей квартал має назву «Слов'янка». Подібна ландшафтна структура характерна і для містечка Брацлав.

В окремих містечках (Меджибіж, Сатанів) церкви та синагоги виконували белігеративну функцію: нижній поверх використовували для молитов; на верхньому розташовували башти зі стрільницями.

На межі XVIII – XIX сторіч у містечках починає формуватись регулярна забудова: прямі вулиці, широкі площі з казенними

будівлями і палацами, торговими рядами, храмами (особливо російськими православними). Завдяки неповторній природі регіону, унікальному географічному розташуванню і тому, що православні храми будували етнічні українці, зовнішній вигляд містечок продовжував зберігатись. Поява міст на противагу містечкам призвела до втрати культурної ідентифікації українського етносу та генерування російських новацій у місцевій культурі.

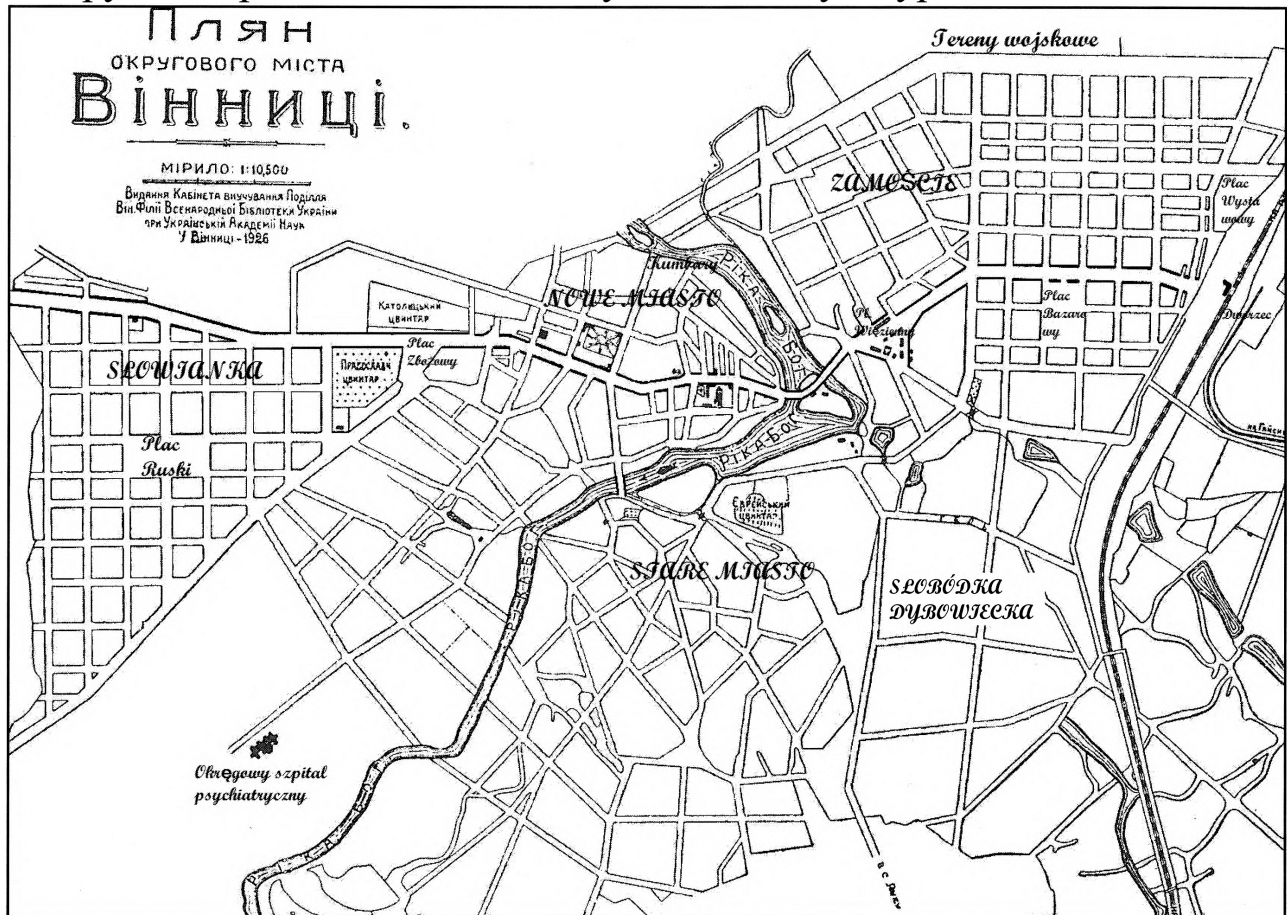

Рис. 2.5 План Вінниці 1926 р. [Wiraszka, 2008]

Серед сакральних ландшафтів у містечках регіону домінували католицький костел або кляштор; синагога, хоча й була розташована у центральній частині містечка, але обов'язково, десь у закутку; православна церква розташована серед українських селитебних ландшафтів передмістя містечка. Сучасна структура ландшафтів після 20-30-х років XX сторіччя втратила характерні етнокультурні елементи, набувши уніфікованого вигляду «радянського» міста.

2.4 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИС МІСТЕЧОК

Майдан, що мав квадратну форму, був зовсім порожній; на середині його ще стояли дерев'яні столики, які свідчили, що тут був ще тиждень, може, тільки тому харчовий ринок. Вулиця, яких тоді не брукували, була просто засохлою купою грязюки. Майдан обступали кругом невеликі кам'яні й глиняні одноповерхові будинки, в стінах яких видно було дерев'яні палі й стовпи на всю височінь стіни, навкіс перехрещені дерев'яними ж таки пов'язями, як взагалі будували доми тодішні обивателі, що можна бачити ще й по цей день у деяких місцях Литви й Польщі. Всі майже вони були вкриті непомірно високими дахами, з силою дахових вікон та душників. По один бік, майже біля церкви, вище за сусідні підносився зовсім відмінний від інших будинок, мабуть, міський магістрат або яке-небудь урядове місце. Він був на два поверхи, і над ним зверху надбудований був у дві арки бельведер, де стояв вартовий; великий годинниковий циферблат вставлений був у дах [Гоголь, т. 2, с. 69].

Коли половой усе ще розбирав по складах записку, сам Павло Іванович Чичиков вирушив оглядати місто, яким був, як здавалось, задоволений, бо визнав, що місто ніяк не поступалось іншим губернським містам, дуже била у вічі жовта фарба на кам'яних будинках і скромно темніла сіра на дерев'яних. Будинки були на один, два й півтора поверхи, з неодмінним мезоніном, дуже гарним, на думку губернських архітекторів. Подекуди ці будинки здавались загубленими серед широкої, як поле, вулиці та нескінченних парканів; подекуди збивались до купи, і тут було помітно більше руху народу й жвавості. Траплялись майже позмивані дощами вивіски з кренделями й чобітьми, де-не-де з намальованими синіми штанами й підписом якогось Аршавського кравця; де магазин з картузами, кашкетами й написом: «Чужоземець Василій Федоров»; де намальовано було більярд з двома гравцями у фраках, у які вдягаються в нас по театрах гості, що виходять в останньому акті на сцену. Гравці були зображені з націленими киями, дещо вивернутими назад руками й косими ногами, які щойно зробили в повітрі антраша. Під усім цим було написано: «І ось заведеніє». Де-не-де просто на вулиці стояли столи з горіхами, милом і пряниками, схожими на мило; де харчевня з намальованою товстою рибою і

встромленою в неї виделкою. Найчастіше ж помітно було почорнілих двоголових державних орлів, які тепер уже замінені лаконічним написом «*Путейный дім*». Бруківка скрізь була поганенька. Він зазирнув і до міського саду, який був з тоненьких, що кепсько прийнялись, дерев з підпорами внизу у формі трикутників, дуже гарно пофарбованих зеленою олійною фарбою. А втім, хоч ці деревця були не вищі за тростинник, про них було сказано в газетах при описі ілюмінації, що «місто наше прикрасилось, завдяки дбайливості громадянського правителя, садом з тінявих та гіллястих дерев, які дають холодок у спеку», і що при тому «було дуже зворушливо дивитись, як серця громадян тріпотіли в надмірі захоплення і струмили потоки сліз на знак вдячності до пана градоначальника» [Гоголь, т. 5, с. 10].

Містечко Й. у Великій Польщі майже нічим не відрізняється від інших містечок цього краю. Тутешній залізничний вокзал – це велика одноповерхова будівля, пофарбована в сірий колір; над рейками, над ланцюгами червоних товарних вагонів, що стоять на запасних коліях, здіймаються залізні сходи й чорна арка залізного мосту, на якому лунко гримотять кроки перехожих. Від залізного віадука до ринку веде пряма вулиця, обсаджена підстриженими кущами глоду; коли я побачив їх уперше, вони нагадували рожеві кулі чи ті круглі тістечка з рожевою глазур'ю, що були виставлені у вітрині сусідньої кондитерської. Уздовж вулиці вишикувалися одно- і двоповерхові чепурні будиночки з палісадниками, оточені буйною зеленню, оповиті виноградом [Івашкевич, 1974, с. 59].

На ринку, забрукованому великим плескатим камінням, стоїть ратуша, під аркадами її містяться крамниці з усіляким товаром. В кутку майдану видніє вхід до величного костюлу в стилі барокко. На самотній вежі цього жовтаво-білого храму – великі потемнілі від часу дзигарі; дзвін їх лине над сонним містечком, відлічуючи години дня й ночі. За костюлом і ринком вулиця огинає величезний парк при колишньому князівському замку, де тепер розмістилася Спілка боротьби молодих а далі йде вже не вулиця, а дорога, понад якою стоять поодинокі будиночки, муровані з червоної цегли або вкриті червоною черепицею. Дорога розгалужується, права віднога веде до містечка П., де такі самі, як у Й., оповиті виноградом будиночки, кущі глоду, така сама пошта, що потопає в жовтих

квітах, такий самий парк і такі самі костьоли. Ліворуч шлях круто звертає до старого села, що зветься Вільковия.

Десь на півдорозі між містечком Й. та Вільковиєю в полі перекинуто місток через яр. Якщо біля цього містка звернути праворуч і піти стежкою понад неглибокою балкою, то за кілька хвилин опинишся серед густої колони молодого сосняка. Тут краєвид різко змінюється.

Нікому й на думку не спаде, що так близько від цивілізованого містечка, за кілька кроків од чудового асфальтованого шосе ще є незайманий, майже первісний ліс. Зараз за сосняком, переплівшись гіллям, щільною стіною стоять високі дуби, ялини та сосни. Але перше ніж подорожній дістанеться до них, перед ним між рівними рисками стовбурів розгорнеться смарагдова долина. Внизу, під корінням дерев, блищить спінена вода. Шумить маленький водоспад. Це і в Лютиня [Івашкевич, 1974, с. 60].

Старе й нове

Крім заможнішої частини Дубнів, на горі, де містилися казенні будівлі, крамниці, панські, крамарські та заможнішого міщанства горниці та оселі, де було і спродане тепер Чаплієве дворище, значна частина городу містилася по узгір'ю, що спускалося уступами до річки, та по кількох ярах, з яких інші починалися у самому городі, а інші обходили поза городом, наче оточували його. Се були правдиві нетрі, де не скрізь можливо було проїхати і однією конячкою, а до багатьох хатин поплелись тільки вузенькі стежечки, по яких і пішки не легко було доп'ястися; по сих нетрях мешкали найбільш дубенці, та й тут не скрізь велося однаково, – і між злиднями буває відміна. Ближче до річки та по широких гирлах ярів містилися хоч прості, та більші – у дві, три кімнати – хати; сливе біля кожної з них були садки й огороди, а вузенькі суточки поміж загущавілою садовою, з-за якої проблискували білі стіни сих хат, під час соняшних днів мали навіть ідилічний вигляд. Найбезталанніша голота тулилася вище по ярах, а вже надто на найвищій на усю околицю горі, так званому Замчищу, що виступала до річки наперед усього кряжа, на якому стояли Дубні, та у вузькому, глибокому яру, що починався у городі і робив кілька крутих зворотів, обходячи те Замчище з трьох боків. На самому злобку сеї гори справді здіймалися вгору, наче корона, високі вали якогось давнього городища. Тут, між валами, по крутих узгір'ях Замчища, на

розкопаних у горі маленьких площинах і у самій глибині яру, у страшній тісноті та бруді, стовпилися обідрані халупки найбільшого лубенського міщанства. Низом по яру ледве струмився смердючий потічок, подекуди розливаючись калюжами; уся гора рябіла попелястими та рудими смугами і плямами від смердючої покиді, що викидали чимбарі, від попелу, гною та сміття, що ними забивали мешканці весняні та дощові вимоїни [Леонтович, 2004, т.1, с. 223].

Рибалка Панас Круть

Там на Україні, де долинами тихо тече Рось, там між горами, між дубовими та липовими лісами стоїть велике містечко Богуслав.

Висока гора спускалась покатом і обірвалась над самою Россю високими, рівними, як стіни, кам'яними скелями та проваллям... Понад самісінькою Россю, попід глинястими стінами, поміж купами каміння в'ється дорога, а по дорозі скрізь невеликі місточки на глибоких та вузьких балках, де глибоко на дні між високою кропивою та бур'янами, попід вербами тихо ллється з каменя на камінь вода: а по тій воді слідком дійдеш до криниці з погожою водою, до зелених верб десь в самому далекому куточку балки. На ту криницю з гори дивиться дві-три хатини з гарними зеленими садочками, з білими стінами, з веселими віконцями.

На самому покаті розляглося містечко. Туляться одна до одної невеличкі жидівські хатки з вікнами й дверима, обведеними червоною фарбою; обнизали вони кругом низкою глибоку долину. Декотрі попримощувались на крутих боках долини і були підперті од низу височенькими стовпами. Глянеш на їх, і здається тобі, що вони стоять або на дибах, або на химерних ногах. Декотрі позлазили наниз, поховались між купами каміння, попритулювались до провалин.

А в містечку хатка на хатці ! З хатами помішані якісь маленькі загороди з хворосту, повіточки недобудовані, з однією або двома стінами, а часом з однією покрівлею на чотирьох стовпах. Кругом хат скрізь смітник, скрізь грязь, купки гною. Між хатами никають голодні кози, смикають стріхи корови. Попід дверима качаються купами замурзані, обстьопані, закудлані, трохи не голі жиденята в лапсердаках на грудях, в ярмулках на головах.

На базарі стоять рядками малесенькі крамниці, наче скриньки, понизані низками... Рядочки крамниць схожі на рядочки яток або

отих будочок, що ставляють на жидівських кладовищах над гробками.

І нігде ні садочка, ні квіток ! Нема на чому спинить ока, нема на чому одпочити душі ! Байдуже дітям Ізраїля про зелені садки, про пахучі гарні квітки ! [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 102-103].

Тільки де-не-де стоїть довгошия вишня, безлиста акація попід кращими хатками. На земляній покрівлі та крамниць повиростали кущі зеленої трави та берізки, зелене бадилля дикої лободи, та часом виплигувала на верх, на покрівлю прудка коза, щипала травицю або стояла, піднявши вгору мордочку з борідкою [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 104].

Нанизу, од гатки ходить по Росі важкий порон на товстій кодолі; греблі з тарасу помережили річку, неначе чорними шнурками або стежками. Водяні млини, попритулювавшись до високого каміння, поховавшись під зеленими вербами, крутять день і ніч чорними колесами [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 105].

А там за Россю, на роздолі, попід горами й по долинах розсипались, як та череда, невеличкі біленькі міщанські хатки в вишневих садках, в яблунях та кучерявих грушах. Городи скрізь пообсаджувані понад Россю високими вербами, а на ровах росте рядками, густими, як руно, зелена дереза. Між сірими скелями стоїть на низині стара церква з трьома банями, сіра, поросла сизим та зеленим мохом, як самі скелі; а друга, нова й гарна, мурована, стоїть над самою водою, на високім шпилі, з високою дзвіницею... [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 105].

Причепа

А яр той був глибокий і не дуже широкий, увесь зелений, веселий, як рай. Одним кінцем він простягався до села, де на взгір'ї було видко веселі білі хати в садочках, де блищав проти сонця великий став з двома млинами, з високими вербами коло греблі. З-за гори виглядала церква трьома верхами, трьома хрестами. Другим кінцем яр йшов між горами далеко-далеко, доки не зустрівся з високою крутою горою, укритою до самого верху старим зеленим лісом, розійшовся перед нею на два боки двома рукавами знов поміж горами, обминаючи під самою горою чималий ставок, світлий, як око... Попід горами були кринички – жолобки або плетінки при самій землі, під зеленими вербами. На однім узгір'ї того яру стояла економія, вся в зеленому саду, розстеленому на

косогорі. По другий бік яру, на горі, між зеленими житами, стояла скарбова клуня, кошари і довгі, зчорнілі од дощу, скирти хліба [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 164].

Дивні українські яри гайові між невисокими та крутими горами та шпилями, між дубовими та грабовими гаями, що розкішно поросли на крутих покатах та ребрах, на вершках гір та шпилів ! Ще недавніми часами йшли тими ярами стави за ставами. А ліс, не спиняючись ворожою людською рукою, обсіяв, обсадив деревом усі гори й неглибокі долини. Тепер ті веселі ставочки, знать, уплили в якусь кращу сторону ! ... Колись у веселі ставки заглядали з гір столітні дуби та граби, свідки слави козацької, а тепер їх унучата обступили рівною межею ті зелені яри. А більш того, що панська сокира без жалю облупила, оголила милі гори нашої України. І більш там тепер стирчить їжаком малоросла ліщина, колючі будяки, як волосся на сирітській миршавій голові, обскублене руками мачухи. Сохнуть наші яри, висихає наша вода, горять од сонця наші гори, гадиною висисає останню силу нашої землі наш ворог, без сліду їдять панські сахарні нашу благодать, наші «зелені діброви», наші «темні луки», що так любо виспівано їх у піснях [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 167-168].

Ідеш ярами, ніби чудовими покоями... В тихих закутках стоять там пасіки, гудуть там бджоли, пахне свіжим медом, гайовими квітками, свіжою травою, грибами. З дерева на дерево перескакують білочки [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 168].

З-за гори разом устало все Кам'яне... Високі золоті верхи палати, збудовані в чудовім готицькому стилі, стояли на високому скелистому шпилі, над самою річкою, і дивились у тиху воду чотирма золотими баштами, веселими вікнами, високими стовпами. Той шпиль був на острові, а через острівець лилася вода, розбившись на самоволки, падала з каменя на камінь, шуміла попід стрімкими боками високої скелі. І шпиль, і острів були вкриті чудовим парком-садом. Неначе поясом, був оперезаний понад річкою той шпиль мурованою стіною з чудними зубцями. Саме проти широкого мосту стояли високі дві башти з зубчастим вінцем, а між ними була широка брама просто в парк. Проти палат на другім боці річки, на високому скелистому березі, стояла здорова церква, з тонкою готицькою дзвіницею. Муроване будівництво йшло понад берегом, натикане задля убрання вигляду. Все те місце, облите навкруги тихою, ясною, мов дзеркало, водою, залите

промінням сонця, було надзвичайно гарне та веселе ! неначе то був казковий зачарований палац серед лісу.

На горі, на другім боці парку, стояв палац, високий, убраний в карнизи, завітчаний на покрівлі химерними шпичастими башточками [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 175-176, польський масток].

Рідко трапиться знайти на Україні таке чудове місце, де до краси природи прийшла на поміч людська вигадливість. На острові річка розлилася самоволками та поточками поміж купами каміння, між тісними розколинами скель. Все те місце було заросле зеленим деревом, заставлене по квітниках оранжерейними вазонами в чудових купах, залите квітками. Скрізь крутилися широкі, посипані жорствою та червонуватим піском, доріжки поміж купами зеленого дерева, по зеленій траві, понад водою, попід скелями, завішаними диким виноградом та листатим хмелем. Через річечки з острівця на острівець були перекинуті над кипучою, спадаючою водою легенькі місточки, обвиті повійкою та усяким крученим зіллям. В темних закутках, в сутінках, попід навислими скелями стояли марморяні статуї. За високою скелею плавали пишні лебеді; по зеленому, рівнесенько стриженому дерні походжали пави та павичі, порозпускавши свої пишні хвости. Тут же були розкидані кружала квіток; а в річку заглядали легенькі, як цяцьки, верхи високих оранжерей. На скелях скрізь були поставлені статуї, вазони столітників, кіоски. Все те було оплутано густим крученим зіллям, що спадало вниз густими зеленими гірляндами, китицями, понависало разками і різними гніздищами [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 178].

Між бідними невеличкими міщанськими хатами високо виносилась покрівля його чималої хати з білими цегляними виводами. На ціле місто не було такого розкішного садка, таких високих верб на леваді, такої густої дерези на окопі, свідкові давньої оселі, і оселі багатенької давніх Лемішок... Уся оселя стояла, як звичайно стоять міщанські хати, далеко од жидівського базару, над річкою, на височенькім пригорку. З гори до берега простягся старий здоровий садок, а далі за ним зелена левада та зелені верби коло криниці на самім низу. З огорода видно було недалечко водяний млин Леміщин, з чотирма колесами, з густим наїздом возів, навантажених мішками, з гуртом людей, застоюючи черги [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 188-189].

З пригорка, де стояла управительська квартира, було видно

сливе половину села. Ставки блищали проти сонця, проміння грало на воді. Сади цвіли рясно, неначе облиті молоком, обсипані пухом. Все село з білими вишнями, черешнями, з білими хатами здавалось заснованим найбілішим мушлином та тюллю, потрушеним зверху сріблом. Кругом білого села стлались зелені поля та луки, зеленів княжий сад [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 359].

Микола Джеря

В Стеблеві, де кінчається містечко, де Рось виривається з тісних берегів, обставлених скелями, є дуже гарне місце. Там Рось мінає чималий скелистий острів Замок і знов зливається з своєю Самовілкою...

На острові під кам'яною стіною притулився здоровий питель на два етажі і трохи не достав покрівлею до верха скелі. Коло самого питля з берега на острів висів перекинутий місток з поренчатами... Просто по Росі вгору видно високі скелисті покручені береги, а там далі над самою скелею, що зветься Спас, стоїть церква серед зеленого дерева, котру видно наче через кам'яні ворота.

[Німецькі ландшафти] В тому місці, нижче од Замка, під самою скелею стояла фабрика, здорова, біла, висока, з високим чорним стовпом, котрий виганявся трохи вище од скелі. Нижче од фабрики, на рівнині, між зеленими вербами, біліли рядки німецьких мурованих домків, з білими стінами на причілках до самого верху покрівлі. Веселі домки тонули в вербах [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 70].

[Німецькі ландшафти] Сахарні стояли за великим ставком, захищені глибоким ровом і обгороджені стіною. Шлях вився до великої мурованої брами... Бурлаки ввійшли в браму і побачили цілий невеличкий городок. Перед ними була зовсім міська вулиця з мостовою, з тротуарами. По обидва боки стояли невеликі муровані домки з здоровими вікнами; коло їх зеленіли садочки. То були житла для німців та для писарів... В кінці вулиці стояв високий будинок; то був театр, – панська примха..., а під ним були крамниці з усяким крамом. Далі йшли довгі магазини, а серед майдану стояла прездорова сахарня, з одного боку на чотири поверхи, з другого на п'ять. Коло самого ставка стояв рафінад та костопальні з високими чорними стовпами [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 78].

Всі заводи належались до одного дуже багатого пана, котрий жив за границею й рідко приїздив на заводи. Єврейське господарство вже далось взнаки людям і кидалось в вічі. Огорожа місцями лежала на

землі, по двору стояли гнилі калюжі; будинки були облуплені, вікна в хатах були повибивані; подекуди ціле стадо кіз гуляло по садочках і гризло дерево [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 79].

Ставок був здоровий і далеко розливався в поле між двома невисокими горами. За ставком, од самого берега йшов на гору й ховався в долині, за горою. Половина лісу вже пішла на сахарні, а друга половина, наче по шнурку обрубана, стояла в пишній красі, ніби хтось зумисне насадив його стіною до самого ставу [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 81].

Шевченкова могила

Дорога з города (Канева – авт.) тихо спускається вниз спуском над Дніпро, йде проз дерев'яну церкву, котра стоїть під самою горою, і потім в'ється по низині під самими горами. В городі, на половині гори, на широкій терасі, в зелені білів собор. На взгір'ї по косогорах червоніла та зеленіла покрівля невеликих домів, неначе приліплених до гори... Подекуди на самих верхах гір з долинок та западин виглядали жовті соняшники, гострі верхи кукурудзи, вибігали на самий вершок грядки картоплі та буряків. Під самими горами тяглися одна за одною рибальські хати в зелених садках та вербах. Часом траплялись гарненькі білі домки заможних міщан з здоровими веселими вікнами [Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 5].

Старосвітські батюшки та матушки

Богуслав був в той час повітовим містом. Балабушина оселя була горі коло возвоза, край самого міста. Містечко розстелялось наниз попід горою й спускалось до самої Росі, де край берега зеленів вишник та високі верби... На горі сіріли жидівські хати й крамниці, то криті бляхою, то черепицею, то соломою. За Россю на низині зеленіли левади, то сіріли скелі, виступаючи з-під землі високого берега до самого монастиря на крутій горі [Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 137].

Ми ввійшли в город, на широкий плац. Кругом плацу були примітні в смерековій сутіні два масивні костьоли – монастирі та дві менші білі церкви [Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 17].

Кругом плацу стояли невеликі жидівські хатки, навіть без заїздів з широкими ворітьми серед дому, як буває в інших містечках.

Ми обійшли плац і пустилися до одного масивного монастиря. Монастир пустував. За мурованими стінами було видно ряди чорних високих домів, а серед двору стояло прездорове будування костьолу з червоної цегли.

По другий бік плацу стоїть ще масивніше будування єзуїтського костьолу, так само не пощикатурене, з червоної цегли, зовсім ціле, але з повибиваними вікнами, повнісіньке голубів та сичів [Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 18].

За монастирським єзуїтським садом од плацу містечка йде улица вниз. На цій улиці стримить по обидва боки кілька вбогих міщанських хаток, але мостова й досі збереглася. Ця улица йде вниз до руїн панянського католицького монастиря. Ця руїна стоїть за городом в узькій долині і заставляє всю долину, неначе ворота. Посередині стоїть костьол чудової напівготицької архітектури, без портика, з двома масами колон по обидва боки дверей [Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 19].

Остріг дуже схожий на Дрегочин як місциною, так і своїми руїнами. І тут так само гори виступають клином на широку болотяну рівнину, і на самому високому углі, на крутих шпильях стоїть город і давні руїни.

На самому високому шпилі, з самого краю велично стоять руїни церкви, збудованої князем Костянтином Острозьким в XVI віку. Церква була чудової візантійської архітектури; сліди краси її видно ще й до сього часу [Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 21].

Під горами внизу стоїть прездорове єзуїтське будування, збудоване квадратом, з двором всередині. Це будування таке здорове, що в йому можна помістити всіх теперішніх острозьких жидів з їх мізерними крамницями.

Теперішній Остріг – то, власне, тільки одна улица, котра йде з гори вниз. Вона обставлена жидівськими домиками та крамницями. Невеликий куток города, де живуть міщани, розкинутий коло руїн церкви Острозького на горбах. Тут на двох горбах стоїть православна городська церковця і католицький костьол, схожий на хату [Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 22].

Князь Єремія Вишневецький

Вигляд на береги Сули, на гори і справді був пишний. Палац стояв над крутими горами. Од самого палацу гори неначе спадали наниз до Сули невеличкими поламаними крутими горбами, неначе

східцями. Здавалось, ніби хтось зумисне насипав здорові сходи од палацу до самого берега й недбайливою рукою обкутав їх зеленим оксамитом з старих дібров. Зелене оксамитове убрання побгалось, позападало в узькі глибокі яри, піднялося на горби, вкрило їх кругом, бгаючись сотнями вередливих, надзвичайно гарних складочок, фалдів, западин. З одного горба на другий вилися широкі доріжки, обсипані жорствою та посипані жовтим піском. За Сулою поламані гори, суспіль вкриті старим лісом, то западали, то виступали кручами над самісіньку Сулу. В одному яру височенько над берегом, де була криничовина, біліла недавно загачена гребля, блищав ставочок, неначе дзеркало, кинуте у яр серед розкішної діброви. Через муровану греблю тихо лилася вода, булькотіла й шуміла по східцях і вливалась у Сулу. А там далі гори розступались, і понад берегами зеленіли розкішні луки й сіножаті, неначе закидані купами та букетами верболозу та вільхи. За лісами лисніли та блищали бані та хрести Мгарського монастиря. Кругом палацу були посаджені кущі бузку, троянд та усякого дерева, розкидані квітники. На терасах нанизали усякі гульбища, то хатки, вшиті черепицею, то маленькі гарненькі каплички з позолоченими хрестами [Нечуй-Левицький, 1966, т. 7, с. 71].

Роковий український ярмарок

Серед Білої Церкви такий здоровецький пляц, як на Подолі коло Братства, а серед його мурований гостинний ряд, так само як є на Подолі, з двором всередині, з чотирма брамами, з крамницями на південь – на два поверхи, бо пляц згористий, а на північ на один поверх. Ставили цей мур графи Браніцькі, щоб звити торговельне кубло для своїх улюблених крамарів та ходячих банкірів-жидків. До цього кубла з двох боків причеплено ще з сотню дерев'яних крамниць в трьох рядках під однією покрівлею, а коло їх ще попримощувались ятки та рундуки з дрібним крамом. Тут аж кишать крамарі-жидки, неначе комашня в комашнику. Кругом майдану знов ліпші й багатші крамниці сливе суспіль навкруги, ще й паростками лізуть в ближчі вулиці... В головному мурі 80 крамниць, а навкруги майдану – їм я й лік погубив... [Нечуй-Левицький, 1966, т. 7, с. 351].

Ніч на Дніпрі

Вишгород розкинувся на широкому невисокому шпилі. Од

цього давнього акрополя київських князів zostались тільки вали та окопи, що заросли травою. Ввесь вишгородський широкий шпиль був ніби помережаний смугами розкішних зелених огорodів. На сукупних, скрізь не одгороджених тинами городах зеленіла розкішна соковита бутвина та бадилля кукурудзи, цвіли маки, подекуди зеленіли смужки житів. Коло хатів у садках темніли купи вишень та стриміли здорові старі дикі груші. На шпилі на чолопочку біліла весела невеличка церква й неначе оглядала вікнами навкруги і біленькі хатки, і зелені огорodи по спадистих горбах та переярках [Нечуй-Левицький, 1966, т. 8, с. 189].

Воловоє. Екермезе. Волове.

Усі ці долини однакові. Глибоке провалля у земній корі, ніби зроблена ножом зарубка в липовому дереві, внизу шумить і стрибає через валуни гірська річка. Гори під гострим кутом хилиються одна до одної, вкриті лісами, кущами, лісними пасовиськами, а крізь один з крутоярів прокладена дорога. Там, де схил розширюється в долину, так що дорога може бігти по підніжжю одної гори, а ріка по узбіччю другої, а між ними накреслені вузькі смужки поля, лежать села та міста. Між ними Волове. Зелено-жовте є Волове, принаймні влітку: яскраво-зелене від конопляних та кукурудзяних полів, жовте від дисків соняшників, що світять на окрайках нив. І довге є Волове: ідете півгодини, а там ще довгу хвилину, аж вийдете на кінець.

Обабіч дороги тягнуться ряди приземкуватих дерев'яних хатин з великими проміжками між собою. Це лишень за кладковим містком через поточину, там, де якийсь середньовічний млинок, а вже ближче до центру міста будинки збиваються вкупу. Єврейські будинки [Ольбрахт, 1990, с. 192].

Там, де паралельно витягнуті дороги деформуються, роздуваючись, ніби гадюка, що ось-ось збирається лопнути, є центр міста: греко-католицька церква, чеська школа і чеські управи, розміщені в старих одноповерхових панських кам'яних будинках, а також чеський трактир. Тут також стоять три єдині однотипні двоповерхові будинки окружного міста; в найменшому лікарня, в середньому виставляє взуття Батя, на першому поверсі найбільшого Легіонарське товариство має крамницю. А крім того, ще тут стоїть фонтанчик, жовта бензоколонка та синагога з жахливо поламанною огорожею. Називати це нагромадження біля дороги площею немає підстав. З чеської школи випинається перша

початкова. Розмовляють між собою по-єврейськи. Єврейські дівчата і бліді хлопчики з переляканими очима та світлими, чорними й рудими пейсами.

Місто колись було єврейсько-угорським. Тепер по-угорськи розмовляє декілька пенсіонерів, адвокат, старий лікар. І звичайно, греко-католицький піп, я не чув, щоб вони розмовляли на Підкарпатті по-іншому. Теперішнє Волове – єврейсько-чеське. На вулиці розмовляють по-чеськи і по-єврейськи.

А де ж русини?

Між вулицею та річкою. Якщо вмієте ходити через перелази – знайдете, їх. Хати русинів під солом'яними дахами стоять посеред кукурудзи, коноплі, картоплі та соняшників. Кожний з тих клаптиків землі загороджений від худоби тином із тичок, огорожено кожную хату, кожне обійстя, це якийсь неймовірний лабіринт парканів і парканових вуличок, у якому б ви, мов у кукурудзяній хащі, без сумніву, заблукали, якщо б не знали, де перелази, і блукаєте, навіть якщо про них знаєте. Перелази – це місця в тинах, де кілька тичок не сягають вище бруска. Порядні господарі по обидві сторони тину ставлять маленькі лавочки, отже, досить одного великого кроку, але інколи замість лавочок тут бувають лише великі камені, більше нічого. Тут живуть у злиднях, як і мешканці гірських сіл. Хоч земля й родючіша – її мало, а худоби теж менше. Живуть, сховані від міста й світу, в зеленій кукурудзяній хащі, над розкішним волоттям якої видно лише шматочок голубого неба. А тут – як на бескидах: кучеряві кабани з довгими чорними ридами, глиняні долівки, терлиці для коноплі, а над ліжком на ланцюгах колиска. Русинам нічого видивлятися в буденні дні на вулицях міста [Ольбрахт, 1990, с. 193].

Ярмарок у Сморжу

Гірське містечко Сморже лежить близько угорської границі в Стрийському повіті, в долині горішнього Стрия. Містечко саме невелике і нічим особливим не визначається, окрім хіба прекрасного положення між горами, з котрих деякі пишаються ще в своїх темно-зелених лісових плащах, а інші стоять, мов сироти, позбавлені лісів та покриті декуди мізерною вівсяною ріллею, а декуди рідкими корчами, пасовиськами, а то й голим шутром та камінням. У самім містечку звичайно досить пусто й глухо; по широкому ринку тут і там блукаються жиди або ліниво проходять

бойки в коротких киптарях та овечих кучмах на голові. Пустують широкі сіни заїзних домів, нікого не ваблять до себе склепи з убогим товаром, і здається, що якийсь сонний дух витає над цілим містечком [Франко, 1979, т. 19, с. 342].

Ми на хвилю присіли спочити над самим містечком на крутім каменистім горбі, відки весь ярмарок видно було як на тарелі. Все, але то буквально все містечко заповнене було возами, людьми і худобою. Худоби, великої й дрібнішої, зігнано, певно, з 10000 штук. Були там величезні сиві угорські воли з великими рогами, так звані кайли, і чорні гірські, крепкі до роботи воли з невеличкими та крутими рогами, звані барнами, і жовті воли з невеличкими та майже простими рогами. Корів було менше, на воли тут головний торг. Воли, пригнані прямо з полонин, привиклі до свободи та тиші, тут стояли мов здивовані, не їли, не ремигали, а тільки роззиралися довкола своїми великими сивими очима. Пару платили по 200—300 золотих, та були й такі велетні, що купці давали за пару по 400-500 золотих і, певне, що в Відні, куди мали їх везти, заробляли на них удвоє стільки [Франко, 1979, т. 19, с. 344].

BOA CONSTRICTOR

І досі він живо нагадує ту напіврозвалену, підгнилу, вогку, нехарну й занедбану хатку на Лану в Дрогобичі, в котрій побачив світ. Стояла вона над самим потоком, напротив старої і ще відразливішої гарбарні, відки щотижня два струпуваті, каправоокі робітники виносили носіями спотребований і переквашений луб, котрий на всю пересторону ширив кислий, задушливий, убійний сопух. Побіч хати його матері стояло багато інших, подібних. Усі були скопичені так густо, дах у кожної був такий нерівний, перегнилий та пошарпаний, що ціла пересторона подобала радше на одну нужденну руїну, на одну велику купу сміття, плюгавства, гнилого дилиння та шмаття, як на людське житло. І повітря тут раз у раз таке затхле, що сонце сумрачно якось світило крізь шпари в стінах і дахах до середини хат, а зараза, бачилось, тут плодилася і відси розходила на десять миль довкола. В кожній із тих хаток жило по кілька родин, т. є. по кілька сварливих, лінивих і до крайності нехлюйних жидівок, а кругом кожної роїлося, пищало та верещало бодай по п'ятеро дробини-жиденят. Мужчини, руді пейсаті жида, рідко коли зазирали сюди, найбільше раз на тиждень, у п'ятницю вечором, аби перешабасувати [Франко, 1979, т. 22, с. 112].

2.5 СІЛЬСЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ

Незважаючи на активні процеси урбанізації, *сільські етнокультурні ландшафти* відрізняє велика регіональна розмаїтість. У дослідженнях сільського етнокультурного ландшафту у порівнянні з містечковим простежується тісний зв'язок місцевої спільноти з територією, краще знання території, образне бачення простору.

Етнокультурний ландшафт, – натуральний ландшафт освоєний етносом. Поселенські й господарські системи, мова, духовна культура є атрибутикою етносів, але формуються в рамках можливостей, наданих натуральним ландшафтом. Тому, натуральні ландшафти наповнюються певним етнокультурним змістом.

Важливо, що поняття «етнокультурний ландшафт» не обмежується матеріальними субстанціями, а має семантичний шар, який створюється етносами й фіксується у фольклорі й топоніміці. Формується ментальна та духовна прив'язаність до ґрунту: селянин копає і зорає. Він лише видозмінює ландшафт, а не вибирає його ресурси. Дім селянина є символом осілості, *«він (селянин – авт.) сам – рослина: він глибоко пускає коріння у «власний» ґрунт»* [Шпенглер, 1998, с. 92]. Головним досліджуваним типом етнокультурного ландшафту при цьому є сільський, оскільки він щонайкраще віддзеркалює етнічні аспекти взаємодії людини й ландшафтів.

Сільський ландшафт представлений у комбінації з іншими типами і може включати панські садиби, садиби, сільськогосподарські колонії, монастирські або інші сакральні території, садово-паркові комплекси. Зональні та регіональні відмінності до ведення сільського господарства проявляється в особливостях форм розселення, національних традиціях місцевого населення (рис. 2.6). Необхідно розмежувати складові частини досліджуваного поняття.

По-перше, слово «етнокультурні» можна вживати при аналізі культурних ландшафтів, що характерно для регіону або субрегіону. Якщо здійснюється аналіз окремих культур (української, польської, російської), за доцільне вживати термін «культурний ландшафт» з вказівкою відповідного етносу (наприклад, український сільський культурний ландшафт).

Рис. 2.6 Робертсон Джордж. Погляд на Кенвуд, 1781 р.
[Landscape and Memory, 2006, с. 520]

По-друге, поняття «сільські етнокультурні ландшафти» включають до свого складу як сільські селитебні, так й інші класи антропогенних ландшафтів, які є периферією та ресурсною базою для селитебного ядра. У цій взаємодії можна простежити головні тенденції у колонізації регіону та особливості взаємодії ландшафту та етносу. Тим більше, сільські етнокультурні ландшафти є структуроформуючими у Поділлі і виражають тезу «етнокультурного ландшафту як регіону».

По-третьє, терміни «село», «сільський» етимологічно можуть означати як поселення (селитебний ландшафт), так і аграрні території (сільськогосподарський ландшафт), що дозволяє їх вживати у термінологічному апараті як антропогенного, так і етнокультурного ландшафтознавства.

Для українців «село» завжди асоціювалось з «поселенням» взагалі. В «Етимологічному словнику української мови» «село» означає [селитва] «основа, фундамент», [селитьба] «селище, садиба, будинок», селище «поселення; місце, де було село», [селіне] «поселення, земля», сельбище (застаріле) «поселення», [заселище] «заселене місце», [оселица] «садиба», оселище «місце поселення». У різних мовах варіанти «села» досить подібні: російська – село, білоруська – сяло, давньоруське – село, польська – siolo, чеське – selo «село; рілля», sidlo «місцеперебування», словацьке – sedliak,

болгарське – *село*, македонська – *село*, старослов'янська – **СЕЛО** означало «населене місце, двори, будівлі»; у праслов'янській мові *sedlo*, пов'язане із **sedeti* «сидіти»; ця лексична основа змішалася з основою праслов'янської *selo* «рілля», спорідненого з литовським *sala* «острів», латинським *solum* – «грунт», давньоверхньонімецькою *sal* «будинок, житло», лангобардським *sala* «двір, будинок» [Етимологічний, 2006, с. 209-210].

В «Етимологічному словнику російської мови» «село» має два значення: 1) населене місце (*tentorium*; «*неселенное место, дворы и жилые постройки*»; староросійське «селина» – місце, де розташоване житло); 2) поле, земля, ділянка землі з різними угіддями [Этимологический словарь, 1910, с. 272-273]. Тому, термін «село» вказує не на поселенський, а галузевий характер функціонування сільського етнокультурного ландшафту. Підкреслюючи цю тезу, Д. Дяченко зазначає: «*На землі працюючи, хлібороб може жити лише на селі*» [Дяченко, 1924, с. 5]. Крім цього, з поняттям «землі», «ріллі» пов'язана самоідентифікація українського народу. Інколи «земля» набуває *сакрального* характеру і розглядається як один з матеріальних проявів Бога; прирівнюється до живої істоти (аналог Геї-Землі), за якою етнос має наглядати. Ступінь проникнення архаїчних і етнотрадиційних шарів, як найсакралізованіших складових сільського етнокультурного ландшафту визначають його цілісність та внутрішню гармонійність.

Розуміння «сільських етнокультурних ландшафтів» докорінно відрізняється від «сільських антропогенних ландшафтів», для яких характерна профанізація сакрального простору, з втратою етнокультурної складової. Сучасні сільські етнокультурні ландшафти проявляються у де сакралізації та переважанні профанної структури та позаетнічній уніфікації елементів традиційного етнокультурного ландшафту. В.К. Паучок для означення сільських етнокультурних ландшафтів вжив оригінальне поєднання термінології з антропогенного і етнокультурного ландшафтознавства: «антропогенний ландшафт селянського типу» [Паучок, 1993]. Сільські культурні ландшафти у типологічному ряду розташовані найближче до натуральних: «*Село з його сумирними горбистими дахами, вечірнім димком, криницею, загорожами і тваринами повністю втрачається у ландшафті і у ньому потопає*» [Шпенглер, 1998, с. 97].

Сільські етнокультурні ландшафти – ландшафтні комплекси,

які включають сільські селитебні та сільськогосподарські ландшафти, де відображаються історично сформовані господарські, ландшафтні, естетичні пріоритети етносів, сакральні основи їх буття [Воловик, 2013].

Назва «село» з'являється вже у «Руській правді», під яким розуміли *«ріллю, а потім вже рільниче поселення. Як поселення не укріплене, воно протиставлялось місту, хоча б останнє також займалось хліборобством»* [Ключевский, 1989, с. 202-203].

Крім «села», у контексті етнокультурного ландшафтознавства, цікавим буде виділення *«сільської місцевості»*, до якої відноситься всі території розташовані за межами міських селитебних ландшафтів, з натуральними та антропогенними ландшафтами і населеними пунктами (у т.ч. і сільськими селитебними) [Сельская местность, 1988, с. 273].

У моделі сільського етнокультурного ландшафту *«ядром»* є селитебний ландшафт, де у якості детермінуючого чинника культурного ландшафту була відстань між населеними пунктами. У культурній антропології на чільне місце у моделі вийшов чинник відстані, відповідно до якого інтенсивність освоєння прилягаючої до поселення території послаблюється з віддаленням від поселення і при досягненні певного радіусу стає економічно не вигідним. У середньому цей показник – 5-10 км.

Крім «ядра», потрібно виділити *периферійну ресурсну зону* сільського етнокультурного ландшафту. В.А. Шнірельман використовує термін «ресурсна зона поселення», межі якої окреслені радіусом одно- (поселення землеробів) або двогодинного (поселення мисливців) переходу від центру селитебного ландшафту. До таких зон відносять окрім сільськогосподарських угідь та лісових ландшафтів, ще частину селитебних ландшафтів, що відрізняються від села певними ознаками: *«В такому ж генетичному звязку з селом знаходяться присілки, виселки, слободи й хутори. Шлях утворення цих форм поселення такий: первісні форми поселення – виселок і хутір-одинак, як показують самі назви, уявляють з себе виділення з села одного або кількох господарств, яке звязано з перенесенням господарських та житлових будівель на територію по-за селом, ближче до своїх господарських угодь. Маючи з початку звязок в адміністративному та земельному відношенні з селом, виселок, по мірі свого збільшення, стає все більш самостійним пунктом, перетворюючись в „слободу“, коли він*

впорядковувався по типу суцільних сільських поселень, або в хуторі (гніздо хуторів), коли він будувався по типу відрубів. В першому випадку він, по своїй будові, нічим рішуче не відрізняється від села й, звичайно, зветься іменням села, так: Шарапанівка Стара й Слобода Шарапанівська, Мурафа Стара й Слобода Мурафська, Старо-Луги й Слободо-Луги та инш. Таким чином, власне кажучи, слобода не з'являється формою поселення, а лише свідчить про походження нового поселення» [Населені місця, 1925, с. VIII].

Сільські культурні ландшафти є сегментом простору регіону, де відбувається взаємодія ландшафту та етносу, перетворюючи регіон на фоновий етнокультурний ландшафт з включеннями інших типів етнокультурних ландшафтів. Загальний поділ на типологічні таксони здійснюється з використанням моноетнічного заповнення ландшафту та врахуванням відповідних історичних зрізів. Це дозволяє виділити підтипи: українські сільські ландшафти, польські сільські ландшафти, сільські ландшафти руських старообрядців, німецькі сільські ландшафти, єврейські сільські ландшафти тощо.

У XVI сторіччі панські садиби найчастіше розташовувались на високому місці, з якого був обширний кругозір, недалеко від лісу або над рікою: *«В версте, приблизительно, расстояния уже виднеется Вишня с ее маленькими, чистенькими, крытыми большей частью соломой избушками, рассыпанными по довольно волнистому плоскогорью, на котором она расположилась. В конце деревишки, на несколько более возвышенном пункте, откуда открывается роскошный далекий вид на всю окрестность, виднеется простенький, низенький домик... С террасы обширной гостины, вдали, за садом, виднеется малахитовый купол, а над ним золоченый крест, ярко озаренный лучами заходящего солнца. Это – купол церкви над склепом с телом Н. И. Пирогова»* [979, с. 218, передмістя Вінниці] або *«Къ востоку отъ г. Винницы, по левую сторону реки Винницы, впадающей въ городъ же въ в. Бугъ, по косогорамъ и волнообразнымъ возвышенностямъ, тянулся сплошной лесъ, въ длину на 12 и более верстъ, въ ширину на 2 и более версты. Все это пространство земли принадлежало къ г. Виннице... Въ этихъ лесах, по возвышенностямъ и оврагамъ селились крестьяне и козаки, проходившіе изъ разныхъ местъ и укрывавшіеся ближе къ городу отъ набеговъ татарскихъ. Они заводили здесь хутора, сады, пасеки и прочее хозяйство. Отъ этого и доселе, предместья г. Винницы, носятъ названія – слободка, садки, малые хутора, старые или большіе хутора. – Малые хутора,*

інакe называються Педьки. Поселеніє розположено на доволно возвышенной местности, откуда можна видет окресности кь северу на 30 и более верстъ въ длину и ширину. Местоположеніє Педекъ пересекается большими и глубокими оврагами, въ которыхъ давно была вода, а въ некоторыхъ и теперъ еще есть прудики и колодцы. На месте прежняго леса, остатки котораго еще теперъ видны, вездe разведены хорошіе фруктовые сады, дающіе немалый доходъ жителямъ. Въ давнее время, все эти места изобиловали во множестве прудами съ рыбою, колодцами съ хорошею водою, многочисленными пасаками и даже дикими зверями, – и по преданію, служили местомъ для охоты городскихъ воеводъ и другихъ пановъ польскихъ, а для всехъ прочихъ жителей местомъ для весеннихъ и летнихъ гуляній» [Анонім, 1869, с. 294-295, передмістя Вінниці] або ще одне передмістя Вінниці: «Деревня Тяжилов лежитъ на разстояніи 3-хъ верстъ отъ Педекъ кь северу, на равнине, открытой со всехъ сторонъ. Обычаи у жителей, при разныхъ случаяхъ житейскихъ, те же что и у мещанъ Педекъ. Занимаются исключительно земледелиемъ, по степному положенію ихъ хозяйсвеннаго быта, – и произведенія земли выгодно сбываютъ въ г. Виннице. При деревне находится кладбище – старое и вместе новое; заведено не раньше 1830 года; а до того времени погребались на винницкомъ городскомъ кладбище» [Анонім, 1869, с. 302-303, передмістя Вінниці].

Часто садиби були подібні до невеликого замку з відповідними фортифікаціями (рис. 2.7). Башту або бійницю будували на 1-2 поверхи, частокіл – з дубових палів. У великих панських садибах закладали сади (італійські віридарії або джардини), засаджені місцевими породами, створювали ставки, квітники.

У ХІХ сторіччі в'їзд до села мав свою браму, не завжди справжню, інколи у вигляді куреня або сторожки і називали цариною. Це був не лише в'їзд, але й огорожена та засіяна земля, а інколи й вигін. Центр села представлений вигоном або сільською площею, на якій розташовані декілька крамниць, корчма або шинок, школа і церква з розташованим поруч цвинтарем: «Сущестующее деление села на части, или, так-называемые, «магалы» (турецкое слово, означающее часть, кварталъ), даетъ возможность несколько более ориентироваться въ занимающемъ насъ вопросе. Изъ этого деления и сохранившихся названий отдельныхъ частей видно, и самое заселение местности происходило постепенно, по частямъ, причемъ заселение

левой стороны «речки»...совершилось значительно ранее правой стороны ея. Такъ, на левой стороне речки находится часть села, которая доселе называется «Старее мисто», т.е. старое местечко; о времени основанія его не сохранилось никакихъ известій; тамъ указываютъ только старое кладбище (так называемый «Старый цвынтарь») и следы фундамента старой церкви...» [Побережье, 1898, с. 67-68, село Кісниця Могилівського повіту, кінець ХІХ сторіччя]. На великих кладовищах будували каплиці, а у Галичині ще й ставили трупарні (морги).

Рис. 2.7 Вид з Глорієтти на палац і село Лакніц, 1834 р. [Hints on landscape, 2014, с. 139]

У ХІХ – початку ХХ сторіччя у межах українського села формується характерна етноландшафтна структура: *сельбище, центр (сакральнo-тафальні ландшафти), виробничo-побутові об'єкти*. Сельбище займало територію, у межах якої розташовані селянські двори, головна сільська вулиця, об'єкти інфраструктури. До центру віднесено частину сільського ландшафту з церквою або громадською управою.

Вигляд української хати, з одного боку, підкреслював естетичні смаки селянина, його характер, індивідуальність, з іншого – унікальність, неповторність того місця на землі, де цей будинок розташований (рис. 2.8). Але архітектурні особливості української хати залишаються незмінними упродовж 500-600 років: «...селянин наш, який жив ще за середніх віків, так і нині живе у тій самій

«предківській», мовляв, хаті, з того самого матеріялу зробленій, ще й таким самим примітивним робом, як тоді робилося. Ті-ж самі стіни з лози плетені або очерету роблені, така сама солом'яна або очеретяна покрівля. Нестеменно, як от у дикунів з Південної Африки!» [Дяченко, 1924, с. 6].

Рис. 2.8 Хутір. Подільська губернія, кінець ХІХ сторіччя
[Живописная, 1897, с. 10]

Присадибна ділянка двору українського селянина включала садові ландшафти та город. Хоча сади до кінця ХІХ сторіччя інколи зустрічаються у межах сусідніх лісових масивів, що пов'язано з існуванням таємних садиб, де селяни могли переховуватись під час воєн. У ХІХ сторіччі сади від дороги відокремлювались або тином, або завалами (місцева назва – «окопи») (рис. 2.9). Досить часто загорожі обсаджували вишнями та черешнями. Дереву у садах саджали хаотично. Часто садові ландшафти були не обгороджені і використовувались для випасу великої рогатої худоби з усього села. Ґрунти присадибних ділянок завжди добре угноєні, доглянуті та інтенсивно використовувались.

Формування *периферійної ресурсної зони українського сільського культурного ландшафту* пов'язане з домінуванням

хліборобства у природокористуванні. Чинниками регіонального виокремлення хліборобства були компонентні, у першу чергу кліматичні умови та ґрунтові ресурси.

Рис. 2.9 «Окоп» навколо селянського саду у ХІХ сторіччі

У ХІХ-ХХ сторіччях периферійна ресурсна зона пов'язана з сільськогосподарськими угіддями з переважанням черезсмужної та відрубної форми землеволодіння. При ділянково-черезсмужній різновидності орні угіддя розміщувались у різних частинах поля, черезсмужно з ділянками інших господарств, що сприяло трьохпільній сівозміні та випасу худоби на толоці і по стерні. При відрубній – орні угіддя розташовані в одному місці (відрубі) і не були пов'язані з сусідніми ландшафтними комплексами обов'язковою сівозміною.

У 20-х роках ХХ сторіччя переважав ділянково-черезсмужний різновид орних угідь, але смуги були настільки вузькими, що *«селянин не міг розвернутися ручкою коси на своєму полі, тому що поле було вужче, ніж розмах коси»* [Історія, 1937, с. 59].

Подібний підхід існував і при черезсмужному різновиді лісових володінь. Його формували селянські сади або *левади*, розташовані у лісах поміщиків. Це була невелика галявина з насадженими фруктовими деревами. Селянин мав право збирати у своєму саду фрукти і траву, випасати худобу, але не мав право орати землю, будувати хату, рубати дерева поміщика. Але з часом, шляхом самозахоплення українські селяни переводили сади в орні угіддя, інколи тут й оселялись. У Д.С. Шилкіна є опис левади Подільської губернії кінця ХІХ сторіччя: *«Садки и левады это обыкновенно*

пространства без определенных границъ, покрытые редко растущимъ помещичьимъ лесом, между которымъ находятся старыя, кривыя, дикія фруктовыя деревья. Фруктовыхъ деревьевъ в сущности нетъ вовсе, а если и есть иногда несколько дикихъ грушъ и яблоней, такъ называемыхъ «кислицъ», то пользы от нихъ нетъ решительно никакой. Сена среди деревьевъ въ тени бываетъ мало...» [Шилкин, 1904, с. 82].

Села переважно були пов'язані з найближчими містами або містечками, селяни бували там на ярмарках і тижневих торгах, окремі селяни, які переїжджали до міст, підтримували зв'язок зі своїми рідними селами. Роль посередників між міськими і сільськими формами життя відігравали підміські села, передмістя і малі містечка: *«Село Могилевка представлять собственно неразрывную часть местечка Дунаевецъ Ушицкаго уезда расположенныхъ на большой шоссейной дороге, идущей изъ Проскурова въ Каменецъ. Если ехать по шоссе по направлению к Каменцу чрезъ Дунаевцы, то приходится проезжать чрезъ весьма бойкую въ торговомъ отношеніи и довольно чистую часть местечка, застроенную большими домами и суконными фабриками немцевъ-колонистовъ. Въ центре поселенія, на перекрестке широкой улицы, видна справа, среди старинныхъ каменныхъ домовъ, за большой каменной стеной, Вознесенская церковь, переделанная изъ стариннаго костельнаго зданія бывшаго здесь капуцинскаго кляштора, а слева, въ конце улицы, виднеется островерхая кирха недавней постройки. Далее, проехавъ по шоссе еще разъ среди довольно чистыхъ домиковъ, где помещаются почтовое отделение, почтовая станція, каретная станція, разные заезжіе дома и трактиры, въезжаешь въ село, где живутъ крестьяне въ своихъ белыхъ, крытыхъ соломой, хатахъ, окруженныхъ садами и огородами. Здесь начинается село Могилевка. На повороте шоссе вправо возвышается новая каменная довольно красивая церковь села Могилевки, освященная въ 1898 г.; чрезъ дорогу, немного ниже, среди крестьянскихъ хатъ, пріютилась старенькая почерневшая деревянная церковь, окруженная большими ясенями и липами. Это упраздненная Св.-Михайловская церковь села Могилевки» [Сецінскій, 1904, с. 402-403]. Подібний приклад характерний і для передмістя Могилів-Подільського наприкінці ХІХ сторіччя: *«Невдалеке отъ Серебрії встречаемъ другое село, Немію, составляющее какъбы предместье Могилева. Почти у каждой усадьбы замечается небольшая «керначка»», по большей части неогороженная и отделанная ровно на**

столько, что-бы можно было зачерпнуть воды; все они сбегаютъ въ одно общее русло вдоль улицы и затемъ въ ту-же речку Днестра. Въ конце села вниманіе проезжаго привлекаетъ великолепный фруктовый садъ, который постепенно переходитъ въ огромный паркъ, разбитый по всемъ правиламъ садоводнаго искусства на пространстве несколькихъ десятинъ. Тщательно расчищенныя и высыпанныя белымъ пескомъ дорожки вьются и перекрещиваются во всехъ направлєніяхъ между группами разныхъ деревьевъ... Въ глубине парка цветникъ и домъ владельца, украшенный резьбою и другими украшениями, изящный и красивый на первый взглядъ, но не имеющій какого нибудь определеннаго стиля. По словамъ возницы, это владєнія мєстнаго пана маршалка...» [Путевые, 1885, с. 654-655].

Українські селяни переїздили у передмістя містечок, з передмість до самих містечок, а з містечок до більших міст. Структура українських сільських культурних ландшафтів середини ХХ сторіччя – початку ХХІ сторіччя втратила ознаки етнокультурних, змінившись сільськими селитебними та сільськогосподарськими антропогенними.

Початок впливу найпоширенішої, **польської етнокультури** припадає на XV-XVI сторіччя. У XVIII сторіччі найбільшими землевласниками в Україні стають польські магнати Любомирські, Потоцькі, Яблоновські, Чарторийські, Сангушки, Браницькі. Поруч з селами формуються фільварки та садиби з палацово-парковими комплексами: *«Но вотъ наконецъ на склоне горы надъ лесомъ прямо передъ нами виднеются развалины замка; темный силуэт ихъ съ ажурными башнями и стенами, напоминающими средневековыя развалины въ Западной Европе, резко выделяется на синемъ фоне іюльскаго неба и еще издали привлекаетъ вниманіе пустытника. Несколько ниже прекранный помещичій домъ, или вернее дворецъ изящной современной архитектуры, окруженный садами, паркомъ и лесомъ. Дорога подходит къ самой господской усадьбе, а естественная скальная почва, сглаженная и расчищенная надлежащимъ образомъ, какъ нельзя лучше заменяетъ мостовую; противъ двора по другую сторону дороги господская экономія – все каменные массивныя постройки; дальше потянулись крестьянскія хаты. Это село Бронницы, владєніе графовъ Витгенштейновъ»* [Путевые, 1885, с. 675-676]. Земля у садибах поділялась на селянську (українську, частково польську) і садибно-фільварочну (переважно польську).

Ландшафтна структура садиби (фільварку). В українській літературі використовується термін «садиба», «маєток», у польській та німецькій мові вживають фільварок (пол. Folwark, від нім. Vorwerk – хутір, ферма). У Польщі, Литві, Україні та Білорусі у XIV-XIX сторіччях багатогалузеве господарство, засноване на праці кріпосних селян і орієнтоване на виробництво збіжжя на продаж. В Україні фільварки вперше з'явилися в Галичині у XV сторіччі. У більшості українських земель, що входили до складу Великого князівства Литовського, фільваркова система господарювання впроваджується із середини XVI сторіччя. Окремі фільварки почали спеціалізуватись на сільськогосподарських промислах: поташ, бортництво, гуральництво. У XIX сторіччі через неприбутковість почали занепадати. У Галичині фільварки називались панськими (шляхетськими) господарствами і збереглися до 1917 року.

За інвентарним описом, класичний фільварок XVII сторіччя складався з двох частин: подвір'я фільварку та фільваркової ріллі, як відображено в описі маєтку Ольбрехта Кохановського: *«Западная граница кобыленскихъ грунтовъ проходила почти подъ самымъ селомъ Калетинцами надъ р. Нетяги. Это были старые хутора подъ названіемъ Нетяги, тянувшіеся по теченію речки того же имени, примыкавшіе къ огромному въ то время пруду и лесу. Западнее Нетяг, у верховьевъ р. Хомутной было старое село Телепинчын Рог. Поселенія эти считались королевскими и относились к Винницкому замку. Кобыленскія именія еще в XVI в. было покрыто богатымъ четнымъ лесомъ. Леса по системе речки Кобыльной составляли восточную окраину огромной лесной полосы, простиравшийся по всему верхнему Побужью, вплоть до проскуровского уезда. Эта лесная полоса, захватывавшая северную половину винницкаго уезда, носитъ до сихъ поръ названіе «лисы», а пространства на ю.-в. отъ р. Кобыльной – «степы». В XVI в. кобыленские леса (левый притокъ Десны) были усеяны лесными пасеками и хуторами. Изъ более обширныхъ поселеній было большое село Кобылое (Кобыля, Кобыльня), с. Половецъке и Козины хутора»* [Нейман, 1890, с. 113]. *«Не менее энергиченъ былъ Кохановскій. Он сплошными массивами вырубалъ леса на постройки Коханграда и Козинцахъ, увеличивъ етимъ значительно пахотные пространства. Кроме постройки солидного Коханградского замка, онъ произвелъ и другіе капитальные сооружеія: 6 новыхъ мельницъ, коханградскую протину черезъ р. Кобыльную»* [Нейман, 1890, с. 118].

Подвір'я, яке огороджувалось тином або частоколом,

складалось з житлових приміщень (1-3 будинки), комплексу господарських будівель: кухні та пекарні, комори, лазні, погребі, льохи, возовні, солодовні, бровари, винниці, гумно зі стодолами і клунями, стайні, шопи, хліви. На подвір'ї або поруч розташовувались великі рибні ставки, пасіки, млини.

В.Б. Антонович, описуючи територію Брацлавщини, згадує маєтки Грановських, дисперсно розташованих у районі Кам'янецького, Летичівського і Брацлавського замків. Автор зазначає особливість природокористування у ресурсній зоні садиби: *«...Важинский только небольшую относительно часть обширных полей Грановщины распахивал под хлеб. Остальные поля он обратил в пастбища и откармливал...волов, коров, овец, коз и свиней... Значительный доход владелец имел из домашней птицы. Наконец, важную отрасль представляло пчеловодство. За то, мы не встречаем ни одного намека на огородничество и садоводство»* [Антонович, 1888, с. 84].

У XIX сторіччі до ядра садиби входив панський будинок або палац (рис. 2.10), садово-паркові ландшафти, оранжереї, виноградники, городи, ставки, ліси тощо. М.В. Симашкевич описує англійський парк у селі Голодьки поміщика Сарнецького; сади та парк селі Гущинці графа А.І. Холоневського *«расположеннаго съ своими роскошными садами и парками на скале, у подошвы которой разбиваются съ шумомъ вспененныя волны Буга!»* [Симашкевич, 1875, с. 265]; розкриває ландшафтні особливості місцевості «Маринка», яка входила до складу маєтку графа А. Красицького у с. Мушкупинці Ушицького повіту: *«Представте себе скалу той же породы как и въ Кривчике; но падение воды съ горнаго источника, разбивающейся по ступенямъ возвышенности въ пену, которая, убеливши подошву горы, изливается роскошно по Мураве въ Студеницу. Прямо противъ этого очаровательнаго водопада, среди самой реки возвышается фонтанъ до 30 локтей вышины...* [Симашкевич, 1875, с. 265]. Практично у кожній садибі був цукровий завод, винокурня, млин.

У польських садибах переважали англійські пейзажні парки з палацом у центральній частині культурного ландшафту (рис. 2.11). Наприклад, у селі Ілляшівка, де власниками садиби були Т. Дорожинський (XVIII ст.), С. Букар (XIX ст.), І. Дорожинський (XIX ст.), у структурі зазначені палац, пейзажний парк, офіцина, оранжерея тощо. Палац мурований з цегли, перед фасадом – круглий газон-партер; парк спадає по схилу до ставків; з південної

сторони палацу був великий квітник з декоративними кущами. Зараз парк занедбаний, частину вирубано під садибу голови колгоспу.

Рис. 2.10 Шпиків. Палац Свейковського (кінець XIX ст.) [Orda, 1873]

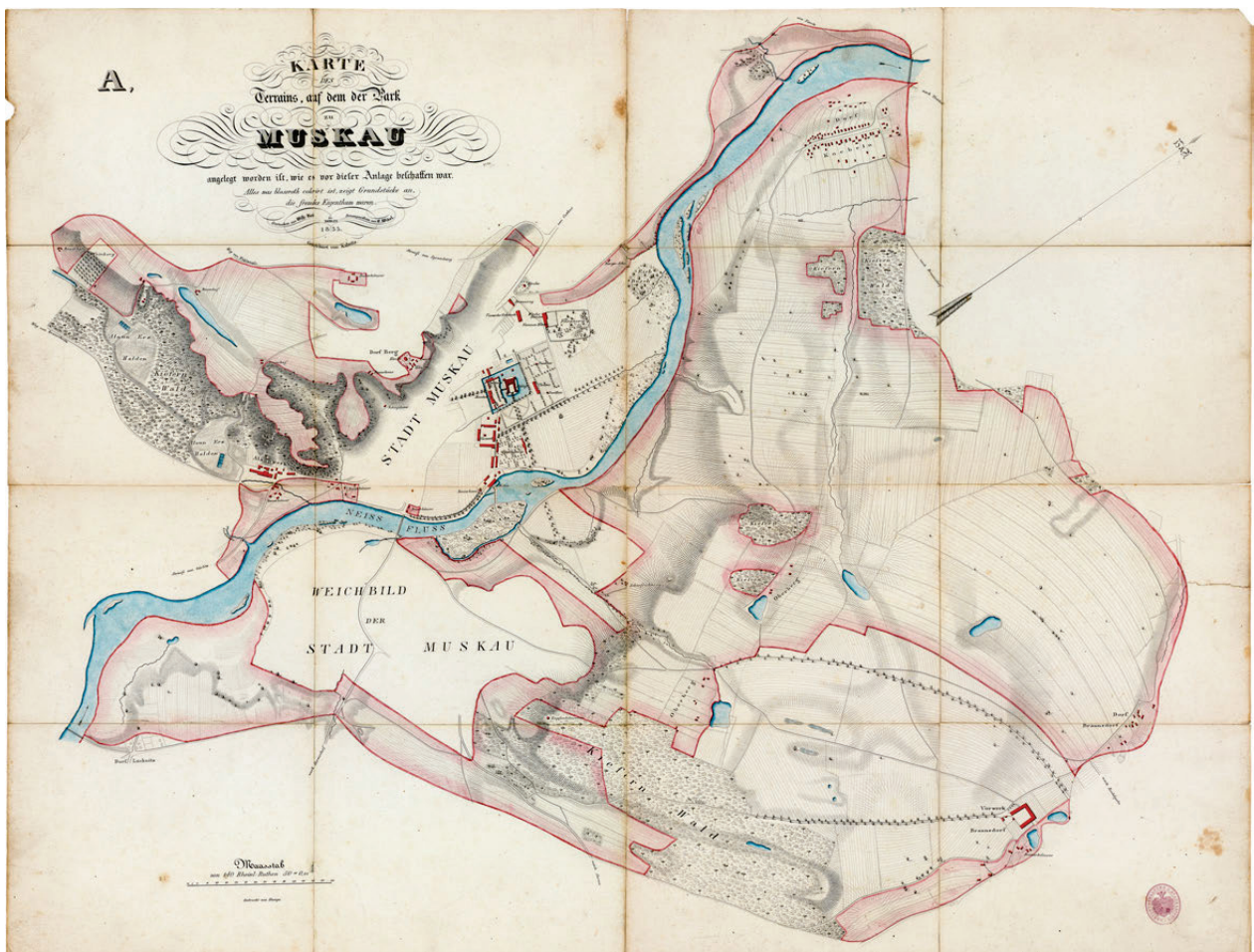

Рис. 2.11 Англійський ландшафтний парк Мускау, на кордоні Німеччини та Польщі, 1833 р. [Hints on landscape, 2014, с. 167]

Садибні парки, як декоративний і економічний елемент, мали

фруктові сади. Формування садових ландшафтів у польських фільварках відбувається наприкінці XVIII – початку XIX сторіч. Їх власники виписували фруктові дерева, було акліматизовано понад 500 сортів груш та яблук. Великі масиви садових ландшафтів були: Кам'янецький повіт (с. Калина) – поміщик Гумецький; Ново-Ушицький повіт (с. Дашківці) – поміщик Чернецький, Миньківський маєток графа Мархоцького; Проскурівський повіт (с. Михалківці) – поміщик Гавронський; Літинський повіт (с. Голодьки) – поміщик Сарнецький, Могилівський повіт (с. Верхівка) – поміщик Михальський; Вінницький повіт (с. Гушинці) – маєток графів Холоневських, (с. Сідлище) – поміщики Щеніовські; Гайсинський повіт (с. Нижня Кропивна) – поміщики Лончинські. У видовому складі саду переважали: яблуні, груші, сливи, вишні, абрикоси, виноград.

Ще одним декоративним елементом садиби був ставок, де розводили карпа, щуку, карася, ляща, лина, окуня, плітку. Риби було багато. Поміщики, власники млинів, ставків і річок були перед вибором: спускати воду і виловлювати рибу, або тримати воду, щоб працювали млини, а рибу ловити не скидаючи воду [Пажимський, 1997].

На початку XX сторіччя кількість фільварків різко скорочується, а після 1917 року у зв'язку зі зміною власності етнокультурна складова має мінімальний вплив на функціонування садиб та фільварків. Функціональне використання садиб змінюється, у них зазвичай розташовують управління колгоспів, сільради, школи та технікуми. У 30-х роках XX сторіччя вплив польської етнокультури спостерігається лише у селах з кількісним переважанням поляків.

Частина сільських етнокультурних ландшафтів проявилась у вигляді етнічних анклавів (німецькі [Воловик, 2016] та єврейські сільськогосподарські колонії [Воловик, 2004, 2005], села російських старообрядців та вірмен), дисперсно поширених територією регіону. Євреї не пристосовані до створення землеробського господарсько-культурного типу: *«На наши вопросы евреям-колонистам, почему они сами не ходят за плугом и не косят, они отвечали: «На что я буду ходить за плугом? Про теє мужикъ, я ёму заплачу, вінъ и зробить, що мині треба»* [Чубинский, 1872, с. 189]. Існування сільських етнокультурних ландшафтів зумовило розвиток ландшафтів містечок: *«...землеробство було однією з передумов зі створення міст з постійним населенням»* [Очерки, 1956, с. 15].

2.6 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ СІЛЬСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ

Я дуже люблю скромне життя тих самотніх володарів глухих сіл, що їх у Малоросії звичайно називають «старосвітськими» і що, як ветхі мальовничі домики, милі своєю строкатістю і цілковитою протилежністю в порівнянні з новою гладенькою будівлею, стін якої не промив ще дощ, даху не вкрила зелена цвіль, і позбавлений штукатурки ганок не світить своєю червоною цеглою. Я іноді люблю зійти на хвилину в сферу цього надзвичайно відлюдного життя, де жодне бажання не перелітає за частокіл, що оточує невелике подвір'я, за тин саду, повного яблунь та слив, за сільські хати, що його обступають, похилившись набік, завітчавшись вербами, бузиною та грушами. Життя цих скромних володарів таке тихе, таке тихе, що на хвилину забуваєшся і думаєш, що пристрасті, бажання й неспокійні породження злого духа, які збурюють світ, зовсім не існують і ти бачив їх тільки в ясному, осяйному сні. Я звідси бачу низенький домок з галереєю з почорнілих маленьких дерев'яних стовпчиків, яка йде навколо всього дому, щоб можна було під час грому та граду зачиняти віконниці, не змокнувши на дощі. За ним запашна черемха, цілі ряди низеньких фруктових дерев, затоплених багрянцем вишень та яхонтовим морем слив, покритих свинцевою матовістю; розложистий клен, що в холодку під ним постелено для відпочинку килим; перед домом просторе подвір'я з низенькою свіжою травичкою, з утопаною стежечкою від комори до кухні і від кухні до панських покоїв; довгоший гусак, що п'є воду, з малими і, як пух, ніжними гусенятами; частокіл, обвішаний низками сушених груш і яблук та килимами, повішеними провітрюватися; віз з динями коло комори, випряжений віл, що ліниво лежить коло нього, – все це для мене має несказанну принадність, може, через те, що я вже не бачу їх і що нам миле все те, з чим ми в розлуці [Гоголь, т. 2, с. 7].

Був уже вечір, коли вони звернули з великого шляху. Сонце тільки що зайшло, і денне тепло залишалося ще в повітрі. Богослов та філософ ішли мовчки, курячи люльки; ритор Тіберій Горобець збивав ціпком головки з будяків, що росли обабіч дороги. Дорога йшла між розкиданими групами дубів та ліщини, що вкривали луку. Узгір'я й невеликі гори, зелені й круглі, як куполи, іноді

перемежували рівнину. В двох місцях показала нива з достигаючим житом, і це було ознакою, що незабаром має бути якесь село [Гоголь, т. 2, с. 132].

Панський дім був низенький, невеликий будинок, які звичайно будувалися в старовину в Малоросії. Критий він був соломою. Маленький, гострий і високий фронтон з віконцем, схожим на зведене догори око, був увесь розмальований голубими й жовтими квітами та червоними півмісяцями. Він спирався на дубові стовпчики, до половини круглі і знизу шестигранні, з вигадливою обточкою вгорі. Під цим фронтоном був невеликий ганок з лавами по обидва боки. З обох боків біля дому були піддашки на таких самих стовпчиках, де-не-де кручених. Висока груша з пірамідальною верхівкою й тріпотливим листям зеленіла перед домом. Кілька комор у два ряди стояли серед двору, утворюючи ніби широку вулицю, що вела до дому. За коморами, біля самих воріт, стояли трикутниками два льохи, один проти одного, криті теж соломою. Трикутна стіна кожного з них, з низенькими дверима, була розмальована різними малюнками. На одній з них намальований був козак, що, сидячи на бочці, держав над головою кухля з написом: «Усе вип'ю». На другій – пляшка сулії і по обидва боки, заради краси, кінь, що стояв догори ногами, люлька, бубни і напис: «Вино козацька втіха». З горища одного з сараїв витикався, крізь величезне дахове вікно, барабан і мідні сурми. Біля воріт стояли дві гармати. Все показувало, що господар дому любив погуляти, і в дворі часто лунали голоси бенкетуючих.

За ворітьми були два вітряки. Позаду дому йшли сади, і крізь верхівіття дерев видно було самі тільки темні головки димарів, а хати ховалися в зеленій гушавині. Все селище містилося на широкому й рівному уступі гори. З північного боку все заступала крута гора і підніжжям своїм закінчувалася біля самого двору. Коли дивитися на неї знизу, то вона здавалася ще крутішою, і на високій вершині її стирчало де-не-де ламане бадилля миршавого бур'яну й чорніло на ясному небі. Оголений глинястий вигляд її навівав якийсь смуток. Вона була вся порита дощовими водоріями та проточинами. На крутому схилі її в двох місцях стирчали дві хати; над одною з них розкинула віти розложиста яблуня, підперта біля коріння невеликими кілками з насипною землею. Яблука, які збивав вітер, скочувалися аж у панський двір. З вершини вилася по всій горі дорога, і,

спустившись, ішла повз двір у селище [Гоголь, т. 2, с. 140].

Прекрасна людина Іван Іванович! Який у нього дім у Миргороді! Круг дому зі всіх боків піддашся на дубових стовпах, попід ним скрізь лавки. Іван Іванович, як припече занадто надворі, скине з себе бекешу і спідню одіж, сам зостанеться в самій сорочці й одпочиває собі у піддашші та поглядає, що робиться у подвір'ї та на вулиці. Які в нього яблуні та груші попід самими вікнами! Відчиніть тільки вікно – так гілля само і лізе до кімнати. Це все перед домом; а подивилися б, що у нього в садку! Чого там тільки немає! Сливи, вишні, черешні, городина всяка, соняшники, огірки, дині, стрючки, навіть клуня і кузня [Гоголь, т. 2, с. 161].

Село Маніловка не багатьох могло привабити місцем свого розташування. Будинок панський стояв самотою на взгір'ї, тобто на підвищенні, відкритому всім вітрам, яким тільки заманеться повіяти; схил гори, де він стояв, був одягнений підстриженим дерном. На ньому були розкидані по-англійському дві-три клумби з кущами бузку та жовтої акації; п'ять-шість берез невеликими купами здіймали подекуди свої дрібнолисті, ріденькі верхів'я. Під двома з них видно було альтанку з плесковатою зеленою банею, дерев'яними голубими колонами й написом: «Храм самотнього замислення»; трохи нижче ставок, укритий зеленню, що, зрештою, невидовижу в аглицьких садах російських поміщиків. Унизу цього підвищення і почасти на самому схилі темніли вздовж і впоперек сіренькі рублені *ізби*, які герой наш, невідомо з яких причин, ту ж хвилину заходився рахувати й нарахував понад дві сотні. Ніде між ними не росло дерева чи якої-небудь зелені; скрізь визирала сама тільки колода. Краєвид оживляли дві баби, що, мальовничо підобравши спідниці й підтикавшись з усіх боків, брели по коліна в ставку, тягнучи за дві дерев'яні жердини подертий волок, де заплуталось два раки та блищали спіймані плітки; баби, здавалось, були між собою в сварці і за щось перелаювались. Віддалік, осторонь, темнів якимсь нудно-синюватим кольором сосновий ліс. Навіть сама погода вельми до речі прислужилась: день був не то ясний, не то похмурий; а якогось світло-сірого кольору, який буває тільки на старих мундирах гарнізонних солдатів, цього, зрештою, мирного війська, але почасти нетверезого недільними днями. Для докінчення картини не бракувало й півня, провісника мінливої

погоди, який, незважаючи на те що голова продовбана була аж до мозку дзьобами інших півнів у звісних справах залицяння, горлав дуже голосно і навіть поляскував крилами, обсмиканими, як старі рогожини [Гоголь, т. 5, с. 19].

Поки Чичиков думав і внутрішньо посміхався з прозвища, яке приточили мужики Плюшкінові, він не помітив, як в'їхав у середину просторого села з безліччю хат та вулиць. Проте незабаром дав помітити йому це прездоровий поштовх, спричинений бервенчастою бруківкою, перед якою міська кам'яна була ніщо. Це бервення, як фортеп'янні клавіші, піднімалось то вгору, то вниз, і необачний їздець набував або гулю на потилицю, або синю пляму на лоб, або ж траплялось своїми власними зубами відкусити преболяче хвостик власного ж язика. Якусь особливу ветхість помітив він у всіх сільських будівлях: дерево на хатах було темне й старе, багато дахів просвічувало, як решето; на деяких залишився самий гребінь угорі та лати по боках у вигляді ребер. Здається, самі хазяїни поздирали з них дранку і гонт, міркуючи, і, звичайно, справедливо, що в дощ хати не криють, а за погоди й так не тече, бабитися ж у ній нема чого, коли є простір і в шинку, і на великому шляху, – одно слово, де хочеш. Вікна в хатах були без шибок, деякі позатикані ганчір'ям або свитою; балкончики під дахами з поручнями, невідомо для яких причин роблені в деяких руських *ізбах*, покривились і почорніли навіть немальовниче. Поза хатами тяглися в багатьох місцях рядами величезні скирти хліба, що застоювались, як видно, довго: кольором скидались вони на стару, погано випалену цеглу, на верхів'ї їх росла всяка погань і навіть кущ причепився збоку. Хліб, як видно, був панський. З-за хлібних скирт і ветхих дахів підносились і мигтіли в чистому повітрі то праворуч, то ліворуч в міру того, як бричка робила повороти, дві сільські церкви, одна коло одної – занедбана дерев'яна і кам'яна, з жовтенькими стінами, облуплена, потріскана. Частинами почав показуватись панський будинок і нарешті глянув увесь у тому місці, де низка хат перервалась і намість них залишився пустирем город або капустаник, обведений низькою, місцями поламанною огорожею. Якимсь спорохнілим інвалідом дивився цей чудний замок, довгий, довгий надмірно. Місцями був він на один поверх, місцями на два; на темному даху, що не скрізь надійно боронив його старість, стриміло два бельведери, один проти одного, обидва вже похитнуті,

позбавлені фарби, що колись укривала їх. Стіни будинку показували місцями голе танкове риштування і, як видно, багато зазнали від усяких негод, дощів, вихрів та осінніх змін. З вікон тільки двоє були розчинені, решта були заставлені віконницями або навіть забиті дошками. Ці двоє вікон, з свого боку, теж були підсліпуваті, на одному з них темнів наліплений трикутник з синього цукрового паперу.

Старий просторий сад, що тягнувся позад будинку, виходив за село і потім зникав у полі, зарослий і занехаяний, тільки один відсвіжував це просторове село і один був цілком мальовничий у своєму картинному занедбанні: зеленими хмарами й неправильними трепетolistими банями лежали на небесному обрії з'єднані верховіття розбуялих на волі дерев. Білий колосальний стовбур берези, позбавленої верхівки, відламаной бурею чи грозою, здіймався з цієї зеленої гущавини і круглився в повітрі, як правильна мармурова блискуча колона; косий гострий злам його, яким він закінчувався вгорі замість капітелі, темнів на сніжній білості його, як шапка або чорний птах. Хміль, що глушив унизу кущі бузини, горобини та ліщини і пробіг потім по вершку всього частоколу, вибігав нарешті вгору і обвивав до половини зламаної березу. Досягши середини її, він звисав звідти вниз і починав уже чіпляти верхів'я інших дерев або ж висів у повітрі, зав'язавши кільцями свої тонкі, чіпкі гачки, легко колихані повітрям. Місцями розступалися зелені хащі, осяяні сонцем, і показували неосвітлену між ними заглибину, що зяяла, як темна паща; вона була вся огорнута тінню, і ледве-ледве мріли в чорній глибині її: вузькою стрічкою стежка, обвалене поруччя, покривлена альтанка, дуплястий дряхлий стовбур верби, сивий чагарник, що густою щетиною вистромляв з-за верби посохлі від страшної глушини, поплутані й перехрещені листя й сучки; і, нарешті, молода гілка клена, що простягла збоку свої зелені лапи-листки, під один з яких, забравшись бог відає яким чином, сонце обертало його раптом на прозорий та вогнистий, чудово сяючий у цій густій темряві. Остеронь, біля самого краю саду, кілька високорослих, не врівень з іншими, осоко́рів піднімали величезні воронячі гнізда на тремтливій своїй верхів'я. На деяких з них надламані і ще не зовсім відпалі гілки звисали вниз разом з посохлим листям. Одно слово, усе було гарне, як не вигадати ні природі, ні мистецтву, як буває тільки тоді, коли вони об'єднуються разом, коли по згромадженій, часто без пуття,

праці людини пройде остаточною різцею своєю природа, полегшить важкі маси, знищить грубо помітну правильність і жебрацькі дірки, крізь які прозирає неприхований голий план, і надасть чудової теплоти всьому, що утворилось у холоді розміреної чистоти та охайності [Гоголь, т. 5, с. 98-100].

Немовби велетенський вал якоїсь нескінченної фортеці з наріжниками і бійницями, ішли, звиваючись, на тисячу з чимсь верст гірські височини. Чудесно підносились вони над безмежними просторами рівнин, то відлами вапняково-глеюватої властивості, у вигляді стрімких стін, почерканих проточинами і водоріями, то миловидно округлою зеленою опуклістю, вкритою, як смушком, молодим чагарником, що підіймався від зрубаних дерев, то, нарешті, темними гушавинами лісу, що якимсь чудом ще уціліли від сокири. Річка то, вірна своїм берегам, давала разом з ними коліна й повороти, то відбігала геть в луки з тим, щоб, звившись там кількома звивами, блиснути, як огонь, перед сонцем, сховатися в гайку беріз, осик і вільхи і вибігти звідти торжествуючи, в супроводі мостів, млинів і гребель, які немовби ганялися за нею на кожному повороті.

В одному місці крутий бік височин прибирався густіше в зелені кучері дерев. Штучним насадженням, завдяки нерівності гористого байраку, північ і південь рослинного царства зібралися сюди докупі. Дуб, ялина, лісова груша, клен, вишняк і терник, акація і горобина, оповита хмелем, то допомагаючи одне одному в рості, то заглушаючи одне одного, видиралися по всій горі, з низу до верху. А нагорі, коло самого її тім'я, домішувались до їх зелених верхів'їв червоні покрівлі панських будівель, коники й гребені хат, що поховалися ззаду, верхня надбудова панського дому з різьбленим балконом і великим напівкруглим вікном. І над усім цим зборищем дерев і покрівель підносилась вище за все своїми п'ятьма позолоченими, грайливими вершечками старовинна сільська церква. На всіх її банях стояли золоті прорізні хрести, утверджені золотими прорізними ж ланцюгами, так що здалека здавалося – висіло в повітрі нічим не підтримуване, виблискуюче гарячими червінцями золото. І все це, перекинуте вершечками, покрівлями, хрестами вниз, миловидно відбивалося в річці, де потворно дуплисті верби, одні стоячи коло берегів, інші зовсім у воді, опустивши туди і віти і листя, неначе розглядали це чудесне

зображення, де тільки не заважала їм слизька бодяга і плавуча яскрава зелень жовтого латаття.

Краєвид був дуже хороший, але вигляд згори вниз, з надбудови дому вдалину, був ще кращий. Байдуже не міг встояти на балконі ніякий гість і відвідувач. Від захвату йому перехоплювало в грудях подих, і він тільки скрикував: «Господи, як тут просторо!» Без краю, без меж відкривались простори: за лугами, всіяними гаями і водяними млинами, кількома зеленими поясами зеленіли ліси; за лісами, крізь повітря, що вже починало ставати імлистим, жовтіли піски. І знову ліси, що вже синіли, як моря або туман, далеко розлитий; і знову піски, ще блідіші, але все жовтіючі. На далекому небосхилі лежали гребенем крейдяні гори, виблискуючи білістю навіть і в негоду, немов їх освітлювало вічне сонце. По сліпучій білості їх, на підгір'ях, місцями мигтіли, мов димлячись, туманно-сизі плями. Це були далекі села; та їх уже не могло розглядіти людське око. Тільки іскра золотої церковної маківки, що спалахувала при сонячному освітленні, давала знати, що це було людне велике селище. Все це сповите було в тишу незворушну, якої не пробуджували навіть ледве чутні відголоски повітряних голосів, що зникали в просторах. Гість, що стояв на балконі, і по якомусь двогодинному спогляданні нічого іншого не міг вимовити, як тільки: «Господи, як тут просторо!» [Гоголь, т. 5, с. 215-216].

А коли дорога помчала вузьким байраком у хащу величезного заглухлого лісу, і він побачив угорі, внизу, над собою і під собою, тристалітні дуби, трьом чоловікам в обхват, впереміш із смерекою, в'язом і осокором, що переростав вершок тополі, і коли на запитання: «чий ліс?» йому сказали: «Тентетникова»; коли, вибравшись із лісу, помчала дорога лугами, мимо осикових гаїв, молодих і старих верб та лоз, на фоні узгір'їв, що простягалися вдалині, і двома мостами перелітала в різних місцях ту саму річку, залишаючи її то праворуч, то ліворуч від себе, і коли на запитання: «чийі луги і заплавні місця?» відповідали йому: «Тентетникова»; коли піднялася потім дорога на гору і пішла рівним узвишшям, з одного боку повз нескошені хліба, пшеницю, жито і ячмінь, а з другого боку повз усі місця, які він раніш проїхав і які всі раптом показалися на ближчій відстані, і коли, поступово темніючи, входила і ввійшла потім дорога під тінь широких розлогих дерев, що розкинулися врозсіп по зеленому килиму аж до самого села і

замелькали різьблені хати мужиків і червоні покрівлі кам'яних панських будівель, великий дім і старовинна церква, і блиснули золоті верхи, коли серце, палко забившись, і без запитання знало, куди приїхало: почуття, які невпинно нагромаджувались, вирвалися нарешті гучними словами: «Ну, чи ж не дурень я був досі? Доля призначила мені бути володарем земного раю, а я закабалив себе писакою мертвих паперів? Виховавшись, просвітившись, набувши запас знань, потрібних для поширення добра серед підвладних, для поліпшення цілої області, для виконання різноманітних обов'язків поміщика, який є водночас і суддею, і розпорядником, і охоронцем порядку, довірити це місце неуківі-управителю, а собі обрати заочне ведення справ між людьми, яких я і в вічі не бачив, яких я ні характерів, ні якостей не знаю, – обрати замість справжнього управління паперове, фантастичне управління провінціями, які лежать за тисячі верст, де не була ніколи нога моя і де можу наробити тільки купи недоладностей і дурниць!» [Гоголь, т. 5, с. 224-225].

Чичиков ходив багато. Прогулянкам і гулянням був простір повсюди. То спрямовував прогулянку свою по рівній вершині височин, понад широкими долинами вниз, по яких всюди лишалися ще великі озера від повені, і островами темніли ще безлисті ліси; або ж заходив у гущавини, в лісові байраки, де товпилися густо дерева, обтяжені пташиними гніздами, вмістищами галасливого гайвороння, що перехресним літанням затемняло небо. По просохлій землі можна було пройти до пристані, звідки з горохом, ячменем і пшеницею відчалювали перші судна, тимчасом як вода з оглушливим шумом мчала, щоб упасти на колесо млина, який починав працювати. Ходив [він] дивитись на перші весняні роботи, спостерігати, як свіжа рілля чорною смугою проходила по зелені, і сіяч, постукуючи рукою по сити, яке висіло у нього на грудях, жменею розкидав насіння рівно, ні зернятка не передавши на той або другий бік [Гоголь, т. 5, с. 237].

Щойно рицар випустив з очей свого товариша, тієї ж миті зупинив рись коня свого й поїхав чвалом. Сонце показувало полудень. День був ясний, наче душа немовляти. Зрідка дві чи три невеликих хмарки, зависнувши, ще більше підсилювали собою яскравість небесної лазурі. Промені сонячні були відчутно

живоносними. Вітру не було, але щоби відчували якесь млосьне віяння свіжості. Птахи цвілікали й пурхали по недавно розритих нивах, на котрих струнко, немов ліс із зелених голок, сховався молодий засів. Дорога входила у вибоїни і була з обох боків стиснена стрімкими глинястими стінами. Знати, дуже давно була прорита ця дорога в горі, тому що з обох боків урвища поросла лішняком, на самій же горі піднімалися з обох боків високі, мов стріла, осокори; іноді клени їх перемежовували, лоза вся у пагонах, іноді дуб товстий, котрому сто років, увесь вбраний повитицею, плющем, велично розпросторював вершину свою над нею і здавався ще вищим від порослого кущами підмостку. Місцями дика яблуня простягалася покрученими своїми кучерявими гілками на протилежний бік і утворювала над головою звід, і сипала на голову мандрівника срібно-рожеві квіти свої, між тим як із дерев часто визирало урвище, все у квітах і найніжніших первістках весни. Вже дорога ставала ширшою, і нарешті відкрилась рівнина, привільна, [оточена], наче рамами, синіючими вдалині горами і лісами, крізь котрі іскрою срібла блищала переривиста нитка ріки, і над нею слалися хутори. Тут мандрівник наш зупинився, встав з коня і, начеб у втомі чи у бажанні зібратися з думками, став водити рукою по чолу. Довго стояв, він у такому стані, нарешті, ніби зважившись на щось, сів на коня і, не зупиняючись більше, поїхав у той бік, де на косогорі синіли сади і при наближенні ставали білішими розкидані хати. Посеред хутора над ставом знаходилась уся закрита вишневыми та сливовими деревами світлиця. Сіра очеретяна її крівля, місцями поросла [зеленню], місцями на котрій яскраво відливалась жовта свіжа латка, з білою трубою, вкритою китайською крівлею, була дуже гарна. Цієї хвилини сонце стало кидати промені вже вечірні, і тоді ніжний срібно-рожевий колір квітучих дерев ставав пурпурним. Мандрівник <зліз> з коня і, тримаючи його за повід, пішов пішки через греблю, намагаючись йти якомога тихіше [Гоголь, т. 7, с. 42].

XIV. На Україні

Смерка... Ніщо не рушить тиші...

Я їду... вирнуло село, —

Від чорних хат чорніють криші,

Старий вітряк здима крило.

Під'їхав ближче: хати, хати;
Садочок кожному окружа...
Вишні та сливи... Божа мати !
Чого душа не забажа...

І тут, і там – кущі калини,
Прихильно маківка кива;
Чудові китиці рябини –
Мов та дівчина степова [Грабовський, 1985, т. 1, с. 101].

Земля

Дві години від ріки Середи на Буковині лежить село Д. Його рівні поля пригадували б степ, якби не те, що місцями вони западають, мов знеохочені своїм положенням, творячи плиткі невеликі кітли, і якби не той великий ліс, що тягнеться по західній стороні села і творить зелений мур поперек широкої площини, щоб обмежити її розмах.

Пишний, майже безмежний великан неначе у вандрівці задержався ось тут та задумався над тихими полями, а недалеко нього, почувши за собою зеленого опікуна, попіднімалися сільські хати. Тут... і там... і там – розкинулося село.

Ліс панський. Власність приватна. Тонкі ніжні берези поперепліталися з поважними дубами, і ясними літніми ночами блистять, мов у срібло одягнені. Їх листя дрижить неспокійно, а граціозні, легко повигинані пні приманюють до себе ніжністю та білістю, мов русалки.

Окрім сього великана, підіймається з піль ще кілька малих лісових оаз.

Зовсім самотійно, мов жменею кинені або як висунені з глибини зеленого великана окремі колонії – так стоять вони, розділені нивами, самотно, і глядять гордо на збіжжя, що хвилюють навкруги них. Вузенькі, майже невидні стежки в'ються між золотистою пшеницею та шовковошелестячою кукурудзою і ховаються незамітно в ті ліски...

Саме тепер зима.

Мешканці тих хатин, що звернені лицем до рівнини, дивляться взимі в сумну, одностайну картину. Нічого – крім білого простору,

що розливається далеко, як лиш око засягне. А там уже небес дотикається і никне.

Горстка хаток, що відбігла від великого лісу і властивого села глибше в поля і що стоїть ось тут, розділена лиш садками від себе, – та горстка має той одностайний блідий вид рік-річно. Та, мабуть, мила їй ота широка просторінь. На ній розбігаються думки свobodно... а горе, коли розсадить уже грудь людську до крайності – гуляє й колишеться враз із пишним колоссям збіжжя навперейми... [Кобилянська, 1988, с. 25-26].

На віру

А в садках солодко дрімають окутані місячним сяйвом стрункі тополі, широковіті липи, крислаті яблуні, і лише інколи, немов крізь сон, тихесенько зітхне деревина молодим листом. По сріблястій землі лягли довгі чорні тіні... Тихо. І земля, і вода, і повітря – все послуло. Однак та нічна тиша повна всякими згуками. Разно цокотять жаби на тім боці ставка. Тьохкає, аж розлягається, в садку соловейко. Десь далеко в селі гавкають собаки... На леваді форкає коняка і брязкає залізним путом... [Коцюбинський, 1973, т.1, с. 50-51].

Для загального добра

[Молдавани, долина р. Прут] Зараз від дороги, загороджений очеретяним тином, починався Замфірів виноградник. Розкішні крислаті кущі з буйною лозою, обліплені лапатим листом, вкривши підгір'я, спинались на гору, звисали гірляндами над жовтим проваллям, що, мов глибока зморшка на чолі, перетинало пасмо гір [Коцюбинський, 1973, т.1, 208].

Замір дуже любив свій виноградник. Оця десятина землі, густо засаджена розкішними кущами, відділена від гори столітніми волоськими горіхами, делікатними жерделями та сіролистими айвами, дісталась йому ще від батька [Коцюбинський, 1973, т.1, 209].

Незабаром показалось село, мальовничо розкидане над річкою по горі. Білі, чепурненькі хати під очеретяними стріхами, з широким піддашшям та мальованих стовпах, дерев'яні кошниці на кукурудзу, очеретяні хлівки, крислаті акації та морви за штучно плетеними очеретяними тинами, журавлі над колодязями – все це робило гарне враження, свідчило про лад та достаток [Коцюбинський, 1973, т. 1, 217].

Дядько та тітка

[Зарванці, під Вінницею] Минаю місто, минаю гній людський. Передо мною простягся поштовий шлях, обтиканий з обох боків старими липами у два рядки. Густе віття попереplitалось межи собою – і над тобою мов баня зелена, кучерява.

Там, попід левади, обсажені деревом, попід зелені, як рай, хутори простяглася стежечка аж у Зарванці. Тихо тут, свіжо тут, вільно тут! Тільки пташки щебечуть, зашелестить, похилиться пшениця від вітру (а вона так і має своїм струнким стеблом на березі стежки), та часом, зачувши чоловіка, вискочить хуторянська собака – і дивно – і бреше якимось весело, зовсім не так, як захлялі собаки захлялого города [Коцюбинський, 1973, т. 1, с. 310-311].

Лялечка

Та ось і село. Серед низькодолу і мочарів стояло воно, прикривши свої убогі оселі вітами крилатих верб. Здалеку здавалося, що то не хати, а стіжки зчорнілої й гнилої соломи ховаються під вербами.

Візок котився вулицею, а Раїса цікаво роздивлялася по обидва боки. Хати здебільшого були старі, чорні, з чорними ж, порослими мохом стріхами. По дворах стояли багна й зеленасті калюжі. Вулиця теж блищала баюрами. На всьому відбилися сліди убожества (т.2, с. 63). За вигоном, край села, виднілось друге село, густо заселене сірими хрестами, під якими тихо спочивали, обернувшись у землю, трудівники землі. А далі розлягалось поле, рівне, сіро-зелене, на якому червона спідниця робітниці здавалась одинокою польовою квіткою [Коцюбинський, 1973, т. 2, с. 64].

Fata morgana

– Запоганили землю, наче короста, – чує Андрій. – Скільки їх – жмілька, а гляди, як насіли землі на груди, як простягають далеко руки. Здушили села своїми ланами, наче зашморгом шию, загнали в шпарку – бач, он лежать села, як купи гною на панському полі, а над ними димлять сахарні й гуральні та людську силу переганяють на гроші... [Коцюбинський, 1974, т. 3, с. 95].

Уляна

Якщо є на світі тихий край, край лагідний, то це наше Полісся. Коли тільки через якесь село не проходить поштовий гостинець або

торговий тракт, то опріч звичайного гомону села – ніби дихання його – нічого стороннього не почуєш, нічого чужого не побачиш. Всі свити однаково сірі, всі хустки однаково білі, і сосни однаково зелені, і хати однаково низькі, непоказні, і той самий чорний дим завжди піднімається над їхніми димарями. Та все ж, як двох листків однакових на кущі, так і двох сіл зовсім подібних на Поліссі не знайдеш; там церква вища з темними галереями довкола, там ліс густіший, там хат більше – всі села схожі, мов близнята, але нема двох цілком однакових, як двох людських облич.

Поглянь на оте озерце, що тихо й спокійно уляглося біля підніжжя пагорба, на якому стоїть панський двір – його оточує одне з найгарніших сіл волинського Полісся. З'їхавши з пагорба, по якому в'ється дорога, побачиш перед собою село, розсипане на березі озера; за ним біліє панський будинок, а з того боку, звідки ти приїхав, – стара церква з трьома банями, стоячи на пригірку, поглядає за околицю. Дорога йде вниз понад озерцем аж до корчми, якою село розпочинається. Поодаль одноманітний сосновий ліс, майже винищений, де нижчий, а де вищий, – такий ліс обрамляє кожен краєвид на Поліссі, – пісок, купинясте болото, через яке пробивається річечка, покрита очеретом, а над усім цим – небо похмуре.

Через село тягнеться багниста вулиця, де-не-де її перетинає стежка від хати до селянської стодоли, вислана кострицею або трісками. Вздовж вулиці стоять навперемінки хати, хліви, стодоли – цілі й зруйновані, горбаті, кривобокі, з похиленими стовпами, з крівлею, що вже завалилась або починає валитися; поміж ними шматки тину (плоту з дубового вор'я) і старої огорожі з кілків і хворосту. Тут і там із-за огорожі бліда: горобина перехиляється на вулицю, стара груша виглядає або довгий журавель біля колодязя повільно гойдається над головою перехожого. Перед низькими хатами, і недбало покритими чорними від кіптяви, ледве прикріпленими до кроков драницями, бачиш тільки низьку призьбу під висунутим навісом даху, часто – це тільки покладена під стіну обдерта від кори колода; низькі двері на подвір'я, ще більше вкорочені високим порогом, щоб у сіни не потекла вода з найближчої калюжі, невеличкі віконця з ретельно вставленими круглими, зеленими, схожими на дно пляшки, шибками. Тільки зрідка незграбні шибки з білого, тонкого, звичайного скла, куплені разом з готовим вікном на ярмарку, замінюють звичайне круглошибе віконце. Над закуреним дахом високо підноситься

дерев'яний, чорний від сажі димник у вигляді труби або чотиригранного стовпа. Взимку, а часто і в інші пори року, дим, який зібрався під покрівлею, не встигає виходити в отвір і лізе в усі щілини, вікна, двері, стіни й дах, так що, здається, ніби хата зайнялася зсередини і ось-ось покажеться полум'я. В отакій от атмосфері смоляного густого диму із соснових дров, пару, чаду повсякчас живе поліщук [Крашевський, 1979, с. 7-8].

О, наскільки ж легше й вільніше дихається над озерцем, ніж в оцій сумній, убогій хаті. На горі – панський будинок у вінку тополь, що задивились у воду, обставлений амбарами, стодолами, скиртами й стогами сіна. З-поміж дерев видніються і голуб'ятня, і колодязь із журавлем, і лінивий вітряк за горою, у котрого ліси крадуть вітер, тому він і відпочиває більшу частину року.

Далі, на протилежному високому березі озера стоїть церква, чорна, невелика, стара, біля неї хрест і дзвіниця – мовчазна церква, яка оживає, коли в її стінах зазвучить спів, ударять дзвони, люд її переповнить. Від неділі до неділі безмовна і глуха дивиться вона на село, мов бабуся на дітей, що гребуться в піску. Віддалік, на жовтому полі, серед селянських загонів, сільський цвинтар горбиться могилами, над якими стоять чорні – подвійні і потрійні – хрести, від невеличких, які ногою наступиш, до високих, як сосни; прості і мальовані, з розп'яттям і без розп'яття; понад усіма іншими височить під зеленим дашком хрест Семена Бортника. Син його йому поставив; дістав після нього сто вуликів, було з чого!

Тепер питай, як живуть люди, котрі в цих хатах мешкають, в цій церкві моляться, на цьому цвинтарі лежать після смерті. Сумне це життя, а проте для людини звичної легке, тільки б хліб господь родив, тільки б не лякав їх голодом занадто багатий улов риби, бо вони вірять у прислів'я: коли риба ловиться, жито не родиться. Пояснити цю приміту неважко: риба найкраще ловиться, коли багато води, а низьким ґрунтам Полісся повені загрожують неврожаєм.

Забули ми згадати ще одну будівлю на селі – чи не найважливішу. Бачили вже панський двір, який для селянина означає владу й силу, бачили церкву – скарбницю надій на майбутнє небесне життя; залишається корчма – місце щоденної втіхи. Усі ці три доступні для селянина вогнища він мусить утримувати власним коштом, мусить відпрацювати, сплатити панові за опіку, попові за надію, орендареві за втіху; всі трое живуть з нього, але й він без них

жити б не зміг. Покажіть мені село без двору, церкви й корчми. Воно мало б вигляд якогось бідного сироти. Ще якось обійшлося б без двору, сяк-так – без церкви (бо є такі місця, де молитися і ховати померлих ходять за цілу милю), але де ж ви бачили село без корчми? Це була б істота без голови. Адже корчма – це місце, де зустрічаються, радяться і розважаються, в ній зв'язують і розв'язують усі справи, в ній виливають один одному свої жалі, в ній сперечаються і б'ються, сваряться і миряться і любляться!.. Корчма – це серце села, подібно до того, як церква – його голова, а панський двір – його шлунок; руки й ноги цього організму – це селянські хати. В цю довгу, напіврозвалену будівлю, де разом мешкають євреї з сім'єю, худоба, кози, гуси і кури, розділену тільки стіною, а то навіть і в одну кімнату, люди сходяться на раду. Це – сучасне сільське городище. Над її дахом стримить аристократичний білий комин, вікна в ній схожі на селянські, але значно більші, з віконницями, двері часом навіть із залізними клямками – якщо не з прадавніми дерев'яними [Крашевський, 1979, с. 9-10].

Небо відділялося від землі чорною смужкою лісів, що нагадувала пилку з нерівними зубцями. Над луками й водами вже піднімався чарівний серпанок туману, який буває вечорами й ранками. Наліво, на пагорбі, височіла стара зруйнована каплиця, в якій стільки разів мати молилася за Тадеуша, а Тадеуш повторював за нею вечірню молитву! Чорна, смутна, похмура, відбивала вона на кількох своїх уцілілих шибках червоні відблиски заходу, як серце відбиває спогади; крізь дах місцями просвічувалось небо, а десь угорі пугукав сич, що звив гніздо в зруйнованій бані.

Далі пагорб знижувався, і за містком починалося село, його оточувало півколом озеро, яке з того боку заросло очеретом, травами, різним зіллям та лозою. Селянські городи з високо насипаними грядками, розмежовані плотами, спускалися майже в самі зарослі й купину. За ними диміли хати з високими димниками, оточені грушами, верхівками скрипучих журавлів і дахами stodol. Ще далі стояла чорна, з освітленими вже вікнами корчма, між нею і церквою та попівською садибою, обведеною високим тином і городом, понад самим берегом круто спускалася дорога, якою в цей час поверталися селяни з поля. Десь справа тяглися луки й поля, але їх закривала частина панського саду, що густо розрісся на горбі [Крашевський, 1979, с. 56].

Остап Бондарчук

І через Волинь переходили загони могутньої армії Наполеона, залишивши після себе сліди цього переходу.

Погляньмо на оце село, що лежить у долині між двома пагорбами.

Один з цих пагорбів покритий молодим дубовим ліском, другий голий і покряаний на скиби, що вже поросли травой. Обидва вони поступово переходять в зелений луг, позолочений квітнучою калюжницею. Понад річкою, що розлилася численними ковбанями, поважно походжають червононогі бусли, іноді з пронизливим криком пролітає чайка, бродять кулики, шукаючи затишного місця між очеретами. Понад лугом і річечкою з протилежного пологого горба спускаються смужки селянських городів, відокремлених один від одного плотами, подекуди затінені білою в цвіту грушею або старою спорохнявілою вербою. Але городи ті ще не скопані, рідко де побачиш чорний перевернутий дерн, переважна ж частина городів покрита тогорічними сухими будяками, кущами, кукурудзяним бадиллям або вирваними качанами капусти. Під горою стоять хати, кожна проти свого города. Хата волинського селянина варта того, щоб зупинити на ній увагу. Мене не дивує міцна, збудована з круглих колод на моху хата поліщука, вкрита драницями, з міцними підвалинами, з надійними кроквами. Небагато хисту треба, щоб зробити такий будиночок, коли є все, що для цього потрібно. При більшому старанні з цього ж матеріалу можна було б спорудити навіть щось порядніше, принаймні красивіше. Але на Волині, де часто цілі села не мають і різки лісу, де з матеріалом дуже важко, селянська хата викликає таку ж повагу, як наприклад, мазанка в бессарабському степу. Навіть там, то морем, то Дністром припливе часом шматок дерева, та й населення заможніше і має можливість придбати камінь, яким майже скрізь замінюють дерево. Тут же, на Волині, нічого цього немає. Хата на безлісї будується біг знає як і з чого [Крашевський, 1979, с. 129-130].

Село, палац, будівлі, поля становили собою сумну картину; багато хат було зовсім зруйновано, тільки де-не-де стирчали невірвані стовпи та чорні залишки печей. Плоти лежали на землі, городи заросли чагарником та бур'яном. Скрізь збереглися сліди недавніх пожеж, недогорілі будівлі, завалені стіни. Стоптана земля свідчила, що тут проходила кіннота. Обгризені кістки валялися на дорогах, круки обривали залишки стерва на кінських скелетах.

Глуху тишу на селі порушувало тільки їхнє каркання. Ще мало селян повернулося додому, рідко в якій хаті курився дим, рідко з'являлася людська постать і на широкій дорозі, що проходила серединою села й тепер заросла травою та бур'янами.

В кінці селища раніше стояв панський палац. Називався він палацом тому, що той, хто в ньому жив, називався графом. Це був двоповерховий жовтий будинок, з чотирма колонами по фасаді й двома флігелями по боках. Від дороги його відділяли штахети на камінних стовпах і висока камінна брама, зверху прикрашена двома глиняними вазами. Тепер війна зламала штахети, зі стовпів попадала штукатурка, одна половина брами повалилась. Палац також знаходився не в кращому стані.

Більша частина вікон була без шибок, а то й без рам, деякі були закриті віконницями, одні – забиті дошками, інші – відкриті для горобців і ластівок. Один з флігелів, очевидно, служив стайнею, купи гною під вікнами ясно про це свідчили; половина другого флігеля пустувала, іншу половину займав управитель.

На фасаді палацу гарматне ядро пробило дірку якраз біля вицвілого графського герба. Ластівки примостили своє гніздо в цій пам'ятці війни. Руїни хоч їм придалися до чогось. (с. 132)

У саду було спиляно найбільші дерева, порубано мостики, зруйновано альтанки і тільки де-не-де стара кам'яна статуя висовувала із-за гілок і кущів обличчя без носа чи руку без пальців. Ставки покритися зеленою пліснявою [Крашевський, 1979, с. 133].

Він довго блукав по затіненому саду, доки зміркував, де знаходиться і як йому вийти з саду. Замкнена зсередини хвіртка випустила його на шлях, що вів до села.

Повний місяць, піднімаючись усе вище, освітлював широку й довгу сільську вулицю.

По обох її боках ховалися в тінях низькі, темні хатки, у віконцях де-не-де поблискувало червонувате світло лучини. Понад дахами садиб, немов сторожові башти, височіли гіллясті верби, гнучкі в'язи, берези в білих сукенках, осики з тремтячим листям. Тут і там на вулиці або на подвір'ї витягував шию довгий журавель біля колодязя; ще вище піднімався закопчений комин. Трохи далі на ясному небі вирізьблялась – темна внизу і світла зверху – церква з трьома куполами, з чорними галереями, вкрита блискучою бляхою. Із-за плоту, вміло сплетеного з соломи, лози, землі й кущів, звішувалося гілля вишень, яблунь, старої обгорілої груші

[Крашевський, 1979, с. 176].

Серце в нього завмирало, коли він ішов протоптаною в яру стежкою до хутора, який йому показали. Сонце вже сховалось за гору, тільки на верхівках дерев миготіли його останні відблиски; яр уже потонув у вечірніх сутінках, тут віяло холодним повітрям долин. Цвіла м'ята, шипшина, сповнюючи повітря ароматом. Густо переплетені в'язи, дуби, ліщина ховали будиночок від чужих очей; тільки синя струминка диму, що піднімалася вгору, свідчила, що тут людське житло. Нарешті вони наблизилися до невисокого, заплетеного терном валу, який оточував садибу. Селянин відчинив ворота. Аж тепер очам відкрилася маленька біла хатина з двома вікнами, одними дверима, з коминком, що підіймався над солом'яним дахом. Два старі покручені дуби прикривали її своїм листям, густі кущі оточували її за валом. З північного боку скеляста гора з гострими сірими виступами, що виднілися крізь зелені шати, начисто ховали це таємниче, відлюдне місце. Поміж скелями збігав униз по камінні вузенький чистий струмочок і розливався в глибині яру. Тишу цього чудового вечора порушував тільки шелест листя під вітром. Вони зайшли на подвір'я, пес загавкав біля порога, підняв голову і замовк насторожено, немов роздивляючись, хто там прийшов.

Цей маленький будиночок, менший, ніж звичайна хата, стояв поряд з іншою будівлею, теж невеликою. Їх оточував садок, де росли фруктові дерева, овочі, лікарські рослини. В кілька рядів стояли солом'яні вулики. Під старим дубом великий уламок скелі, ніби навмисне принесений сюди, служив лавою [Крашевський, 1979, с. 221].

Ярина

На пагорбі, біля ставка, серед зелених дерев стояв палац, бо двоповерховий будинок, оточений чимось подібним до англійського парку, звичайно називають у нас палацом. З обох боків його, немов плечі, видавалися два жовті, оздоблені колонами, як і сам палац, мезоніни. Біля входу на подвір'я височіла величезна монументальна брама з ліхтарями, з будкою для воротаря і позолоченими головками залізного штахету. Над нею з одного боку схилялася береза, а з другого – шуміла чорна ялина.

Між мезонінами, палацом і брамою прослався зелений, старанно підстрижений газон, і сонячний годинник – мармуровий, з бронзовою стрілкою, покритий бляшаним козирком – невідомо для чого

вигрівався на сонці даремно чекаючи, щоб хто-небудь прийшов до нього дізнатися, котра година Крашевський, 1979, с. 254].

Історія кілка в плоті

Як ми вже відзначали, герой наш народився біля великого прапрадідівського пня, де жили також і сосна, і береза, і спорохнявіла липа, і лоза, і кущ терну, і осика, і чемериця, і лопух. Проте це був, власне, не ліс, а галявина, яка з'явилася серед лісу років сто чи двісті тому; вона навіть називалася лужком і її щороку косили. Таких лісових лужків, де вільно лежать і гниють колоди, порохнявіють пеньки, ростуть трави і всякий бур'ян, немало на Волині. Можливо, що прогресивні господарі підняли б галас з приводу такого недбальства й дивовижного запустіння, однак я хочу виступити на захист тих поміщиків і орендарів, які дають трохи волі лісовій рослинності, бо ці галявини дуже мальовничі і приємні для ока. Це оазиси серед наших непрохідних хащ. Стоять тут лиш поодинокі старі дерева, що їх помилювала сокира; з обпаленими боками, широко розкинувши гілля, вони заглибились у спогади про давно минулі дні; лежать і обростають мохом обдерті від кори колоди, буяють квіти, а сонце пробивається крізь гущавину і золотить живодайним промінням то смарагдово-зелені трави, то веселі квіти, – цих лісових гостей, які недовго будуть гостювати, бо завтра чекає їх неминуча смерть від коси селянина.

Селянинові ніколи було корчувати пеньки, а що стосується старих дерев, то він не смів їх пиляти, бо хоч вони й росли на його галявині, він не мав на них жодного права. Він користувався травою, але поліпшувати сінокіс не міг і накошував з кожним роком все менше; зарадити тут нічим не можна було [Крашевський, 1979, с. 341-342].

Було собі... невеличке село (авжеж, авжеж, знову на межі Волині та Поділля), трохи ще волинське, лле вже дещо й подільське; лежало воно в долині, що скидалася швидше на яр. Над ним, на широкій рівнині, простягалися золотаві ниви, перетяті невеличкими чорними перелісками; серединою села бігла вузесенька річечка, що утворювала чималий став. Хати, що поприліплювалися, на схилах яру, весело білили у зелених віночках дерев, поглядаючи на свій відбивок у чистій воді ставу.

Тихо, зелено, спокійно, на диво хороше було в тій долині, що її ніби навмисне за потопу вимили води, спрямовані правицею того, хто

знав, що колись тут осядуть люди. І деревам, і хатам, і людям було там як у бога за пазухою; над ними саяв клаптик неба, майже завжди ясний; зрідка добрі духи приносили туди легенький прохолодний вітерець, а бурі завжди стороною пролітали на ліси та бори.

Тож село теє, розростаючись, все далі й далі посувалося ярмом понад річкою, і що раз, то нова хатка починала біліти серед кущів ліщини та терну, яким поросли схили долини. Над селом здіймалися хрести цвинтаря, що самотньо лежав на високій площині підгір'я; він навіював сум, і аж дивно, як люди, що позивали до таких веселих хаток, могли потім спочивати в такому похмурому місці. Мабуть, немало упирів вставало там щоночі і приходило до своїх затишних дворів.

Той цвинтар була єдина бридка частина села, якщо можна його назвати частиною села. Правда, воно майже з'єднувалося з ним; хати, що розсипалися над шляхом, чіпляючись за гору, піднімалися аж до нього. Нагорі були ворота на поле, а вже до них підступав цвинтар. Не знаю, чи придивлялися ви коли-небудь до сільського цвинтаря, який займає клопоть родючої землі, що її кожна п'ядь така дорогоцінна. Як скупно відміряють її там покійникам! Як же їм там тісно й задушно! Сусіди, побоюючись, щоб цвинтар не врізався у їхні ґрунти, оперезали його рівчаком та валом, але ніхто не надумався посадити там бодай якесь деревце, щоб шуміло та плакало над могилами... Тільки бур'янець, що всюди його вдосталь, виріс і на старих гробках, і на торішніх могилах; тільки трохи кропиви та дивгіни, яка прибралася в жовті дзвоники, зеленіє подекуди на землі, политій слізьми...

А зате який ліс христів та хрестиків! Не кожному вистачало на міцний дубовий, великий та пофарбований; бідніші повистругували їх із пaticків, з тонких дощечок і косо, криво, абияк повтикали в землю. Перша ж буря повивертає їх, два-три роки перетворять в порошок. Там-сям жовтіє свіжа могила, на якій не встигла ще зійти й усміхнутися зеленню травичка. А там, замість горбочка, вже тільки запала ямка. Отак і з жалем, як з могилами, буває: де ріс і розростався, невдовзі тільки пустка лишається. Через рів на валу один тільки вхід, одна тісна брамка, але нею входить покійник, тож вона ще й заширока для нього – над нею хрестик, а сама брамка давно править за місточок, бо його дилі вже хтозна-коли розсипалися й згнили, лежачи глибоко в рівчаку.

Якщо в затишному селі не чути ні вітру, ні бурі, то небіжчиків

на тій горі жоден вихор не мине, кожен од- відає; немало вже хрестів поламав він тут! Подумайте, як то сумно, як тяжко мусить бути там мерцям, а як же ж то живому! [Крашевський, 1967, с. 8-9].

Про злодія у селі Гаківниці

Оце ж раз надвечір уїхали ми в село Гаківницю. Гарне село козаче. Став такий, що по тім боці тільки чути, як ячать гуси, а дітей на березі і не розгледити; верби далекі аж імла синя поняла, наче в Великому Лузі за Порогами. Церква старосвітська, що ще то ті люде будували, которі в піддашсях, та в ганках, та в балясах кохалися. Тепер тобі збудує церкву або дзвіницю – стоїть як штиль, мов швайкою в хмару коле; а що старосвітські наші церкви, то любо й поглянути. Віконця скрізь обмережені та позакруглювані, а як де, то наче квітку тобі на писанці виведе, аж жаль бере, що те старезне древо мохом проросло, вітром та дощем обкришується та трухне. Під віконцями гонтовий дах навкруги церкви і навкруги мережані, вирізувані піддашся. Тільки через ґрати ледві-ледві низові вікна мріють. Задивившись на таку церкву, загадаєшся: де то люде тії на спочивок повкладалися, що докупи під тими гонтами зеленастими збиралися!.. Отака ж була церква в тій Гаківниці, в тому селі великому козачому. Гарне село. Усе майдани та широкі узбережжя на верхів'ях того ставу величнного. Розкинулось по волі: єсть де й дітям погуляти, і дівчатам у хрещика побігати, і парубкам, лицяючись до дівчини, против місяця постояти [Куліш, 1994, с. 168].

Пани й люди

Серед широкого рівного степу, мов мертва маячить станція Н-ської залізниці, що простяглась по самому кряжу поміж двох степових річок. Ввесь день самотньо марить та станція, обліплена заспаними, неохайними єврейськими хатками, що, як з землі вирости ораз із нею, без ряду тиском туляться до неї, наче грають в тісної баби [Леонтович, 2004, т.1, с. 37].

Верстів за сімдесят від Рівчака, над рікою Оржицею, на нагірному березі стоїть велике село Горобці. Як часто на наших маленьких річках, долина Оржиці неглибока, нагірний берег не дуже високий, а берегова круча спускається широким просторим розлогом, що ввесь заріс стародавніми густими садами та заставився селянськими хатами, що, виглядаючи з-поміж кущів, удень наче сміються, блищать мов срібними від сонця стінами,

увечері миготять огнистими скрізь розсипаними зірочками віконець, а темної ночі чисто ховаються під шатою дикого лісу, яким здаються стародавні розкущені сади, малюючись чорною постаттю на темному небі [Леонтович, 2004, т.1, с. 106].

Будинок той рублений, добре вимазаний, а уриваний очеретом, він геть вищий від простої хати і вже з надвір'я є певні знаки, що підлога вистелена дошками. Наперед виходять п'ять вікон і шості двері, з причілку в'ять двері та двоє вікон. Будівля оступилася трохи у двір і відгородилася від вулиці вузьким квітничком, що з одного боку зійшовся зі старим здичавілим, десятини на дві, садом, а другим пристає до невеличкого та хазяйновито й порядно додержаного дворища. За садом простяглася левада, вона порізана на картки, повними води, пообсаджуваними вербами рівчаками. Глянувши на неї, зразу можна пізнати, що господар поклав тут багато думки і знаття, і не тільки знаття-наспадку від дідів, а й справжнього досвіду хліборобської науки й її останніх здобутків. З одного боку левади на чотирьох картках, як килим, розцвітали пишні сіножаті сіяної конюшини, з другого – ще на восьми картках змінювалися, як можна було пізнати з деяких знаків, чергою різні дорогі рослини: махорка, мак, рапса, огородин, буряки й т. інш.; усе було посіяне рядками, просапувань, розпушене розпашником, зате й усі рослини визирали весело та йшли, як з води. ... Пріч свого дворища та левади, у господаря їх було ще двадцять десятин степової землі між козацькими землями, та й там тільки вже просте збіжжя оброблялося так само старанно й пильно кошовною снастю, й на диво горобчанам родило удвоє краще, ніж на сусідніх ланах [Леонтович, 2004, т.1, с. 108].

Пан Лагода

В господарстві Лагода не кохався, ніяких агрономічних книжок не читав, а хазяйнував по-старовині. Ще у меншому маєтку, де жив, він трохи присівав хліба, для потреби своєї економії, та насаджував чимало тютюну на продаж, а у більшому усю землю пустив під пастівники та сіножаті і викохував коні. Коли ж і засівав там якийсь клапоть, так лише на те, щоб поновити пирій. Коні та ліс, було єдине, що він вподобав з господарства, і щороку насаджував він у більшому маєтку з десятину лісу коло дворища. Маючи десятин з 70 болота, він силкувався його висушити і щороку копав по йому рови, та і се робив по-старовині, не питаючи поради

фахівців. Коштувало се йому дорого, а наслідки були невеликі, але як робив, так робив і ніяких порад слухати не хотів, бо до агрономії ставився з недовір'ям: «Ще знайшли науку, – посміхувався він. – Розумний селянин – найкращий професор на сю науку» [Леонтович, 2004, т. 2, с. 240].

З життя мосі баби

На самому сході Лубенського повіту, на одній з балок, що притикали до річки Матяшівки, верстов за 20 од Лубень на засульському боці стояв у другій половині XVIII сторіччя невеликий, хат з п'ять-шість, десятин на 500 хутір бунчукового товариша пана Оріхівського, званий по імені власника Оріхівщиною. Се була степова смуга на вододілі між Сулою та Хоролом, що ближче до Дніпра оберталася у рівний, як стіл, степ, а тут прорізувалася подекуди балками, густо зарослими предковичним лісом. Ліс той на початку XIX сторіччя цілком знищено, стирчали тільки величезні пеньки, та тоді ще пишалося по тих балках предковичне дерево, а під їм розкошувалися терни, глід, бузина, шипшина, молоде дерево, утворюючи величезні пуші та криївки.

Довкола, ближче як за п'ять верстов, не було жадної оселі, поруч починалися просторі степи пана полковника лубенського Кулябки та лубенського полкового уряду, а хоч були і степи іншої старшини, та без хуторів, з самими повітками, куди загонили худобу на ніч, коли вона там випасувалася. У тих-таки повітках, десть у куточку в яслах переночовували тоді і чередники [Леонтович, 2004, т. 2, с. 274].

Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича

Маєток Ганкевичів, як писалося в російських актах, був розташований «в дачах села» Сотниківки, в самому осередку Полтавщини. Було в ньому щось із 1500 десятин, та орендував Михайло Павлович у межу в сусіда ще з 1000 десятин. Те, що він орендує чужу землю, вважалося тоді між панамі не конче пристойним, і за це його поза очі судили, та він мав свій погляд і на це не зважав. Маєток положений був на вододілі двох річок на високій верхній терасі на одній висоті з повітовим містом, що за 20 верстов від Сотниківки стояло на високому березі річки.

Ясними ранками можна було його часом розгледіти з вікон Ганкевичевих горниць. Проте рівна площа Ганкевичевого степу з

розкиданими по ній озерявинами, з неглибокими балками, що розходилися звідси в протилежні напрями і до одної, і до другої річки та лиш верстов за дві далі оберталися в глибокі яри, здавалася низиною. Лісу й куща не було – самий степ. Тільки верстов за 5-6 бовваніли довкола садки козачих хуторів або невеликі лісові площі. Ґрунт на тих степах чорний, як мокрий – аж лисніє, та родючий. Сам Михайло Павлович вихвалявся, що в нього й півдесятини немає невжиткової землі. Таку й до уряду, як для оподаткування запитували, відомість подав, дарма що можна було б хоч частину землі невжитковою записати, то й податку було б менше.

Замолоду, як тоді між панами обов'язковим вважалося, служив Михайло Павлович офіцером у російському війську в гусарах, аж до 32 років. Дослужився до штабс-ротмістра і аж тоді почав хазяйнувати, як помер його батько. До того часу тільки в дитинстві, поки в науку не віддали, та припадком, коли додому приїздив на спочинок, придивлявся до господарства. Та не було воно тоді складне, до 70-х років ніде й близько від Полтавщини залізниці не проходили. Михайло Павлович, як оженився (а оженився він на 34-му році), ще в Москву з жінкою у своїй кареті поштовими кіньми їздив. Хліба тоді мало сіяли, переважно для свого вжитку, присівали більше льону на сім'я для олійниць, бо він дорожчий, а найбільше випасали худобу та коней, хто на них розумівся. Ще ті, в кого винниці малися, більше хлібом займалися, своє жито на горілку переганяли. В багатьох панів тоді невеликі винниці були. Дісталась така у спадок і Михайлові, та він був химерний і продав: «Не хочу, – казав, – людей споювати, своїх рук до того прикладати». Натомість наполягав на тютюн. Тютюн річ дорога – його вигідно й далеко хурами везти. Завів аж 50 десятин левади. Сам цигарки курив, не бачив у тому нічого лихого [Леонтович, 2005, т. 3, с. 22].

Пройдисвіт

Вже нігде нема такого широкого степу, веселого краю, як у нас. Таки нема, нема, нема та й нема! Де такі тихії села? де такі поважні, ставні люди? Де дівчата з такими бровами?

Згадати любо, побачити мило, тільки що жити там трудно.

Оце ж то у нашому краї був хуторець собі маленький, Божовка. Хуторець стояв під дубовим гаєм, – усього п'ять хаток по горі біліло; гора зелена, низька, а попід горою річка тиха, а чиста така, що хоч чепурним в неї вдивлятись. Від хуторця один шлях

вився – увивався – увивався до того дубового гаю, а другий шлях слався геть-геть по степу у село Рокочи.

Найкраща хуторянська хата стояла ближче до гаю. Гарна була хата. Коло неї садок славний, город хазяйський. Не пусто було в оборі, весело на дворі.

Жив у тій хаті господар Юхим Чабан, – славили, чоловік заможний і розумний. Жінка його вмерла давненько, йому залишила дочку єдиначку, Марту. Дівчині вже полічили сімнадцять років, а така викохалася дівчина, що хоч малюй, хоч цілуй.

У Божовці хати не стояли одна проти однієї, а стояли хати там у розсип: одна хата у право, друга геть у ліво, одна – нижче, на півгорі, друга – вище, на самому горбочку. Від кожної хати стежки розбігалися попутані і поперепутовані, як нитки [Вовчок, 1964, т. 1, с. 301].

Дві московки

На яру стояло чимале село; посеред села біліла невеличка нова церква. На самому низу блищав ставочок, один і другий, а кругом його і понад греблею росли густі, високі, зелені та кучеряві верби [Нечуй-Левицький, 1965, т.1, с. 51].

Серед села, край великого зеленого вигону, стояла корчма. Коло корчми росли високі старі верби. Під тими вербами збиралися хлопці та дівчата на гулянку [Нечуй-Левицький, 1965, т.1, с. 59].

Над ставком, над садками миготіло, грало, лилося хвилями золоте марево, неначе на повітрі ворушилися якісь пасма тонких золотих ниточок... Зеленіла молода бутвина на городах, зеленіли поля, садки, зеленіли розкішні бур'яни та бузина [Нечуй-Левицький, 1965, т. 1, с. 65].

Микола Джеря

Широкою долиною між двома рядками розложистих гір тихо тече по Васильківщині невелика річка Раставиця. Серед долини зеленіють розкішні густі та високі верби, там ніби потонуло в вербах село Вербівка. Між вербами дуже виразно й ясно блищить проти сонця висока біла церква з трьома банями, а коло неї невеличка дзвіниця неначе заплуталась в зеленому гіллі старих груш. Подекуди з-поміж верб та садків виринають білі хати та чорніють покрівлі високих клунь.

По обидва береги Раставиці через усю Вербівку стеляться сукупні городи та левади, неодгороджені тинами. Один город

одділяється од другого тільки рядком верб або межами. Понад самим берегом в'ється в траві стежка через усе село. Підеш тією стежкою, глянеш кругом себе, і скрізь бачиш зелене-зелене море верб, садків, конопель, соняшників, кукурудзи та густої осоки.

...Скрізь по обидва боки Раставиці на покаті стеляться чудові городи, жовтіють тисячі соняшників, що ніби поспинались та заглядають поверх бадилля кукурудзи на річку; там далі набігли над річку високі коноплі і залили берег своїм гострим важким духом. В одному місці розрослись чималі вишняки, а далі од берега, коло самих хат, ростуть дикі груші та яблуні, розкидавши своє широке гілля понад соняшниками; а ондечки серед одного города вгніздилась прездорова, стара, широка та гілляста дика груша, розклала своє гілля трохи не при землі на буряки та картоплю. Соняшники заплутались своїми жовтими головами в гіллі.

Серед села Раставиця входить в широкий ставок. Кругом ставка знов осокори та верби... На ставу ніби плаває маленький острівець з високими старими тополями та осоками. На греблі знов у два рядки видивляються в воді дуже старі, товсті, дуплинасті верби, вкриваючи гіллям здоровий панський питель. Нижче од ставка Раставиця знов повилася між зеленими левадами та вербами, а далі сховалась в дубовий ліс та й утекла в Рось.

Усі вулиці в Вербівці ніби зумисне обсаджені високими вербами: то поросли вербові кілки тинів. Усе село наче в розкішних алеях [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 34-35].

В невеличкому яру перед їх очима розкинулась Колонтаївка. Село було степове; на яру й попід горбами стояли маленькі хатки-мазанки з невеличкими вікнами; коло хат стирчали хліви з високого очерету, вкриті зверху очеретом. Скот заганяли в загороди, тільки обкопані ровом, а замість тину, за ровом лежали купи гною або стояли стіни, – так само з очерету. Ніде не було видно ні комор, ні високих клунь... на цілому селі не видно було ні одного дерева, навіть верби. То було село зовсім солом'яне та очеретяне. Вся Колонтаївка рябіла й чорніла серед степу чорними покрівлями хат, жовтіла очеретяними тинами та високими окопами. Все було сіре, невеселе, тільки кругом панської білої мурованої хати росли густі зелені акації та абрикоси. За селом на горбу стояли три низенькі вітряки з шістьма крилами [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 91].

Багато степових херсонських сіл поминули бурлаки. Вони бачили села й степові, голі й опалені гарячим сонцем; бачили села

понад невеличкими степовими річечками, де вже зеленіли верби, садочки і навіть виноградники; бачили здорові багаті німецькі колонії з довгими рівними вулицями, з домами на два поверхи серед зелених садків та виноградників [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 92].

Акерман був розкинутий на горах і ніби виставив напоказ проти сонця свої біленькі хати, закидані садками та виноградниками [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 92]. На горах білили й блищали бані церков, шпичасті верхи дзвіниць [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 93].

Село було довге й здорове. Через усе село йшла широка вулиця і тяглася трохи не до самого Акермана. Вона була обсаджена акаціями, наче Вербівка вербами. Село було українське. В йому, як і в самому Акермані, що став уже зовсім українським городом, були люди з усіх українських губерній. Усе село було залите абрикосовими та черешневими садками і зеленіло як гай. Поза хатами тяглися виноградники на всі боки, скільки можна було скинуть оком. А там, за селом, на широкому полі ледве піднімалась зелена, як пух, кукурудза, розстелялось широке молоде листя тютюну, а там далі розстелявся широкий, рівний, як діл, степ, весь зелений, весь укритий то виноградом, то пшеницею, то кукурудзою, то зеленою травою [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 97].

Два вербівські бурлаки збудували коло отаманського хутора дві землянки і, поженившись, завели господарство. Потім десь узявся бессарабський жид і поставив на городі вітряк. Над озером зачиналось українське село [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 116].

Любка повела батька на кладовище й показала йому могилу над Нимидорою. Кладовище було обкопане глибоким ровом. На окопі росла густа дереза. З одного боку по окопі росли високі верби [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 136].

Тим часом почали наділять селян землею. Пан забрав собі кращі землі по долині, над річкою, а половина села (Вербівка – авт.) мусила брати землю на шпильях понад крутими балками. Одна така гора припала й Джері і його зятеві. Та гора була така крута, що у великі дощі рілля скочувалось з водою униз, а воли ледве тягли плуга по косогору. Окрім того, під панські землі одійшов ліс, а в тому лісі були людські садки. Ті садки належались до хазяїнів споконвіку. Вони росли по балці серед густого лісу. Там був і садок Джерин; там стояла з давніх давен пасіка його батька [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 139].

Невеличка Джерина пасіка була обгороджена низьким тином і

обставлена од півночі очеретом. Коло очеретяної стіни притулився курінь. Попід уликами вилися прочищені стежки, а серед пасіки стояв важкий низенький хрест, з двома дощечками, прибитими зверху на обидва кінці перехрестя...

Коло пасіки росли яблуні й груші, посхилявши густе гілля в пасіку над уликами. За пасікою зеленів маленький баштан [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 141-142].

Бурлачка

По крутих горах, по глибоких долинах подекуди зеленіють дубові та грабові старі ліси. Усі села суспіль ніби залиті старими садками. Їдеш селами, неначе густими лісами: по обидва боки улиць скрізь стоять садки, наче зелені стіни. Здорові черешні та груші зовсім закривають білі хати [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 143].

Недалеко од Керелівки стоїть маленьке село Комарівка. Дорога в село йде з такої крутої гори, що, їдучи, треба вставати з воза, щоб не перекинутись. Під самою горою блищить ставок. Коло ставка гребля, обсаджена вербами. В кінці греблі стоїть млин з чорними колесами... Кругом ставка ростуть старі садки...

Уся долина заросла садками, неначе повилася густим хмелем. Кругом села піднімаються спадисті гори на три боки. Гори вкриті садками, а там, вище, садки сходяться з старим дубовим лісом. Ліс обступає село, наче густа зелена хмара. Серед того зеленого моря на горбі неначе пливе в зелених хвилях нова невеличка біла церква з однією широкою банею та тонкою дзвіницею [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 144].

В Журавці панський двір стояв край села над ставком. Просторний панський дім виступав однією половиною в широкий двір, а другою ховався в розкішний старий садок. Високий частокіл йшов од самих воріт до дому і одділяв широкий чистий двір од садка. На подвір'ї стояли рядками надвірні хати для челяді, возовня, стайня, льодовня, птичники і якісь невеликі не то хатки, не то повітки, чисто обмазані білою глиною. Здоровий садок слався зеленими хвилями за домом на гору, скільки можна окинути оком. В старому садку зеленіла соковита трава. Вишні, черешні, груші, сливи-угорки, тернослив, терен та дерен – все росло густими купами. Подекуди, на крутих горбах, було видно неначе здорові гнізда з густих вишень та терносливу. Коло самого дому, під вікнами, росли кущі жовтої акації, купи мальви. Густий рядок

розкішних верб та акації, неначе товста зелена гірлянда, обхоплював панський двір та садок скрізь понад вулицею, поза великим током, поза довгими мурованими воловнями, кошарами та стайнями.

В тому домі жив посесор Станіслав Ястшембський [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 154-155].

Од церкви, через короткий переулок, попід самим панським садком, було видно, як на долоні, все місто, широкий вигін, обставлений жидівськими хатами [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 258].

Ввесь Круглик на косогорі до самого верху гори, вся довга западина серед Круглика – все потонуло в розкішних садках, в темній та ясній зелені, а сама середина яру неначе була закидана густими вербами.

Незважаючи на косогір, колись в тому довгому яру йшли рядком ставки. Ставки повисихали, і тепер zostались тільки левади – такі чудові, такі дивні, що на їх не можна й надивитись. Там, де колись були греблі, обсажені вербами, тепер zostалися тільки рядки старих верб, пишних, чудових, неначе одна левада була одгороджена од другої чудовою зеленою стіною, підпертою знизу товстими колонами. По обидва боки ставків колись були посаджені верби над самою водою; тепер ті старі верби стоять попід горами довгими рядками над самими левадами і, замість води, спускають свої віти на пухку зелену, густу, як руно, траву [Нечуй-Левицький, 1965, т. 3, с. 290-291].

Старосвітські батюшки та матушки

Широко розкинулось село Вільшаниця недалеко од Росі, по зелених горбах та долинах. Серед села в долині лиснів довгий ставок. Коло самої греблі проти млина на пригорку стояла стара дубова церква з п'ятьма банями, а коло неї, неначе вгніздившись в густому вишнику, стояла ще старіша за церкву, присадкувата, широка дзвіниця з стовпчиками навкруги. Проти церкви через дорогу була оселя вільшаницького священика; за старим домом зеленів старий садок [Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 38].

Город був розкішний, чисто виполотий. Коло дому росли три старі дикі груші, а коло їх були розкидані клумби, повні квіток. Клумби були штучно обтикані черепицею та обплетені дубцями з ліщини; здавалось, неначе хто розкидав по траві чудові кошики, повні усяких квіток. На городі, поміж грядками буряків, моркви й

усякої городини, вилися доріжки замість борозен. Доріжки були обсаджені гірляндами квіток, обплетені ліскою. Дикий щавель, пересаджений на добре вигноєну землю, розрісся й устлав грядки здоровецьким зеленим листом. Спаржа, помідори, суниці, полуниці, синя капуста, квітна капуста, салера, шпінат устеляли грядки, неначе оксамитовий килим. Ніде не видно було ні бур'янини [Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 300, город німців].

В Карпатах

Долина Дунайця, в тім місці таки добре широка, аж лиснить проти сонця зеленню розкішних нив та полів. Густа пшениця, високе жито, зелений овес, ріпак, ячмінь мережать смужками усю долину й нагадують родючі ниви України. Шкода тільки, що таких долин дуже мало в Карпатах [Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 355].

Одного ясного погожого дня я пішов оглядати мазурське село в Карпатах. В селі поза єврейськими крамницями стоять рядки хатів, побілених, з квітниками під вікнами... За тартаком небагата панська оселя, а проти неї костюл убогий, старий, без бані, неначе довгий дім, оббитий драницями... [Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 359].

Через кілька хвиль ми в'їжджали в Шляхтову. Село складається з однієї довгої вузької вулиці. Улиця тягнеться од Потокі по легенькому спадистому покаті й ховається десь далеко в щілині в високій горі.

Хто бачив села на Україні, в Польщі, в Європі, тому зараз прийде на думку, що в Карпатах мазурські, русинські та словацькі села ще примітивної архітектури. Вони схожі на села в Білорусії, Литві та Великоросії [Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 369]. Все село має невеселий, непривітний вигляд, як у Великоросії й Литві, і псує гармонію з чудовою земною декорацією гір та лісів.

Улиця тягнулася вгору. Вона така вузька, що два вози ледве можуть розминутись. Дворі коло хат маленькі, на кілька сажнів, не одгороджені од вулиці. В дворах лежать купи гною, прикриті густими смерековими та ялиновими зеленими гілками од сонця. Цей гній потрібний для вигнойки полів, без котрої тутешня убога неродюча земля нічого не родила б. Хати стоять тісно, неначе туляться одна до одної... Городів коло хат не видно: огороди на полі на горах. На вулиці якимось тісно. Нема того простору, який бачимо в степових селах. Тут в горах люди дуже цінують рівні місця, «планини», через те хатів у селах, як в городах та містечках, дуже густо ! Усе село з

своєю дерев'яною старою церквою схоже на малюнок, вирваний з історичного альбома, в котрому намальовані староруські городи Новгород або Київ [Нечуй-Левицький, 1966, т. 4, с. 370].

Дрегочин та Остріг

На сухому місці, край самого болота, забіліло сельце Хабокляки (Гроднянська губернія – авт.). Хати в селі білі, з вікнами на чотири шибки, дуже схожі на українські хати... Польські селяни нечисто держать свої хати, тільки вбираються чистенько.

Пішла дорога то маленькими сосновими лісками, то болотами, то полями, на котрих видно убогу землю: глину пополовині з дрібним каменем. На межах лежать купи дрібного каміння, скиданого з поля. На полях скрізь пороблені грядки, як на городах, між котрими йдуть глибокі борозни, щоб по них стікала зайва вода. Де тільки западинка, там уже блищить вода, там уже повно жаб в осоці [Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 15].

Надвечір ми приїхали в чимале село, в котрому хати стояли рядами на улицю. Коло мурованого убогого костьолю росли старі каштани. За селом було видно здоровий будинок якогось графа, котрих в Польщі дуже багато. Кругом будинку розрісся густий зелений сад [Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 15]. Ми виїхали на ледве примітну гірку. Перед нами розстелилась широка рівнина, вся зелена, як зелена скатерть, а за нею появились високі шпилі вже за Бугом, і на них город, таки правдивий город ! На високих крутих шпильях сизіли довгі високі муровані будинки, коло них два здорові, як гори, муровані непощикатурені костьоли, один проти другого. Між ними було видно білі бані двох менших церков... Коло города в долині білів чудовий монастир з гарним готицьким костьолом, з рядами келій. Зовсім город, правда, невеликий, як швейцарські городи, без передмістя, де високі доми виходять рядами просто в поле або в садки... Город був древній, з середньовіковими будинками, монастирями, стінами. Він був схожий на старі німецькі городи [Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 16].

Село Дрегочин розкидане на лівому полуденному березі Бугу проти самого города Дрегочина, котрий стоїть на крутих шпильях на правому північному березі. Це село примітне тим, що воно зосталось в православ'ї серед католиків та уніатів (т. 5, с. 16). Ще дивніше, що половина села православних поляків, друга половина українці. Хати розкидані на сухіших місцях скрізь між лозами та

вільхами. Маленька православна церква стоїть на горбику край села коло широкого сінокосу. Коло церкви невеличка школа: вона виходить вікнами на сінокос. Декотрі хати розкидані над берегом Бугу [Нечуй-Левицький, 1966, т. 5, с. 17].

Старі гультяї

[Село Трушки, Васильківщина] Сукупні левади та городи, не перегорожені тинами, ледве-ледве піднімаються вгору й зеленіють попід садками, попід клунями та хатами. Яка пишна та буйна зелень схопилась на тих городах! Там темніють довгі смуги картоплі, зверху обсіпані білим цвітом, наче потрушені сніжинками; там лиснять червоно-зелені буряки, а рядом зеленіють смуги попелястого дрібчастого маку [Нечуй-Левицький, 1966, т. 6, с. 421].

Нижче од ставка за широким опустом на греблі річка розійшлася на дві течії. Між двома течіями розлігся довгий плискватий острів. Його звуть на селі Осередком. Через Осередок йде одна вулиця. Серед самого Осередку, над річкою в береговині була давня держава діда Грицяя. За хатою розстеляється чималий город, а далі над берегом зеленіє левада. В леваді, над річкою розрісся густий садок, як ліс [Нечуй-Левицький, 1966, т. 6, с. 422].

Живцем поховані

Старий садок розрісся за хатою на вольній волі. Понад ровами купами кругом старих вишень розрослися вишники, неначе зелені гнізда поспинались на тини й висіли над ровами. Старі яблуні та груші товпились купами в безладді по зеленій траві. А за садком ґрунт спадав з пригорка наниз і розстелявся зеленою левадою до Росі... Уся долина, скільки можна було засягти оком, була ніби закидана садками й то високими, то низько постинатими вербами з зеленими гніздами молодих паростків. За Россю на горбах сизів старий ліс, а в гору понад Россю розстелявся графський парк, здоровий, як ліс... А десь далеко-далеко над Россю, на панських оселях стриміли густі купи старих тополь і, неначе гострі високі башти готицьких соборів, виганялись високо-превисоко вгору до неба, прикриті сизою імлою [Нечуй-Левицький, 1966, т. 7, с. 277].

Неоднаковими стежками

Деркачівка, Гуковичева маєтність, була за Дніпром, недалечко од Києва й од залізної дороги. То була держава козацького роду

Теклі Опанасівни. Чимала Гуковичева оселя була край села. Дім був чималий, дуже довгий, але стародавній, низький, неначе присадкуватий, з довгим рядком вікон та мальованих, збляклих од сонця віконниць, причеплених по обидва боки кожного вікна. Дім й уся оселя були на невеликому пригорку. А од дому по згористому широкому покаті наниз до течії слався старий парк, насаджений, певно, ще прадідом строї Гуковичевої. Од самісінького дому до течії тяглась широка липова алея. Столітні липи розрослись густим гіллям і подекуди вгорі позчіплювались гілками докупи. По один бік алеї розрісся старий овочний садок; а по другий бік алеї по зеленій траві були розкидані столітні липи, берести та дуби, що розрослись на волі й розпустили широке гілля і вгору і вшир на всю свою могутню силу. Нанизу в ярку лисніла невеличка течія в зеленій осоці. Проти алеї вода зібралась в довгий ставочок під крутими горбами. А за течією на взгір'ї знов пишались столітні дуби та граби по два й по три рядочком, розкидані нарізно, а подекуди скупчені кружалами. Поміж ними білили старі гіллясті берези, неначе на пригорки вийшли на прогуляння панянки в білих сукнях. Парк розстелявся далеко й широко по горбах. А за парком стояв зеленою стіною лісок. В одному кутку в парку білів березник, неначе панни в білих убраннях стовпились докупи десь на балі. Побіч оселі за домом чорніла здоровецька клуня на току. Кругом току на окопах гнались високо вгору рядки старих осокорів. Давнє дідицьке гніздище навкруги обросло й заросло деревом і нагадувало стародавні діброви ще вольної, не дуже залюдненої старої України [Нечуй-Левицький, 1966, т. 8, с. 303-304].

Вольне кохання

— А справді, ходім та прогуляємось трохи в лузі, доки економка зготує нам снідання. Подивись лиш, Ірино, які гарні наші над деснянські луги, луки та сіножаті! Це зовсім не те, що смердячі болота, мочарі та багна коло Петербурга, — промовив Никандр Петрович, підводячи жінку під руку.

Усі вийшли в садок, а з садка пішли доріжкою в здоровий зелений парк, де вилась гадюкою доріжка, недавно посипана жорствою та піском. Парк був здоровий, чудовий! По зеленій траві скрізь стояли нарізно віковічні дуби, липи, ялини та кучеряві столітні берези. Дуби траплялись такі завтовшки, як кадовби, що їх ледве могли обхопити два чоловіки в обіймища. Ялини, рівні, як щогли,

кучеряві берези були гарні, ніби намальовані на зеленому фоні.

Доріжка кінчилась. Уся оселя й дім були на чималому сугорбі. Сугорб кінчався за парком спадистим покатою наниз, на луку. Доріжка вела на край сугорба, де була поставлена довга лавка під двома густими віковичними липами. А на низині, скільки сягало око, розстелялись понад Десною соковиті та зелені луки. На лугах скрізь росли нарізно пре старезні дуби, віковичні липи та граби. Уся місцина була схожа на чудові англійські парки, котрі стелились без кінця [Нечуй-Левицький, 1966, т. 9, с. 39-40].

Микола Шугай, розбійник

Повз вивітрену скелю котиться ріка: на протилежному боці – битий шлях, а між рікою і шляхом – село. Воно таке довге, що й не дивно, коли недосвідченого мандрівника, який іде долиною повз хатки і будинки з єврейськими крамничками, потім луками та горами і знов повз ряд хиж і городів, охоплює лють або тупа байдужість, бо йому за годину, за три, а то й за чотири години ходу знов-таки відповідають, що він у Колочаві, в Колочаві-Негрівці, в Колочаві-Горбах і в Колочаві-Лазах. Але прізвище Миколи Шугая тісно пов'язане з Колочавою-Лазами, тому тільки про неї і буде мова. Вона найпоказніша серед цих сіл і має греко-католицьку церкву. Битий шлях тут зникає. Обнесений з обох боків тинами і посипаний річковою галькою, що так гарно торохкотить під ногами людей і корів, він переходить тут у вулицю.

У тому тині – він місцями або з тичок, або сплетений із ліщини, або зроблений з лат – бувають хвіртки і перелази, це такі, трохи нижчі місця у тині, куди за допомогою двох лавочок або приставлених каменів чи просто так може перелізти людина, перескочити собака, але худоба не пройде. За тином ідуть подвір'я. А між ними і рікою Колочавкою – городи. Ці городи влітку надають Колочаві різних барв: зеленої, червоної, жовтої. Бо грядки картоплі та конопель – велетні, витка квасоля розквітає кривавими краплинами, а сотні соняшників, що їх сіють на олію, зріють і відсвічують на грядках золотом [Ольбрахт, 1990, с. 32].

Зворець – це село під Стримбою, в чотирьох хат, віддалених одна від одної на півкілометра. Воно в такій вузькій улоговині, що ряд з чотирьох людей з розпростертими руками може її загородити. Ця улоговина така глибока, що сюди світить сонце тільки сім годин

на день, а траву із схилив треба звозити саньми, і то влітку, з ранковою росою або після дощу, бо взимку вгору не видряпатися ні людині, ні коняці [Ольбрахт, 1990, с. 91].

У долинах тут – села. Вони розкидані вздовж гірських річок, на крутих схилах. Хати з високими солом'яними дахами, які вже давно перетворилися на перегній, обросли мохом, кущиками трави і квітів. Навколо хат, обнесені огорожею для захисту від тварин, зеленіють невеличкі клаптики коноплі, картоплі, квасолі та капусти. Нивки облямовані жовтими дисками соняшника, що вирощується на олію. Нивки латками безладно розкидані далеко за житлом, на стрімких схилах. На тих латках росте ріденький, низький овес і картопля.

Але посіви потолочені і потоптані сарнами та оленями. А на картопляне поле вночі нападають дикі вепри, вгризаючись одним іклом в рядок із картоплею, вони махом виривають весь урожай рядка, а потім повертаються, щоби вибрати найкращу картоплю. Коли досягають зерно і картопля, їх треба стерегти. Тому осінніми ночами біля ватри сидять діти, ховаючи під себе задубілі від холоду ноги. Якщо чують наближення чогось підозрілого, здійсмають лемент і б'ють палицями по старих косах. На цих полях із центнера посіяного насіння збирають по 110 кілограмів зерна і трохи соломи висотою у півтора вершка. Деколи більше, але частіше менше. Про добрива, звичайно, годі й говорити. Удобрюють землю тільки так, як колись у середньовіччі,— на скошеному полі запалюють хмиз, щоб підживити ґрунт попелом, адже в цих краях, де влітку тварини пасуться на полонині і взимку навколо будівель гасають схудлі вепри, які несамовито риють землю, шукаючи якусь поживу, щоб до весни не загинути від голоду – вижити, тільки про це і йдеться,— там добрив вистачав хіба що на картоплю та капусту біля хати. Тут, звичайно, не орють, знаряддям в мотика. Плуг у цих місцях ще не винайшли.

Схили зайняті пасовищами з поганою травою, серед якої багато моху і мурашників, а на вершинах гір, куди не сягають стрункі буки, простилаються славетні полонини. Сонце сходить дуже близько, а навколо один синій небосхил. Якщо у долинах дні надзвичайно короткі, на західних схилах гір позолота розливається досить пізно, а косогори, що повернені до сходу, вкриваються тінню дуже рано, на полонинах нема тіні, лише тінь від пливучих хмар. Тут сходить сонце, котре ще не скоро принесе ранок у долини. Воно білим високим півколом посувається величезним небозводом і

заходить за сині обриси далеких гір у той час, коли в долині птахи вже давно вляглись спати. Полонини біло розквітли ромашками, синьо – тирличем, дзвіночками та шавлією, жовто – арнікою, яструбочками, мати-й-мачухою, червоно – конюшиною, геранню, чебрецем, смолянками. Тут улітку випасається худоба з далеких околиць. Худібка м'ясистими губами вищипує траву, яка, напевно, тому й негожа, що дуже вже гарна. Але на високих полонинах, звідки неможливо звести сіно в долину ані при першому снігові, ані підводою після дощу чи за ранньої роси, худоба залишається в стайнях на зимівлю, щоб на місці споживати заготовлене сіно, яке складається в оборogi, у гострі, високі стоги, огорожені прямовисною пересувною загорожею, і щоби навесні, коли зійдуть снігові покрови, пастух міг віддати господарю декілька груд сиру [Ольбрахт, 1990, с. 177-178].

Резиденція пана Бялоскурського була збудована з грубих дубових та модринових брусів і спочивала на високому підмуруванні. У сьому підмуруванні й під ним містилися широкі та глибокі пивниці, а сам дім мав іще дві стрихові кімнати з вичілками. В даху, критім грубими дошками, було багато малих вікон із засувами, призначених, видно, на стрільниці, а при вікнах самого двора були грубі залізні крати та міцні дубові віконниці на залізних завісах. Двері, оббиті залізною бляхою та великими цвяхами, отвіралося тільки з трудом, а замикалися на ключ і на дві засуви, які складалися з двох грубих ялових брусів. Словом, дворище могло довший час остоятися перед усяким нападом, як не бракло води до гашення пожежі, що могла трапитися в часі облоги.

Двір стояв на березі потоку і від сеї сторони був забезпечений лише високим дубовим парканом. З трьох інших сторін здіймався Двір стояв на березі потоку і від сеї сторони був забезпечений лише високим дубовим парканом. З трьох інших сторін здіймався високий вал із частоколом, за ним глибокий рів, наповнений водою, яку приводжено заставою, мов у млинівці, а, крім сього, при брамі і в рогах обійстя стояли доволі високі башти з поверхом, стрільницями і галеріями, криті дерниною. Сам майдан був невеликий, а при ньому стояло тільки кілька довгих хат, призначених для служби та припасів. Замітне було й се, що господарські будинки стояли поза укріпленням, на склоні горбків і серед ліса. Видко, пан Бялоскурський більше дбав про двір та свою

особу, ніж про товар та збіжжя. До сих господарських будинків, вела друга брама, що так само, як і головний в'їзд, мала на ланцюгах зводжений міст [Опільський, 2000, с. 35-36]

Мов вихор, гнали їдці в долину, де розкинулося село. Але як ріжним був його вигляд від села пана Бялоскурського! Там знати було на кожному кроці добробут, свободу – тут зате було щось противне. Стріхи старі, пообдирані, задимлені. Мало яка хата мала хлівець, стоділку, садок або пасіку, а довкола них не було ні плота, ні навіть рова. З кожної стріхи шкірила зуби чорна, страшна нужда! Та молодців не зворушував уже сей вид. Таких сіл було дуже багато, мало не кожде! Всюди цвіли збіжжям панські лани; хлопські нивки лежали відлогом, а хлоп, що не втік, умирав під канчуком або з голоду. Для того й росла утікачами фортуна людяного пана Угерницького [Опільський, 2000, с. 62].

Хіба ревуть воли, як ясла повні?

Велике село Піски. Розкинулось, розляглося і вздовж, і вшир, і впоперек на рівній низині, в балці, а перед самим селом мов хто борошна насипав – білого піску серед чорної землі. Так, наче хто білий килимок прослав, щоб витирати ноги, вступаючи в село. Посеред села стоїть невеличка старенька церковця, трохи перекилилася на один бік і вросла в землю. Не тільки покрівля, де-где й ребра поросли зеленим мохом. Проти церкви, на невисокім згірку, величезний палац світить дверима-вікнами... І палац оже, видно, давній, та ще й запущений. Стіни пооблупувані – де-где вивалюється цегла; покрівля поржавіла; у вікнах шибок не долічишся. Мабуть, ніхто не живе в тому палаці, бо й двір нерозчищений – заріс густою муравою. Тільки дві протоптані узенькі стежечки тягнуться через увесь двір до двох невеличких будинків по один і по другий бік палацу. Все те осунулось, опустилося... Так виглядали Піски перед волею.

А літ за півтори сотні не тільки цього палацу, а й самих Пісок і сліду не було. Там стояло невеличке сільце, або краще – невеличкі хутірці розсипались по балці, як стоги сіна зимою по степу. Мазанок було всього, може, хат з п'ять, а то все – землянки при самій землі, як могилки, повіддималися. Тільки один димар нагадував, що то не берлога звіряча, а людська оселя, що берегла людей од звіра і од лихої години. Землянка була з присінок, схожих на рів, та хати – льоху. У хаті була піч, де можна зварити їсти та

погрітися; одним одно віконечко – мале, як оддушина у бджоляниках, виглядало збоку на шлях. Недалеко від землянки стояли кружком верби, мов зачаровані дівчата, а посередині – чорніла яма, обставлена очеретом. То – копанка для води. Огорожі – ніякої. То тепер тільки стали городи обгороджувати, а тоді – ніхто цього і в думці не мав. Зайвої землі лежало неозорно перед тобою й за тобою... Приходь, заори, скільки хоч – ніхто тобі й слова не скаже. Хіба тільки сусідній пан полковник або сотник подумає: «Ловись, мов, рибко, мала й велика!» Поки там пан налагодиться сплести невода, рибка собі в затишку плодиться, прибуває, виростає... Серед пустих степів красуються, як квітники, веселі хутори, присілки, села; де-где вже, посеред села, й церква біліє, – ще здалека горить хрест на сонці...

Так уродилося багато сіл і хуторів кругом Гетьманського. Де був колись бір – стало велике село Бірки; серед ярів та байраків, мов з землі вирости, Байраки – малі й великі; там, де колись на лощині вовки вили та лисиці нори рили, – красується село Вовча Долина. Тоді заснувалися й Піски [Мирний, 1968, т. 2, с. 96-97].

– Чи далеко ще та Московщина? – питали вони один одного...

– Та ще підтопчеш ноги, – одказували другі, догадуючись: не близько, мов!

Поминувши свої степи з невеличкими хуторами, що, як квітнички, весело кидались в вічі, свої великі села, з кривими улицями, з білими хаточками, з вишневими садочками, свої городи, схожі на села, увійшли вони у лісний край. Перед ними й за ними стояли страшні бори сосни, ялини та осичини. Ішли вони день, ішли другий... ліс та й ліс!

– Оце й Московщина починається, – сказав хтось.

– Оце?!.. Та й невесела ж яка вона!.. Все ліси та бори, куди оком не скинь... тільки небо крізь верховину мріє...

Сумно стало Максимові серед лісу; жаль йому стало своїх степів безкраїх, свого неба високого: тут за лісом було тісно, душно, а небо здавалося низьким, похмурим. І справді воно було низьке й похмуре: йшлося вже до осені, – темні хмари, аж чорнуваті, снували по небу; перепадали часті дощі.

Пройшли вони верстов з п'ятдесят чи з шістдесят лісом – ні хатинки, ні людинки!..

— Де ж тут хутори, села, городи? Хіба тут і людей немає?.. — толкуються самі між собою.

— Та тут, либонь, один тільки город Москва й є, та й той аж на самому краї Московщини, — одказав хтось.

Усі похмуріли, зажурилися: ішли мовчки, повісивши голови.

Пройшли ще верстов з десять або й більше; вийшли на узлісся... З-під тесової стріхи якоїсь чорної будівлі показався димок... Очі направились на його.

— Що то? кузні? — пита Максим.

— Село, — одказав йому старший москаль, що вів їх.

— То це кузні у царині?

— Не, то — избы.

— Що то за ізби?

— Хаты по-твоему, хахол!

Максим зареготався.

— Побий вас лиха година, бісові люди, з вашими хатами! — каже він, регочучись, до своїх. — У нас кузні чистіші, ніж у них хати. А ще вихваляються своєю стороною?! Ну, вже сторона!.. Не приводь, господи, бачити ніколи такої другої!

Увійшли в село, або краще — в одну довжелезну вулицю, котра й була ціле село. Аж дивно! Одним одна вулиця, парканами одгороджена з одного й з другого боку; а на улицю виглядали без вікон хати — чорні, як комори, закурені димом. Де-де забовваніли й люди — у личаках, у довгополих балахонах, з бородами.

— То це кацапи! — скрикнув Максим, почувши їх мову.

Та кацапи ж... Оце й є тобі справжня кацапщина! — одказували другі, собі дивуючись на її прохвалену красу [Мирний, 1968, т. 2, с. 144-145].

А під ними, скільки око сягне, лежали сірі поля, наче величезна чаша з блакитною обляміркою лісів, чаша, що вздовж неї, як срібна, розблисла в промінні сонця пряжа, зміїлася, мигочучи з-під надбережних вільх та верболозу, річка. Розливалася серед села в величезний довгий став і влоговиною між пагорків на північ тікала; на дні влоговини, довкола ставу лежало село й вигравало на сонці останніми барвами садків — мов червоно-жовта гусениця, що скрутилася в ковпошок на сірому листку лопуха й що від неї ото до лісів простягалася довга, трошки посплутувана пряжа загонів, пілки

сірих ланів, довгі низки міжників, повних брусниці й тернини – тільки де-не-де [Реймонт, 1950, с. 8-9].

На Бориновім подвір'ї, забудованому з трьох боків надвірними будівлями, а з четвертого обнесеному садком, що відділяв його від дороги, зібралося вже чимало люду; кілька жінок очі видивляли та розважали-гадали над здоровенною рудяво-білою коровою, що лежала перед оборою на купі гною.

Старий пес, кривенький та з облізлою на боках шерстю, то обмахував перісту, обнюхував її й гавкав, то вибігав за опліт і гнав на дорогу дітей, що понавішувались по тинах і зазирали цікаво до обійстя, або підбігав до свині, що лягла під хатою та, вивернувшись, тихо стогнала, бо ссали її білі, молоді поросята [Реймонт, 1950, с. 15].

Було вже ген по восьмій, бо люди на полі сідали снідати, коли він в'їздив до Тимова, в порожні вулиці, пообставлювані похилими будиночками, що присіли, наче старі перекупки, над риштаками, повними сміття, курей, обшарпаних єврейчиків і безрогої худоби. [Реймонт, 1950, с. 34].

Коли посол і пан Скшетуський в'їхали у браму своїми підводами, вони побачили не двір, а радше величезний сарай, збитий із товстенних дубових колод, із вузькими, схожими на бійниці, вікнами. Приміщення для челяді й козаків, стайні, амбари і комори безпосередньо тулилися до двору, утворюючи незграбну будівлю, складену то із високих, то із низьких частин, зокола таку убогу і примітивну, що, якби не світло у вікнах, її важко було б назвати людським житлом. На майдані перед будинком стирчали два колодязних журавлі, ближче до брами стояв стовп із колесом нагорі для прив'язі прирученого ведмедя. Могутня брама – теж із товстенних дубових колод – була в'їздом на майдан, весь оточений ровом і палісадом.

Певно, що це була оборонна споруда, укріплена проти набігів і наїздів. Вона в усьому нагадувала ще й окраїнну козацьку паланку, і хоч більшість окраїнних шляхетських садиб були такого, а не іншого типу, ця найбільше скидалася на хижацьке гніздо [Сенкевич, 2006, с. 82].

Був ранок. Великі краплі блищали на чорнобилі й бур'янах,

свіжі подуви вітру підсушували землю, на якій після дощу стояли широкі калюжі, що розлилися озерцями і сяяли на сонці. Загін намісника рухався поволі, бо важко було поспішати, коли коні часом по коліна провалювалися у розмоклу землю. Але намісник не давав їм довго відпочити на могильних буграх – він квапився водночас зустрітися і попрощатися.

Десь опівдні наступного дня, проїхавши шмат лісу, побачив він вітряки Розлогів, розкидані по пагорбах і по ближніх курганах. Серце у нього в грудях загупало, як молот. Ніхто на нього там не чекає, ніхто не знає, що він приїде: а що скаже вона, коли його побачить? А он, он уже й хати *підсусідків*, що потопають у молодих вишневих садках; далі розкидане село холопів, а ще далі завиднівся і колодязний журавель на поміщицькому майдані [Сенкевич, 2006, с. 136].

Розсудили

Пекучий липневий день згасав. Наче завмерле село розляглося трупом в якійсь брудній балці. Яскраве південне українське сонце кидало на Левихівку своє гаряче проміння, а село все ж було подібне до тоскної, скрюченої й запорошеної пилюкою старенької баби, що тяжко працювала весь свій вік. Коли ж наставали похмури, дощові осінні дні, Левихівка сповняла душу мешканців такою сумною нудьгою, що вони бігли швидше до Мошка в корчму.

Криві, набокуваті хати незграбно тулилися одна до однієї; в деяких бракувало соломи па стріхах: або її зірвав вітер, або повисмикували на харч скотині, тому й світилися крізь солому голі, наче ребра, бантини. Тини або низько понахилялися до землі, або шматки їх поодривалися зовсім і крилами лежали на вулиці. Миршаві, запорошені пилюкою дерева де-не-де стриміли за хатами; тут ніщо не нагадувало розкішних українських вишневих садків, що в зелені їх потопали біленькі, чепурні хатки. Тільки праворуч над самим ставком приємно зеленіла левада з великою й гарною хатою – садиба багачки на все село, удови Коломийчихи. З-за левади вирізувалася на тлі розкішного неба синя баня церкви й стрімка, висока дзвіниця з золотим, па вісім кінців, хрестом.

З двох боків Левихівку оточувало болото, що кінчалось біля греблі просто твапюкою. Геть далі за селом видно було й плеса чистої, прозорої води; вони блищали, наче свічада в зеленій рамці, а ще далі потяглися розкішні килими бронзового очерету, поквітчані

зграбними оксамитовими голівками. Праворуч за греблею були піски; вдень на сопці вони переливалися золотом, а ввечері червоніли від густих шелюгів, а в деяких місцях вигравали м'якими сизими тонами. З протилежного боку на голих сірих горбах стриміли похилені, з поламаними крилами вітряки, а за ними вже простяглися, ген-ген скільки ока, виснажені поля в порепаними білими солончаками, неначе вкриті лишаями й шолудями. І зокола, і всередині – скрізь голе убожество та тоскне життя, що боролось з цим убожеством мозольованими руками, На самому чільному місці, на горбку проти церкви, стояв шинок; в'їй панував над усією місцевістю. Покійний пап будував його па славу, в високому заїздом, з широкими круг двору піддашсями, з великою задля гостей хатою, навіть з окремими приміщеннями задля Ривки й задля випадкового подорожнього панка. Цей шинок та рибальство були поодинокими прибутками покійного діда, тому-то й тримав він його в гаразді; але старий пан вмер, а синок приїхав лише раз, забрав викупні свідоцтва, здав старшині Тягнивусу свої землі в оренду, а єврею Мошку – шинок і ставки та й геть поїхав. Залишився таким чипом шинок без захисту. Минав час і потроху накладав па нього свою немилосердну руку руйнації [Старицький, 1990, т. 5, с. 82-83].

З городу Коломийчиха пішла низом до мокрого сінокошу. Цей куток був і цінним, й гарним. У низьких берегах стояв рядок густолистих верб, вони попускали свої білясті віти аж до прозорої води. Плесо поросло широким лататтям, що посеред нього, паче в м'яких колосочках, тихо гойдалися білі квіти – лілеї. По той бік плеса хвилювалася висока, срібляста, сита трава. Тому що була засуха, води зменшилося, і це місце не було вже болотяне, як звичайно, ґрунт був лише трохи вогкий, тому і якість трави була надзвичайно доброю; ось тільки біля самого тину зеленів що ярим зелом широколистий оситняк, а під гору поріс пирій, мишатка з коричневими китицями та дикий клевер її фіялковими на тонких ніжках зірочками, а поміж них послалася березка з білими й рожевими дзвіночками. На горбочку, в кінці моріжечка, стояли високі, стрункі тополі; їх темне верховіття гарно вирізувалося на блакитному тлі ясного неба. Сонце блискуче вигравало па листях дерев, вниз па траву побігли широкі тіні, а холоднувата вогкість горіла на стеблах діамантами чистої роси [Старицький, 1990, т. 5, с. 113].

Коломийчиха й тут відшукала нелад: в одному місці торішньою соломною не по-хазяйськи вшили стріху, в другому

обвалився рів. Допіру пройшла вона кілька кроків, як з жахом зупинилася перед пащеними ямами: все те, що ця скнара збирала за довгі роки, тут заховувалось. Але ці ощадності, що їм вона й ціни не змогла скласти, тепер перетворилися в нікому не потрібний гній. Дві ями були розгорнуті, а решту можна було пізнати або по кілочках, що оточували їх, або просто по землі, що в тому місці осіла; а ці ями наче зовсім забули, покинули на безвість; вони й справді здавалися їй могилами, де поховала вона силу своїх хвилювань, своїх хижацьких інстинктів та сподіванок.

Коломийчиха нахилилася над однією ямою й відразу відхилилася від страшного уїдливого прілого духу; по боках подібної до глечика ями висіло білясте й зеленкувате зерно, що зліпилося докупи; в других місцях воно все було переплутане порослим павутинням, а подекуди зерна зовсім не було видно, а чорнів лише суцільний гній. Взагалі на Україні в таких пащених ямах в сухому ґрунті дуже добре довго зберігається зерно, але тут, певно, деś просочувалася під землею вода [Старицький, 1990, т. 5, с. 113-114].

Безбатченко

Села на Поділлі здебільша туляться по низах глибоких яруг, край нагірних потоків; проте Кордишівка розляглась вільно по гірній площині і сховалась геть у садках: здавалось, мовби білесенькі чепурненькі хатки розсипались, розбіглись по лісі, граючись в піжмурки. В цім зеленім вінку відбивались примітно: в однім кінці – старий панський будинок, схований за зграєю високих ялин та струнких тополь, а в другім, край коловороту, – гостроверха з брамою корчма, немов два осередка в еліпсі сільського життя. За корчмою уривалось стрімкою кручею згір'я; на дні провалля яскрів ставок, а за ставком, по тогобічних узбочах, тулилося село Глинянці в церквою, до якої парафії і Кордишівка належала; там же малась і волость. З боку панського будинку, за темним гаєм, починався уже пологіший схил до другої балки; на дні її маячила болотиста річечка, що оточала півколом містечко Стенанівку. Навкруги Кордишівки, поміж квітчастих нив, розкидані були, як мережива, ліски та гайки, а на узнеб'ї мрів синьою биндою ліс. Країна була взагалі пишно хороша, багата і прорікала людові рай.

Пекучий спасівський день вже згасав. За корчмою, по кориті провалля, слалась погожая мла. Узбочі круч, кучерявих шипшиною та терниною, між якою стирчали де-не-де пеньки та каміння, уже

були затемряні холодком, і тільки-но верховіття тополь, що оточали криницю, червоніли гарячими барвами, та далеко, геть-геть за ставком, яскріли самоцвітами вікна у церкві і одбивав на високій дзвіниці сутим золотом хрест... [Старицький, 1990, т. 5, с. 608].

Своїми обрисами село Медвин було схоже на вивернутий з корінням високий пеньок, втиснутий стовбуром на схід. На заході переплетене розгалуження вулиць з двох боків ліпилося до панських лісів і губилось там окремими вузликами хатин. Чим далі село витягувалось понад шляхом на схід, тим більше воно звужувалось і вже від прицвинтарного ставка майже до фігури збігало двома свіжими, мов печерники, рядками осель. Сюди найближче з півночі підходив вигин Бугу, добираючись примхливо покрученими колінами до селянських садиб. Далі ж на захід ріку тіснило безмір'я неозорих полів пана Стадницького, воно підіймалося хвилястим пагорбом на північному заході і обривалось біля чайного крила березового гаю, од якого вже брало тяжкий розмах панське чорнолісся. Воно було схоже на лук, натягнутий проти села, але замість стріли з того лука вихоплювалась річечка; біля села вона виписувала примхливі петлі, па які нанизувались крихітні левадки, ставочки і копанки.

Таких річечок було в Медвині три. Кожна з них мала свій колір води, по-різному пахло навколо них зілля, але однаково проростали їхні береги чорнолозом, червонолозом, вільхою, вербою і високими яворами, і однаково на кладках в підтиканих спідницях виляскувало жіноцтво замашними праниками, вбиваючи в грубі клітини селянського полотняного одягу чистоту й прохолоду лісів [Стельмах, 1982, т. 1, с. 228-229].

І закипіла робота. Блискучі срібні лемеші зорювали незайману землю і, ступаючи у вологу оксамитову борозну, радісно дихали степовим вітром волинські й малопольські втікачі. З дитинства стогнали вони на панщині, виснажені надмірною працею. І навіть ця напівволя, тимчасова зрадлива «слобода», здавалася їм якщо не раєм, то принаймні неабияким полегшенням. І тільки думка про те, що знайдуть їх судові возні і силоміць повернуть до колишніх панів, обдавала морозом їх спини.

Але поруч пересельців орали степ справжні хлопці пана Бжеського. Навіть тут, у степу, залишалися вони кріпаками. П'ять

день на тиждень ходили вони на панщину, возили цеглу й камінь, місили глину, пиляли дошки, тесали колоди, а два вільні дні, замість відпочити, насаджували останні сили, будуючи собі злиденні хатинки або нашвидку обробляючи городи та клаптики поля [Тулуб, 1991, т. 1, с. 72].

А степ жив своїм складним життям. Трава була по плечі людині. Побілішав, заколивався від вітру ковиль, наче поповзли землею сірі пасма туману.

Почалася косовиця. Вийшли козаки в пойму над Ворсклою. Тут трава була така гарна, соковита й густа, що можна було в ній загубитися, як в очеретах. Квітнули величезні степові рум'янки, червоно-бузковий шпадник, золотаві краплини зурки, запашна липка. Джмелі й бджоли гули над степом від ранку до присмерків. Кожен косив, де хотів і скільки хотів. Але козаки не жадували. Коні та вівці козацькі паслися в степу і взимку, коли сніг не був дуже глибокий. Вони розгрібали копитами сніг і здобували з-під нього підмерзлу пашу. І сіно було потрібне тільки на два-три холодніші місяці перед весною [Тулуб, 1991, т. 1, с. 75].

Зайшов серпень. Осінь покропила ліси жовтими цятками, наче витерла об їх шорстку гриву забруднений кадмієм пензель. Повітря стало як кришталь, а білястий літній обрій – ясний і прозорий. Бузковою тінню наливалися долини. Медово-винними пахощами яблук і слив тягло з садів. На баштанах зазолотавилися величезні дині, й гарбузи, і темно-зелені кучі кавунів. По токах з ранку до ночі гупали ціпи, а вітряки і день і ніч махали перетинчастими крилами, наче прочанки, що хрестяться на роздоріжжі перед самотньою чумацькою могилою [Тулуб, 1991, т. 1, с. 278].

Дмитро Маркович. У найми

По жовтій землі розкинулось село, – як пісні кажуть, стоїть невесело. Хатки маленькі, з глини складені; покрівлі, як у татар, низькі, глиною вкриті; повітки і сараї глиняні. Хата від хати на півверстви, а вулиця – як колишні шляхи. І все те жовте-прежовте: і хатки, й земля, і небо – все жовте. По всьому селу ні одного деревця немає; будяки, що іноді ростуть рясно та густо – і ті жовті, обскублені. Тільки серед самого села велика біла церква сяє золотою банею й радує втомлене око зеленим цвітом. По селу

розбрелась худоба: кістки та шкура одвисла на ній, коні зовсім запаршивіли. Ніде коло хат і на гарманах нічогісінько немає: ні соломи, ні сіна, ні полови... [Українська новелістика, 1989, с. 30].

Наталія Кобринська. Перша вчителька

Город був великий; ділився на дві половини. З одного боку був густий сад, з другого – грядки з городовиною. Серед грядок вилися обсажені агrestом і порічками кручені стежки. Стежки забігали аж у зелений вербовий лужок, а за ним плила ріка і шумів маленький млинок. Повище грядок розкидався цвітник, повний ярких цвітів, а на самій середині росли чотири акації, що майже ловились гіллям і творили великий природний холодник. До акацій тулилися дернові канапки і маленькі дерев'яні лавочки [Українська новелістика, 1989, с. 77].

Захар Беркут

Стародавнє село Тухля – се була велика гірська оселя з двома чи трьома чималими присілками, всього коло півтори тисячі душ. Село й присілки лежали не там, де лежить теперішня Тухля, але геть вище серед гір, у просторій подовжній долині, що тепер поросла лісом і зветься Запалою долиною. В ті давні часи, коли йде наше оповідання, Запала долина не була поросла лісом, але, навпаки, була управлена і годувала своїх жильців достатнім хлібом [Франко, 1978, т. 16, с. 24].

Тухольський народ жив головню скотарством. Тільки та долина, де лежало село, а також кілька поменших порічин, не покритих лісом, надавалися до хліборобства і видавали щороку багаті збори вівса, ячменю і проса. Зате в полонинах, що були так само, як і всі доокружні ліси, власністю тухольської громади, паслися великі отари овець, у котрих спочивав головний скарб тухольців: з них вони добували собі одєжу й страву, омасту й м'ясо.

В лісах довкола села паслися корови і воли, але сама місцевість гориста, скалиста і неприступна, забороняла держати багато тяжкої рогатої худоби. Другим головним джерелом достатку тухольців були ліси. Не говорячи вже про дрова, котрих мали безплатно і на топливо, і на всякі будинки, – ліси доставляли тухольцям звірини, лісових овочів і меду. Правда, життя серед лісів і недоступних диких гір було тяжке, було ненастанною війною з природою: з водами, снігами, диким звіром і дикою недоступною

околицею, – але тота боротьба вироблювала силу, смілість і промисловість народу, була підставою й пружиною його сильного вільного громадського ладу [Франко, 1978, т. 16, с. 25].

Наблизилися вже до поляни, на якій усю ніч сиділи безсонні, радою заняті старці тухольські. Була се простора поляна, похилена трохи на полудень, а від півночі замкнена стрімкою скалою м'якого карпатського лупаку. Величезні смереки оточували поляну врівокруг від сходу, полудня й заходу, так що сонце тільки на найвищій вершці полудневого стояння могло зазирнути до неї. Поляна була давно колись уся вимощена кам'яними плитами, котрі тепер поросли м'яким руном моху та корчами чепіргатої папороті. Тільки одна стежка через середину поляни була протоптана і вела до глибокої, в скалі викутої яснії в виді склепу, зовсім відкритого на полудне. Стіни склепу стояли сірі, без ніякої оздобы, сподом були в камені викуті лави й заглибини; тут камінь був червоний, перепалений, а на паленищах видні ще були сліди огню; тільки стеля мала на собі одну-однісіньку оздобу – виковану з каменя випуклясту півкулю, завбільшки з добрий хліб, обведену блискучим золотим обручем, мов короною.

Се була давня тухольська контина, де діди теперішнього покоління засилали свої молитви найвищому творцеві життя, Дажбогові-Сонцю, котрого образ означала на стелі викута золотовінчана півкуля [Франко, 1978, т. 16, с. 121-122].

Ліси і пасовища

І гадаєте, що у нас не вернула панщина? Прийдіть лишень та подивіться до нашого села, самі переконаєтеся. Правда, отамани й окомани не їздять уже попід вікна з канчуками, на панських подвір'ї нема вже тої дубової колоди, на котрій, бувало, щосуботи відбувалося «гуртовне палкованє»; але поглядіть лишень на людей, поговоріть із ними Чорні, як земля, нужденні, хати пообдирані, старі поперехилювалися на боки. Плотів трохи що й не зовсім нема, хоч ліс довкола села, як море; приходить ся людям обкопувати царину ровами та обсаджувати вербами, так, як на Поділлі [Франко, 1978, т. 16, с. 167].

Іригація

Пишно палає сонце на небі, піднявшись уже геть-геть високо по

пречистому, темно-голубому зводі. Всміхається велично і ласкаво сипле цілими потоками золотого проміння на розкішну подільську долину, що розляглась понад невеличким потоком повище села Сухобаб, серед похилих схилів рівної височини, що потяглась геть-геть хвилястим морем на схід до Медоборів, а на південь аж до Дністра і далше. Та й не жаль же нині сонцю праведному розсипати тільки блиску і пишноти понад сею невеличкою долиною; і вона пристроїлась та прикрасилась, і вона радіє та пишається, мов молода, до шлюбу йдучи. Адже ж вона, оця сама невеличка долина з рідкою, несочистою травою, витолочена кінськими копитами та товарячими ратицями, перерізана мізерним болотяним потічком, обрамлена зораними і ще не порісшими нивами, – вона призначена зайняти почесне місце в історії культури Поділля, на ній має бути зроблений перший крок нашої раціональної господарки на лад західноєвропейський, перша проба штучного орошення при допомозі машини! [Франко, 1978, т. 18, с. 123].

Гершко Гольдмахер

Гершко Гольдмахер, арендар у гірським селі Н., був, як то кажуть, жид з головою. Він зайшов у те село з паном Косціцьким, котрого вмів був цілковито опанувати. Та й зайшов він сюди не як, а прокладаючи панові дорогу. Село Н. належало до дібр камеральних, а що тоді була пора великої розпродажі тих дібр, то Гершко винюхав оце село і на зичені гроші впхав сюди убогого шляхцюру, бувшого лісничого, чи що. Гершко купував село для себе, – пан був тільки покривкою, бо жидам тоді не вільно ще було посідати ґрунтів по селах. Він і не за свої гроші купував, а за позичені в жидівським кагалі в Дрогобичі, міркуючи добре, що гроші можна буде звернути швидко, бо село куплене було за безцінок. Панське господарство, котре Гершко вважав своїм, зацвіло. Стоги й обороги тріщали, комори й обори були повні, панщина відбувалася без реманентів, довг до кагалу в кількох літах сплачено, а й сам Гершко з худенького, дрантивенького жидка зробився заживним, поважним і багатим жидом [Франко, 1978, т. 18, с. 201].

Великий шум

Здоровою гадюкою звилася посеред широкої підгірської долини річка Грушівка; густі лози та вільхи обсіли з обох боків її береги, як рівно уложені дві барвінкові гірлянди. По обох боках

річки розсілося велике підгірське село Грушатичі. Хати, до шнуру збудовані біля гостинця, тонуть у грушевих та яблуневих садках, та друга половина села, за річкою, розкидана по рівнині, де кому злюбилося, виглядає, як ряд букетів, розсипаних по мураві. На середині села біля моста стоїть церква з бляшаною, червоно помальованою банею, що виглядає, як червона шапка моримухи на білім стовбурі. За церквою на невеличкім горбику, серед старого розкішного саду стоїть попівська резиденція – старий мурований будинок з ганком на сад і на село, з господарськими будівлями позаду, притуленими до високого глиняного обриву, – се кінець гірського пасма, що смілим луком забігло з Ділу аж сюди і тут було проломане та вигризене рікою [Франко, 1979, т. 22, с. 209].

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Проаналізуйте теоретичні напрями міського культурного ландшафту М.П. Анцифераова, К. Лінча, образно-географічні підходи.
2. Чим місто відрізняється від містечка ?
3. Охарактеризуйте особливості ландшафтної структури містечок.
4. Що таке «сільські етнокультурні ландшафти» ?
5. Які особливості структури сільських етнокультурних ландшафтів ?
6. Назвіть особливості периферійної ресурсної зони українського сільського культурного ландшафту.
7. Що таке польська садиба ? Які особливості її ландшафтної структури ?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

Напишіть реферат на одну з обраних тем:

- «Єврейські сільськогосподарські колонії Правобережної України кінця XIX сторіччя»;
- «Єврейські примістечкові господарства Правобережної України початку XX сторіччя»;
- «Розвиток вірменських сільських культурних ландшафтів в Україні».

РОЗДІЛ 3

ОБРАЗИ САКРАЛЬНО-ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

Релігія як духовна складова культури регулює ритм життєдіяльності людини, формує етнокультурні традиції. У процесі адаптації і природокористування формуються місцеві релігії, які супроводжуються формування відповідних сакральних ландшафтів: *«Етнічна територія дискретна, сакральна»* [Природа і етнос, 1994, с. 67]. На початку ХХ сторіччя течія євразійців також підтримувала концепцію зв'язку «релігія-етнос-ландшафт», зазначаючи що *«...як релігія створює культуру, так і культура – етнологічний тип, а етнологічний тип вибирає або знаходить «свою» територію і суттєво по-своєму її перетворює»* [Основы евразийства, 2002, с. 128]. Термін «сакральний» походить від латинського *sacrum*, що у перекладі означає священна річ, дія і пов'язана з системою знань про священні об'єкти, розташовані на земній поверхні. Термін «сакральний» має безпосереднє відношення до релігійного культу. До числа традиційних сакральних територій відносять обрядові об'єкти (власне сакральні ландшафти), місця поховання (тафальні ландшафти).

Продовжуючи тему репрезентації етнокультурних ландшафтів, зазначимо, що сакральні також вертикальний та горизонтальний типи репрезентації. До вертикального потрібно віднести міфологічно значимі об'єкти: ями, долини, гора, горб, дерево, висока будова, храм; у ролі горизонтального – вода та суша [Ландшафты культуры, 2007].

Визначення «сакрального ландшафту». Трактують «сакрального ландшафту» поділяють на дослідницькі аспекти: а) матеріальний, де основою є ландшафт, який може мати або виконувати сакральні функції; б) духовний, де сакральні функції розглядаються як надбудова над ландшафтом або як його функція. Частина цих визначень представлена у таблиці 3.1.

Поняття «священне» є базовою ознакою традиційної сільської культури, що визначає підпорядкованість і композиційну структуру сільського етнокультурного ландшафту.

Аналізуючи сакральні ландшафти, які мають статус священних, необхідно враховувати їх етнокультурні та релігійні особливості. Наприклад, визнані природні урочища, які виконують певні сакральні функції, можуть бути священними тільки для

певного етносу або місцевих мешканців. Навіть усередині етнічних груп погляди можуть різнитись.

Таблиця 3.1

Визначення «сакрального ландшафту»

Автор, рік	Визначення
<i>Матеріальний підхід</i>	
Романчук С.П., 2000	Сакральними ландшафтами ми пропонуємо називати природні або природно-антропогенні геосистеми, які виконують духовну функцію, пов'язану, в першу чергу, з релігійними запитами людства, які є об'єктами паломництва, тобто викликають прагнення до спілкування з ними у певної категорії населення. Важливою ознакою сакральних ландшафтів є збереження духовної (священної або сакральної) функції території протягом значного часу (іноді багато тисяч років), навіть при зміні релігійної та етнічної приналежності [Романчук, 2000, с. 145].
Ханцеверов Ф.Р., 1999	Сакральне місце – ділянка земної поверхні, відмічена культовими спорудами різних епох і релігій, зберігає сліди їх існування або зберегла його сліди, як попереднє або теперішнє житло певного божества або духу; заповідна територія, яка з погляду тих або інших магічних шкіл є «місцем скупчення окультної сили» [Ханцеверов, 1999, с. 207]
Myga-Piątek U., 2012	а) ландшафти, які не трансформуються, трактовані «переважно на територіях, які використовуються людиною лише для релігійних потреб, як правило, захищеними послідовниками даної релігії як місце проживання Бога або божеств; б) ландшафти певною мірою трансформовані людиною, втручання яких виявляється в створенні різних типів сакральних об'єктів [Myga-Piątek, 2012, с. 155].
Воловик В.М., 2013	Сакральний ландшафт є сукупністю місць і розташувань етнокультурного простору (регіону), які мають ознаки взаємодії людини (етносу) і священного [Воловик, 2013].
<i>Духовний підхід</i>	
Ковальов О.П., 2009	Духовний (сакральний) ландшафт – це дещо, подібне до розподілу духовного потенціалу і виникнення сакральних вузлів у просторі денної поверхні [Ковалев,

	2009, с. 382].
Гродзинський М.Д., 2005	Сакральний ландшафт – це образ священного простору, значення місць та конфігурацій якого сприймаються й успадковуються певними групами людей як прояви Вищої Сили (зокрема, Бога або богів) [Гродзинський, 2005, с. 114].

В етнокультурній географії найоптимальнішим маркером сакрального є поняття «простору» (sacred space): *«Сакральний простір – це місце, яке набуло підвищеного, часто духовного статусу для певної (етнічної – авт.) групи. Цей статус може бути справді релігійним, або він може бути більше пов'язаний з територіальністю та культурною ідентичністю»* [Reuel, 2011, с. 291] та сакрального місця. Сакральне місце (sacred place, sacred site) присвячене священним спогадам, є частиною всіх релігійних та духовних традицій світу (рис. 3.1, 3.2). У цих місцях пілігрим зустрічається зі святими, а через обряди, медитацію та одкровення, переживає заклик вийти за межі себе. Які ці священні місця? Вони представляють святині, в яких з'являються прояви ангелів, святих або богів. Вони є місцями зцілення. Вони є локалями, що мають особливе значення в природному світі, такі як священні гори або річки, де божественність виявляється в природі (рис.). Священні місця також включають місця, пов'язані з життям пророка або релігійного засновника [Encyclopedia of sacred places, 2011, с. xiii].

Вже в другій половині третього століття до н.е. почали з'являтися твори, нібито були написані Енохом, у сучасних джерелах їх називають 1 Енох. Обмежимо обговорення одним із найранніших із цих творів, «Книгою спостерігачів» (1 Енох 1–36), яка включає в себе велику інформацію про світову географію і представляє собою своєрідний аналог сакрального простору. Келлі Бауш вивчила, як різні місця, описані в 1 Еноха (17-19), розташовані одні відносно одного; вона навіть спробувала створити графічну реконструкцію ментальної (фактично – сакральної) карти світу Еноха (рис. 3.3). Враховуючи безліч невизначеностей тлумачення цього тексту, створили схематичну карту 1 Еноха (17–19), яка здається неможливою в сучасному трактуванні [Scott, с. 185].

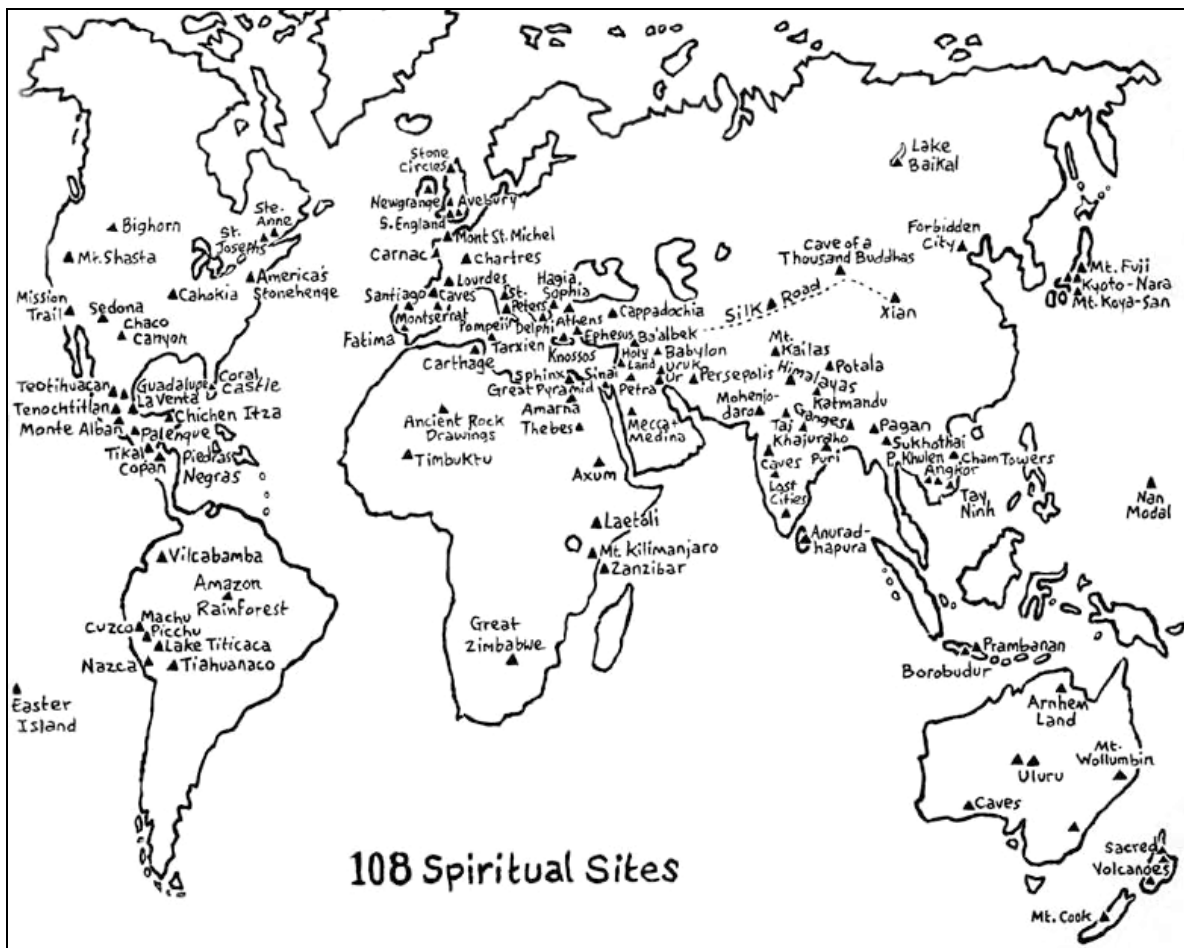

Рис. 3.1 Головні сакральні місця світу [Olsen, 2004, с. 14]

Рис. 3.2 Сакральні місця Європи [Sacred Places Europe, 2007, с. 12]

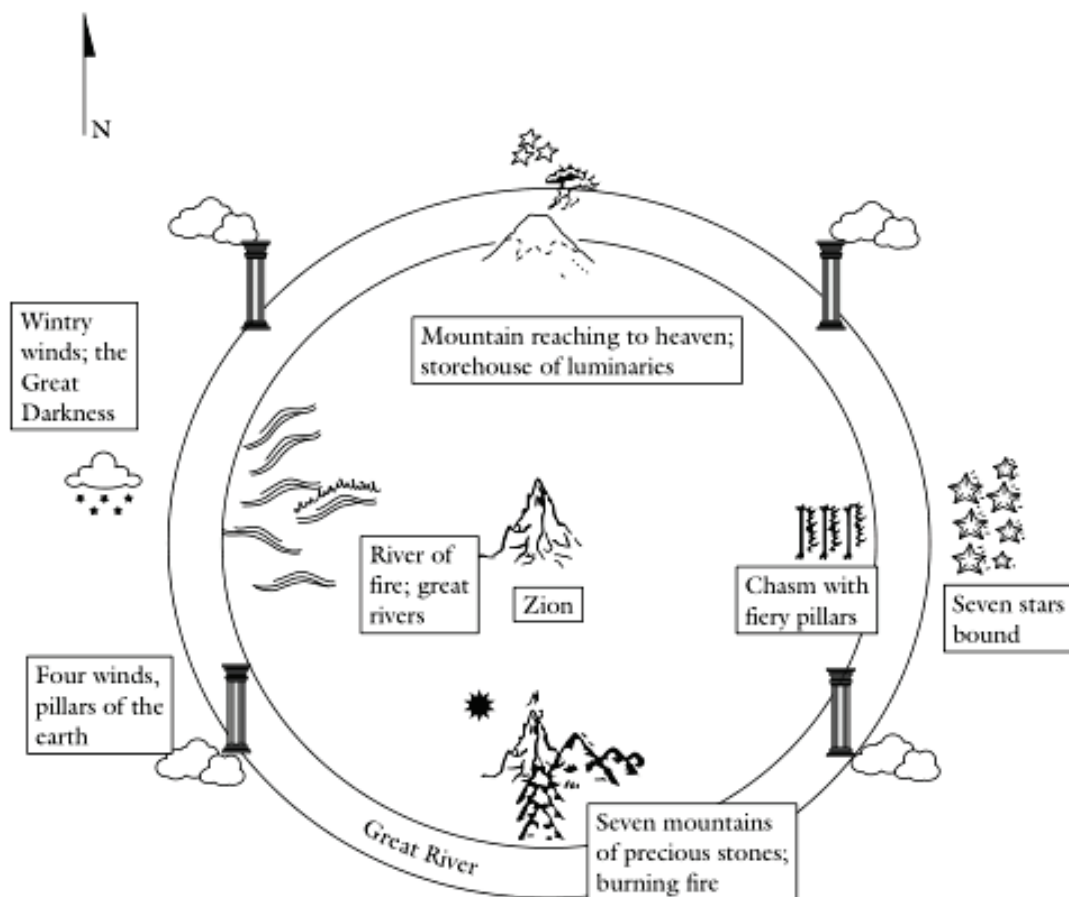

Рис. 3.3 Карта 1 Еноха 17–19 [Scott, с. 186]

Відповідно до книг Еноха, навіть людина як рушій культурного ландшафту була створена з елементів природного ландшафтного комплексу (де-факто, сакрального простору) – *«плоть від його землі, кров його від роси і сонця, очі його від безодні морської, кості від каменю, жили його і волосся від трав земних»* [Ландшафты культуры, 2007, с. 11]. Елементи, зазначені у цитаті були першоосновою для подальшої сакралізації та міфологізації ландшафту, формуючи простір культури.

Езотеричні традиції етносів наповнювали сакральні ландшафти енергією «місця сили». Їх розташування пов'язане з інформаційно-польовими структурами. Енерго-інформаційна структура ландшафту має складну структуру, де є як «святі», так і «згубні» місця. «Святі» або «благі» місця мають назву «салюберогенних» [Ханцеверов, 1999]. Сакральні місця пов'язані наземними енергетичними каналами (лей-лініями), що дозволяє передбачити розташування мегалітичних сакральних ландшафтів. Формування енергетичної сітки з геоактивними та геопатогенними вузлами сприятиме встановленню розташування втрачених сакральних об'єктів. Для цього можна використати сітки Е.

Хартмана, З. Вітмана, М. Куррі, М.Ф. Гончарова – В.А. Макарова – В.С. Морозова. Дохристиянські сакральні ландшафти розташовані або поблизу водного об'єкту або над ним. У 1935 році англійський археолог К. Бутбі у статті «Релігія кам'яного віку» вказує на скупчення підземних вод під обстеженими святилищами. Наявність води пов'язано з формуванням електромагнітного поля, яке посилює відповідне місце. Як зазначає Ф.Р. Ханцеверов, кургани, кромлехи, менгіри розташовані над точками перетину декількох водних потоків, розташованих на значній глибині або над порожнинами, заповненими водою [Ханцеверов, 1999]. Таке розташування характерне і для більшості християнських церков Європи, збудованих до Реформації. На існування зв'язку давньослов'янських капищ та святилищ з підземними водами зазначене у праці Б.А. Рыбакова «Язичество Давньої Русі» [Рыбаков, 1987].

У давніх слов'ян місто (як місце) було сакральним простором. Місто, для якого характерний процес освоєння нових територій, дозволяє виділити «своє» й «чуже» і перетворюється у протиставлення «сакральне/людське/правильне» і «підле/звірине/підступне». Таким чином, місто отримує статус сакральної території. Повертаючись до теми фронтирів, у підході «місто як сакральна територія» є певна відповідність. Зазвичай, не весь селитебний ландшафт був сакральним, а переважно укріплена центральна частина виконувала таку роль. У якості сакрального фронтину були оборонні стіни, які формували своєрідне магічне коло, всередині якого будували сакральні споруди.

Захисна функція виражена у виконанні сакральними ландшафтами белігеративної (оборонної) функції: наприклад, Покровська церква-замок села Шарівка Ярмолинецького району Хмельницької області, церква в урочищі Монастирок над Бучачем Тернопільської області, Спасо-Преображенська церква села Залужжя Збаразького району Тернопільської області, синагога містечка Сатанів Городоцького району Хмельницької області.

Лікувальна функція присутня у храмах, релігійних реліквіях, окремих могилах, вершинах гір, печерах, окремих каменях, натуральних і природних заглибленнях, холодних і гарячих джерелах, водоймах, натічних утвореннях печер.

Священне місце може виконувати *природоохоронну* функцію, коли територія сакрального ландшафту охороняє не тільки людину, а й флору й фауну. До таких відносять святилища язичницького

періоду, де ритуальні практики здійснювались у священних гаях або дібровах. Природоохоронна функція також виражалась у створенні заповідної території навколо сакрального місця. Тут діяла заборона на мисливство, рубку дерев.

Найдавнішими сакральними ландшафтами регіону є *язичницькі*, сформовані у доетнічний страт. Етимологічно «язичництво» походить від старослов'янського слова «язык» у значенні «народ». Цю думку підтримує М.П. Драгоманов, вважаючи, що «язичницький» означає національний, крайовий, народний. У грецькій мові «етнічний» має тлумачення «племінний, народний, язичницький». Тому, якщо ведеться мова про язичницьку культуру, мають на увазі традиційну, етнокультурну основу. Для них, у релігійному значенні, характерний політеїзм, з географічним ухилом: обожнювання природних стихій, рослин, тварин. У класифікації язичницьких сакральних ландшафтів важливу роль відіграють етимологія та вживання термінологічного апарату. Для позначення давніх святилищ вживають: храм, мольбище, капище, контина тощо. Храми – церковнослов'янська форма слова «хороми», що означає довгу споруду у формі дуги, збудованої навколо круглого майданчика, на якому знаходиться капище. Капище – майданчик, де стояла статуя (ідол) божества і, зазвичай, знаходилась на горах або земляних насипах.

Для більшості комплексів характерне припідняте розташування: плакорне або у верхній частині схилу горбисто-пасмової місцевості. Будували церкви на околиці села, часто на пагорбку або горбі. У містах – на роздоріжжях, як завершення перспективи вулиць або проспектів, на площах. Вже саме розташування сакрального ландшафту вказує на його духовне призначення: високе гіпсометричне положення свідчить про припіднятність над профанним.

Храмові комплекси включають територію з церквою, дзвіницею, цвинтарем, у більшості випадків він огорожений. Довкола церкви насаджували липи, для рівнинної частини України – переважно липу гостролисту.

Формування *сакральних ландшафтів* католицького толку у Поділлі з XIV сторіччя зумовлено впливом францисканського, домініканського, бенедиктинського та кармелітського орденів (рис. 3.4). Католицькі комплекси поділяють на: монастирський, госпітальний, меморіальний. Монастирські комплекси виконували не

тільки сакральну функцію, а й белігеративну оборонну. Формувались дорожні монастирі для відпочинку знатних людей, монастирів'язниці.

Рис. 3.4 Стрижавка. Католицький костел (кінець XIX сторіччя)
[Orda, 1873]

В *іудейських* сакральних ландшафтах домінуючим видом є синагоги. В українській мові синагога найчастіше називалася школою, що відповідало латинському «*Scuola Judeorum*» та юдейському «шул». Серед українців використовували слово «божниця» від польського «*bożnica*», а серед юдеїв – «бейт тфіля» (євр. Дім молитви).

Синагоги будували з різного матеріалу – з дерева (колод, брусів), а також з каменю та цегли: «Сучасна синагога – чотирикутний корпус, оточений довгими і вузькими коморами і коридорами, у яких розташовані єврейські жінки під час громадського богослужіння» [Очерки, 1897, с. 30]. У багатьох подільських містах синагоги були не тільки будинком для молитов і богословських занять, але також виконували функції невеликої фортеці, призначеної для оборони єврейського кварталу й містечка: «До опису міських фортифікацій Сатанова треба ще додати муровану єврейську синагогу, яка виглядає як невеликий замок. Вона має високі мури і міцне склепіння наверху, дах ховається за високі парапети з маленькими бійницями. У стінах нижче від парапетів

великі вікна з гостролукими верхами. З одного боку будинку прибудування до жіночого відділу. Завдовжки головний будинок синагоги має 18 метрів, завширшки – 16 м» [Сатанів, 1991, с. 32]. У містечку Шаргород, для будівництва будинків та синагоги Я. Замойським євреям було виділено територію на околиці, ближче до міських воріт. Таке розташування визначило єврейську спільноту як найперший об'єкт при нападі завойовників, а це у свою чергу вплинуло на побудову синагоги белігеративного типу.

У великих містечках могло бути декілька синагог або молитовних будинків (*клойз*, *штібл*). При тому, що євреї селилися в містечках і не могли вибирати місця для формування сакральних ландшафтів, орієнтація за сторонами світу мала у них велике значення. При будівництві синагог їх орієнтували за віссю захід – схід (у напрямі Єрусалиму).

До окремих видів іудейських сакральних ландшафтів віднесено *мікве*, які виконували водно-рекреаційну функцію. Мікве – водний резервуар, який створювали у ґрунті, а її підлога та стіни не повинні пропускати воду. Вони були басейнами рабинів і цадиків, виконуючи функцію омивання і мали цілющу дію. Загальний об'єм – до 1000 л, вода в них – переважно застійна, дощового походження або з іншого натурального джерела. Ця ландшафтно-інженерна система складалась з басейну, куди вода надходила з даху будинку і доповнювалась з водопровідної системи.

Також, до сакральних ландшафтів можна віднести і церковні угіддя, які у ХІХ сторіччі називались «фундушами¹». Наприклад, поблизу Гусятина є урочища, які мають назву «попових ланок», «попових сіножатей», «попових криничок», що вказує на їх належність до периферійної ресурсної зони сакральних ландшафтів. Структура церковних угідь у ХІХ сторіччі була типовою, включаючи: орні угіддя, сінокоси, ставки, ліси, садибну землю: «Въ первой половине ХVІІІ века онъ занималъ весь полуостровъ, простирающійся въ длину 150 саженей и имеющій въ ширину въ различныхъ местахъ отъ 45 саженей до 80; съ западный и северной сторонъ его омывалъ прудъ, съ южной защищали болота, покрытыя

¹ «Фундуш» означав дар на користь якої-небудь установи, найчастіше на користь костельу або монастиря. В Україні з ХVІ сторіччя при церквах та монастирях зберігались письмові фундушеві документи на земельні володіння з датою видачі, іменем фундатора та розміром угідь. Найбільшу кількість фундушів мали парафії, які перебували у власності багатих магнатських родів – Любомирських, Сангушків, Яблоновських, Чарторійських.

луговой травой. Съ восточной стороны полуостровъ отделялся отъ материка высокимъ землянымъ валом, служившимъ для монастыря защитой. За наружной стороной вала былъ глубокий ровъ, всегда наполненный водой изъ пруда. Въ 37 шагахъ отъ севернаго конца вала на немъ виднеется насыпанный круглый холмъ, выходящій за черту вала по направленію внутренней стороны монастырища. Здесь была, по преданію рожецкихъ крестьян, «крепость», то есть башня. Башни должны были соединяться стеной съ бойницами. Эти стены были деревяныя... Монастырь владѣлъ «большими землями» и имелъ свой лесъ. Къ юго-востоку отъ монастыря, въ лесу, у самого поселка Рожка, было полевое хозяйство монаховъ, фольварокъ Рожокъ, съ постройками...» [Шипович, 1890, с. 611-613, Микулинський монастир, XVII сторіччя].

Ще незвичнішими, хоча й не менш цікавими, а також генетично спорідненими з попередніми, є *тафальні*. Демографами підраховано, що до сьогодення на Землі жило 80 млрд. чоловік (20 тисяч поколінь, при умові, що строк життя одного покоління рівняється 30 рокам). Є багато доказів того, що смертність у первісну епоху була виключно висока. Для вшанування померлих створювали спеціальні споруди, виділяли окремі території для поховання. На зміну звичайним ямам (ямна культура) прийшли гігантські конструкції – піраміди, кургани, могильники.

Тафальні ландшафти походять від грецького *taphē* – поховання, могила. Термін етимологічно споріднений з розділом палеонтології – тафономією, запропонованою у 1940 році І.А. Єфремовим, яка вивчає закономірності процесів природного захоронення решток вимерлих організмів і утворення їх місцезнаходження. У ландшафтознавстві вперше запропонований у 2000 році [Воловик, 2000]. Серед варіантів-аналогів, які пропонуються – «некральні», «меморіальні ландшафти». В англomовній літературі використовують – *burial place* (місце поховання), *cemetery* (кладовище) і *churchyard* (цвинтар). В історії є допоміжна дисципліна – некрополістика, головним предметом якої є вивчення кладовищ. Пропонується виділити клас антропогенних ландшафтів – *тафальний* [Воловик, 2001], із двома підкласами: *могильників* і *мегалітів*. Їх можна зустріти майже в усіх інших класах ландшафтів.

Значну кількість тафальних ландшафтів можна віднести до власне антропогенних ландшафтів, а та їх частина, де відбувається

подальше функціонування – до ландшафтно-інженерних систем: зокрема, діючі кладовища: Байкове (Київ), Новодівиче (Москва).

Тафальні ландшафти відрізняються як за розмірами: від невеликих склепів та курганів (3-4 м²) до гігантських споруд (із площами до 400 га та висотами до 120-130 м), так і структурою. Зокрема, найбільше кладовище збудоване у 1877 році – Оледорф, розташоване у Гамбурзі (Німеччина), займає площу 400 га; на 31 грудня 1996 р. тут було 982 117 могил і колумбарій із 413 589 урнами. Найбільшою пірамідою вважається піраміда Кецалькоатля в Чолула-де-Ривадабія (Мексика), її загальний об'єм оцінюється у 3,3 млн. м³. Найбільшим курганом є насип із гравію, споруджений у пам'ять царя Селевкідів Антиоха I, розташований на вершині гори Немрут, (Туреччина); при висоті 59,8 м – він займає площу 3 га.

Могильники є комплексом поховань, розташованих за межами селитебних ландшафтів. З'явилися у мезоліті. За обрядом поховання в цьому підкласі виділяють трупоположення і трупоспалення (захоронення попелу). Форми тафальних ландшафтних комплексів досить різноманітні: від простих ям до велетенських гробниць.

Античні могильники здебільшого називаються *некрополем* (серед найбільш відомих: Дипілонський давніх Афін, некрополь Фів у Єгипті, некрополі Ольвії та Києва), катакомбами; християнські й мусульманські могильники – кладовищем, *мавзолеєм*; могильники із захороненням попелу в різних ємностях – колумбарієм (на цвинтарі Оледорф, у Німеччині, створено колумбарій на 413 589 урн).

У Поділлі ґрунтові могильники черняхівської культури (IV ст. н. е.) поширені на місцевостях, розташованих вище від поселень, займаючи незначну площу. Тафальні ландшафти представлені продовговуватими ґрунтовими ямами, ямами з підбоєм або внутрішніми бічними виступами, а також у катакомбах. Могильники пшевронської культури розміщені на підвищених місцях з трупоспаленням. Зовнішніх ознак ґрунтові могили не мають. Обряд трупоспалення у черняхівській культурі успадкований від зарубинецької та пшевронської культур.

Могильники можна поділити на *групи: безнасипні та насипні. Група безнасипних могильників* поділяється на:

Катакомби (грец. Κατω – знизу і грец. Κομβος – сплетіння) представлені системами підземних порожнин, здебільшого штучного походження, що споруджували язичники, іудеї, християни і сарацини.

Термін «катакомби» ймовірно походить від латинської назви *catacumbas*, означаючи «у порожнинах», що згадуються як приміщення під землею в південній частині Рима і використовувались до місця, яке знаходилось менш ніж за 3 км на південь від Риму, у низині, вздовж Аппієвої дороги, між церквою св. Себастьяна і цирком Максенція. Значна частина катакомб використовувалась для відправлення культу та поховань (Рим, Неаполь, Олександрія (Єгипет), Мальта, Керч, Київ). Представлені ландшафтно-інженерними системами, які складались з коридорів і камер (крипт) для поховання. Деякі катакомби (наприклад, виявлені в 1956 на Віа Латина, менш ніж у кілометрі від Порто Латина) відносно невеликі, інші досить великі. Так, катакомба Доміцілли на Віа Ардеатіна представляє собою лабіринт коридорів довжиною в 13 км, що перетинають один одного під різними кутами і на декількох рівнях. Найпростіший тип похоронного спорудження в катакомбах – *Ioculus*, прямокутна ніша, вирубана перпендикулярно до стіни коридору або склепу. Згодом, коли збільшилася кількість поховань, катакомби були розширені у галереї-стілники (*honeyscombs*). Коли одного рівня не вистачало, викопувалися сходи і земляні роботи здійснювались нижче (з утворенням багаторівневої системи, іноді до п'яти рівнів). Після розграбування Рима готами при Аларіхові (в 410 р.), а потім вандалами в 455 році, катакомби значною мірою втратили своє призначення як місце для поховань. Катакомби, особливо могили мучеників, стали місцями паломництва. Щоб покласти кінець розгарбуванню мародерами катакомб, Павло I (757-767 рр.) і Пасхалій I (817-829 рр.) перенесли рештки з катакомб до церковних цвинтарів, які розташовувались у межах міста, інколи – до склепів² (під сакральними комплексами).

Кладовище – місце для поховання померлих, «священне» місце, де зберігається відповідний ритуальний етикет. Часто розташовані поблизу сакральних ландшафтів. До головних причин їх появи віднесено: а) епідемії, які прискорювали формування кладовищ; б) збільшення кількості міст та містечок; в) поява законів захоронення.

² Склеп (в архітектурі церкви – підпілля, підземна кімната). Склепи, походять від ранніх християнських катакомб. Пізніше, християнські церкви часто споруджувалися на могилах мучеників і святих, і склеп застосовувався як підземна каплиця (наприклад – склепи М.І. Пирогова у Вінниці, Потоцьких у містечку Печера Тульчинського району Вінницької області).

Етимологія терміну. В українській мові «кладовище» етимологічно пов'язане зі словом «класти» [Етимологічний, 1989]. «Цвинтар» (від лат. *Coemeterium*, яке у свою чергу з грец. *Κοιμητήριον* – місце спочинку, *κοιμός* – спати) може вживатись як синонім «кладовища» або розглядатись як подвір'я і кладовище біля церкви (в англійській мові – *churchyard*, що дослівно – церковне подвір'я). У російській мові «кладбище» походить від руського діалектизму «буй», «буйво» і давньо-шведського *bu* що означає «житло», у болгарській мові – «гровище» від *grob* (могила). В англосаксонській літературі – *burial place* (місце поховання), *cemetery* (кладовище), *churchyard* (цвинтар). Термін *burial* походить від англосаксонського *birgan*, що етимологічно пов'язане з *barrow* (курган), *burrow* (нора) і навіть *burgh* (містечко) [Last Landscapes, 2003]; *graveyard* (різновид кладовища) етимологічно пов'язаний з *gård* (сад); *burying ground* (поховання), *necropolis* (некрополь), *mausoleum* (мавзолей).

Могили з трупопокладенням з'являються у черняхівських племенах. Відповідну роль у поховальних обрядах відіграли сармати та поширення християнської релігії. У дохристиянський період давні слов'яни ховали небіжчиків у житлах або поблизу них. Р. Мерінгер здійснюючи лінгвістичний аналіз готського слова *hlīja* (хлів), доводить, що у німців це слово означало не тільки житло, а й могилу [Нидерле, 1924]. У I тисячоріччі слов'яни вибирали місця поховання біля протічної води, у лісах, на незначних підвищеннях, на горбах або городищах. Улюбленим місцем була розвилка доріг. З появою християнства, цвинтарі формуються поблизу сакральних споруд. Межею для кладовища були загорожі або вали.

Християнське віросповідання забороняло насипати над могилами кургани. Християнські могили відразу втратили високий насип, перетворившись у звичайні могили і стали концентрувались навколо ядер сакральних ландшафтів. Така ситуація склалась на початок XI сторіччя, коли могилу обкладали тільки великим камінням. З часом кількість каменів зменшується, а їх розміри збільшуються. З XII сторіччя могила обмежується тільки 4 великими каменями.

Слав'янські кладовища (дохристиянські) зазвичай знаходились далеко від поселень, поблизу від протічних вод, на похилому схилі лісового масиву, а також поблизу вершин горбів. Часто для поховань вибирали перехрестя доріг. З появою християнства

цвинтарі почали формуватись навколо церков та костелів. Давні кладовища мали різні розміри: від кількох могил до кількох сотень. Територія тафального ландшафту не мала огорожі. Якщо кладовище розташоване у городищі, межею був насипний земляний вал. У формуванні тафальних ландшафтів важливу роль відіграє орієнтація поховань. Переважала західна орієнтація, що пов'язано з християнським поховальним обрядом. У XVII-XVIII сторіччях з'являються військові, морські, тюремні (наприклад, за стінами Шліссельбурзької фортеці), інфекційні кладовища: *«Въ двухверстовомъ разстояніи отъ села Устья, на правой стороне реки Смотрича, на границе полей с. Устья, видны могилы, где, по преданію, похоронены христіане, убитые турками или татарами, во время ихъ набеговъ. Одна изъ такихъ могил называется Остаповою, по документамъ прошлаго столетія, но теперь народъ почти забылъ это названіе. Особенность самой большей изъ этихъ могилъ та, что середина ея какъ будто провалилась и образуетъ впадину значительной глубины, такъ что въ ней могутъ спрятаться несколько человекъ съ лошадьми, какъ и делаютъ иногда воры, по рассказамъ местныхъ жителей»* [Историко, 1877, с. 322-323].

Кладовища у Поділлі починають інтенсивно формуватись з середини XVI сторіччя, з появою значної кількості містечок та зростанням кількості населення. Відповідно до квартальної забудови у містечках з'являються кладовища за етноознакою. Більшість сучасних кладовищ втратили етнонаціональні ознаки і представлені культурними ландшафтами.

У Правобережній Україні сформувались тафальні ландшафти переважно під впливом української традиційної, польської, єврейської культур. Українські кладовища до XVI сторіччя з'являлись на церковних дворах, будучи цвинтарями, пізніше – на околицях міст та містечок: *«Летомъ покрытое густою зеленью растительнаго царства кладбище особенно манитъ къ себе, но вы должны пробираться по немъ, опасаясь скрытыхъ въ зелени проваловъ, въ которыхъ обитають ящерицы и другіе гады. Осенью по сельскимъ кладбищамъ, ничемъ не отгороженнымъ, кроме очень неглубокой канавы и развалившейся насыпи, бродитъ скотъ, а около какого-нибудь одинокаго каменнаго памятника разводится огонь пастухами, въ который подчасъ идутъ обломки крестовъ и разрушившихся оградокъ. Зимой все кладбище бываетъ положительно занесено снегомъ и по немъ решительно нетъ возможности идти, не засыпавъ снега въ*

сапоги и галоши. Такъ какъ земля въ это время промерзаетъ очень глубоко, то крестьянинъ нередко довольствуется тѣмъ, что хоронитъ своихъ родныхъ на непозволенномъ законами разстояніи отъ поверхности, не обращая вниманія ни на какія убежденія. Последствіемъ этого и бывають глубокие провалы весною на могилахъ, даючіе возможность, если не зарывать ихъ сейчасъ же, – а это бываетъ, пожалуй, и не всегда, – собакамъ или волкамъ, разрывать мертвыя кости человѣческія» [ДНР, 1899, с. 101-102]; «Крестьянинъ иногда имеетъ обыкновеніе сажать на могилахъ дорогихъ покойниковъ какое либо деревцо или сеять овесъ» [ДНР, 1899, с. 104].

У XVIII сторіччі поховання на території церков стали забороняти, що зумовлено санітарно-епізоотичними нормами, а у XIX сторіччі ця заборона стосувалась кладовищ у межах міст та містечок. Розташування сучасних кладовищ у межах селитебних ландшафтів зумовлено історичним характером тафальних ландшафтів: коли місто продовжувало зростати за рахунок прилеглих сіл, а кладовища опинялись у межах поселенської структури.

Появу єврейських тафальних ландшафтів датують XIII століттям. У містечку Тиврові було знайдено могильний пам'ятник, поставлений громадою своєму голові у 1240 році. На камені – ім'я померлого голови громади – Самуїл.

Ландшафти регіону – переважно горбисто-пасмові місцевості, почленовані ярами та балками, зі значною кількістю струмків та річок – створювали характерні особливості у розташуванні єврейських кладовищ (місцеві жителі їх називають «окописьками»), часто відокремлені від штетлу річкою, розташовувалось за яром або на схилі горба. Тому існує думка про обов'язковість відокремлення містечка від кладовища вище згаданими ландшафтними комплексами, що підсилює символічне значення цих меж.

Кладовища виносили за межі містечок. Тут розташовувались могили рабинів, цадиків, на могили яких приходили молитися. На кладовищах могли здійснюватись містичні ритуали, наприклад, правили весілля жебраків або сиріт під час чуми. У регіоні збереглись надгробки XVI-XVII століть. Найчастіше вони мали вигляд вертикальних кам'яних плит – стел, але зустрічаються і горизонтально покладені плити. На могилах цадиків ставили особливу споруду (огель – «намет») у вигляді кам'яного будиночка, який захищав могилу від непогоди. Переважно, могили орієнтували

на схід.

Часто старі єврейські кладовища використовуються для господарських потреб. Наприклад, у містечку Чечельнику («окописько» розташоване за 100 м на південь від основної ділянки та межує з городами) частина розорана та перетворена на футбольне поле; у селі Чорний острів Хмельницької області на території частини старого цвинтаря влаштовано випас худоби; у селі Миколаїв Хмельницької області на місці кладовища розташований місцевий ринок тощо.

Єврейські тафальні ландшафти створюють просторову опозицію відносно містечка. Під єврейські кладовища виділяли незручні з сільськогосподарського погляду ландшафтні комплекси – вершину або схил пагорба, стрімкий берег ріки, яр або балку [Воловик, 2003].

Старообрядці, на відміну від інших християн, громадських кладовищ не мали. Померлих вони ховали у лісі або на території власних садиб. Обряд поховання здійснювали вночі, щоб про це не дізнались православні священики.

Мавзолеї (лат. Mausoleum, від грец. Mausoleion) – споруди, що включають до свого складу камеру, де розміщувались рештки померлого, а інколи й поминальний зал. Ці ландшафтно-техногенні системи характеризуються специфічними мікрокліматичними умовами (що створювались штучно), стабільність підтримується інженерними спорудами.

Мавзолеї характерні для Давнього Риму і були відомі у середньовіччі на Сході (з похованням римського імператора Адріана (зараз, костел Сант Анжело), а також імператора Аугустуса (у Римі); короля Фредеріка Вільяма III у Пруссії (зараз, Шарлоттенбург у Берліні); Тадж Махал, збудовано у XVII сторіччі (Бгра, Індія)). У XX сторіччі в ряді країн створено мавзолеї політичних діячів (В.І. Леніна в Москві, 1929-30; Хо Ши Міна в Ханой, 1975; Димитрова у Софії; усипальниця Сухе-Батора й Чойбалсана в Улан-Баторі).

У м. Вінниці розташований *єдиний у світі мавзолей, офіційно канонізований православною церквою*, де похований М.І. Пирогов. Його створення почалось у 1882 році на місці частини сільського кладовища села Вишня. Над усипальницею зведено ритуальну церкву Миколи Чудотворця.

Група варіантів насипних могильників представлена

курганами, представлені надмогильними насипами з каменю чи землі, напівсферичної чи конічної форми, із залишками погребальних споруд (дерев'яних, кам'яних та земляних), сформованих у доетнічний страт. Під насипами курганів розташовані додаткові споруди з каменю, цегли або глинобитні стіни й склепіння. Кожне наступне поховання супроводжувалось підсипкою землі, що збільшувало їх висоту. Найдавніші з них – 4-3 тис. до н.е., пізніші – XIV-XV ст. н.е. Відомі по всій Землі, крім Австралії. В курганній групі можна виділити одиночні та групові (до 3000) кургани.

Завдяки значному поширенню та повторюваності, можуть претендувати на виділення в окремий «специфічний» підтип тафальних ландшафтів. Аналогами курганів є хіллфорти – велетенські насипні горби із вирівняними площадками (лише в Англії їх нараховується близько 3000). Саме могили (*mogyla*, *gomila*) називали у давніх слов'ян тюрко-татарським словом курган (*kurhan*), маючи у середньому 1-2 м висоти. Могили-кургани, крім сакральної виконували функцію спостереження. Такі ландшафтні комплекси називали «робленими» могилами, які мали фортифікаційні споруди. Крім цього, кургани збільшували контрастність моногенних ландшафтів. За будовою вони нагадують піраміди, виконуючи концентраційну функцію енергетичних потоків.

Значну частину типу тафальних ландшафтів можна віднести до ландшафтно-техногенних систем представлених підтипом *мегалітів* (мегалітичних споруд). Вони є ландшафтно-інженерними системами, побудованими з грубо обробленого каменю. Частина мегалітів створювалась прадавніми цивілізаціями не як монофункціональні системи – тільки для тафальних процесів, а й для спостереження за Космосом або для проведення сакральних ритуалів (піраміди, дольмени, кромлехи). У більшості мегалітів простежено зв'язок їх розташування з геоактивними структурами Землі. Мегаліти, у західній Європі датуються V тисячоріччям до н.е., в Індії (Ассам) першими сторіччями нашої ери, на острові Паски – імовірно, сучасники середньовіччя. Мегаліти також зустрічаються в Індонезії. Області поширення цієї групи тафальних ландшафтів включають території: Великобританію, західну Францію, Бельгію, Іспанію, Португалію, і острови західного Середземномор'я; Скандинавію; північ Африки; Крим, Кавказ, Близький Схід; Іранське нагір'я; Японію і М'янму; а також острови

півдня Тихого океану.

До мегалітичних ландшафтів можна віднести:

Ландшафтно-інженерні системи, що знаходяться в Африці, Центральній Америці та західних районах Китаю називаються пірамідами як кам'яними, так і земляними.

Піраміди, монументальні споруди, що мають геометричну форму піраміди (інколи сходинчасту чи баштоподібну). Найвідомішими є гігантські гробниці давньоєгипетських фараонів 3-2 тис. до н.е., а також давньоамериканські постаменти храмів (у Мексиці, Гватемалі, Гондурасі, Перу). Найбільші з них – піраміди Хеопса, Хефрена і Мікеріна вважаються одним із Семи див світу. Так, піраміда Хеопса (архітектор Хеміун, 27 ст. до н.е.) сягала висоти 147 м, а довжина сторони підніжжя – 232 м. Для її спорудження використано 2 300 тис. велетенських кам'яних блоків, середня вага яких становить 2,5 т. Плити не скріплювались будівельним розчином, лише дуже точна підгонка утримує їх разом.

Мегалітичні ландшафти *Європи* розділені на окремі види.

Дольмени (від брет. *Taol maen* – кам'яний стіл) – штучні споруди з брил, у вигляді великого кам'яного ящика, накритого кам'яною плитою, інколи з гравіруванням, яке складається з символів. В англомовних працях з археології термін вживається як узагальнений тип гробниць нестандартної структури. Археологи вважають, що дольмени були приміщеннями для похорону. Вони, як відомо, служили і як вівтарі, як на острові Гернсі, де використовувалися друїдами у релігійних обрядах. Представлені в Ірландії й Уельсі, а також в англійських округах Девон і Корнуелл; на північно-заході Франції, особливо в Бретані; в Іспанії. Відомі вони також і в північній Африці, у Сирії, і в інших країнах, що розташовуються на Далекому Сході (Японія). Іноді насип, що, прилягає до дольмена має значний розмір, подібно до пагорбу Сідбарі (Великобританія) – 52 м у висоту і 96 м у діаметрі.

Дольмени можуть бути утворені системою *менгірів* (від нижньобретонського *maen* – «каміння» та *hir* – «довгий»), які представлені «стоячим» камінням різної конфігурації, частіше за все нагадують обриси людини чи стелу, або кам'яним колом, що складається з багатьох монолітів (Карнак (Carnac) у Франції). У Поділлі дольмени сформовані у культурі кулястих амфор і поширені у Тернопільській області (села Довге, Увисла, Харитонівка).

Група менгірів інколи утворює «алеї», інколи кромлехи (cromlech), представлені кругами, викладеними камінням у формі спіралі або інших складних фігур із сакральними символами (Стоунхендж та Евбері в Англії). У центрі кромлеха можуть бути розташовані дольмени. Тому кромлех має сакрально-тафальний генезис.

Менгіри і кромлехи пов'язані лей-лініями енергетичної сітки. Менгіри, поєднуючи одночасно принцип Світової Гори або Світового Дерева та ідею сакрального каменю. Менгір є своєрідним енергетичним аналогом горба, а кромлех – долини, замкнутого місця. Тому, перший виконує дивергентну функцію енергетичних потоків, а другий – конвергентну. Більшість сучасних сакральних об'єктів розташовані на підвищеннях, які крім сакральної функції (вище розташування від профанного), виконують й енергетичну функцію (розтікання, віддача енергії) [Платов, 2009].

Мегаліти, розташовані у Полінезії, Меланезії і Мікронезії часто мають вигляд платформи, спорудженої з необробленого каменю, і в утворенні гігантською кам'яною кладкою, без використання цементу. Відомо про три таких мегалітичних структури: трілітон (trilithon) у місті Муа (острови Тонга), споруджений на двох стовпах з коралового вапняку, висотою 4,9 м і 6-метрової кам'яної поперечини, укріпленої в пазах, видовбаних у верхній частині стовпів; гігантський постамент, представлений платформою для похорону аху (ahu) на острові Пасхи; і в Тініані, на Маріанських островах, що складається з груп конусів – стовпів коралів, з'єднаних разом.

Своєрідними є також ступи (пагоди) – буддистські культові споруди, де зберігались священні реліквії та відбувалось поховання відомих осіб. Їх можна віднести як до тафальних, так і сакральних ландшафтів. Це споруди канонічної 3-х частинної структури: сходинчаста основа, масивний основний об'єм, верхня частина – у вигляді багатоярусної парасольки. Райони поширення цього типу: Південно-Східна Азія (Індія, Шрі-Ланка, Таїланд, М'янма, В'єтнам, Китай). До найвищої у світі ступи відноситься пагода Джетаванарама у місті Анурадхапура (Шрі-Ланка), від якої залишилися одні руїни (її висота – 120 м).

До інших особливостей структури та функціонування тафальних ландшафтів можна віднести їх приуроченість до територій, насичених гепатогенними «вузлами».

3.1 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ТА КЛАДОВИЩ

Невеличкою кладкою перейшли вони через потік, за яким підносився вгору протилежний берег, що здавався вищим від того, який був у них позаду, і виступав зовсім кручею. Здавалося, що в цьому місці був міцний і надійний сам по собі пункт міської фортеці, принаймні земляний вал був тут нижчий і не визирав з-за нього гарнізон. Та зате далі підіймався товстий монастирський мур. Стрімкий берег увесь поріс бур'яном, і по невеликій лощині між ним і потоком ріс високий очерет, мало не на зріст людини заввишки. На верху кручі видно було рештки тину, які свідчили, що колись тут був город. Перед ним широке листя лопуха, з-за якого стирчала лобода, дикий колючий будяк і соняшник, що підносив вище за всіх свою голову [Гоголь, т. 2, с. 68].

Загін минув місто і наближався до самотнього монастиря. Ця споруда, зіставлена з двох цілком протилежних частин, стояла майже в кінці міста, на косогорі. Нижня половина церкви була кам'яна і, можна сказати, вся складалася з тріщин, обпалена, закурена порохом, почорніла, позеленіла, вкрита кропивою, хмелем і дикими дзвіночками, носила на собі весь літопис країни, що терпіла криваві жнива. Верх церкви з тими вигинистими дерев'яними п'ятьма куполами, котрі встановила зіпсована архітектура візантійська, ще більше спотворена варваризмом наслідувачів, був увесь дерев'яний. Нові дошки, жовтіючи між почорнілими старими, надавали їй строкатості й показували, що ще не так давно вона була полагоджена богомільними прочанами. Блідий промінь серпорогого місяця, продершись крізь кучеряві яблуні, що вкривали густим гіллям частину будівлі, впав на низькі двері й на виступаючий над ними визубрений карниз, укритий невеликими свавільно вирослими жовтими квітами, котрі того разу блищали й здавалися вогнями чи золотим написом на дикому карнизі [Гоголь, т. 7, с. 27].

Як ми їздили до криниці

Се та знаменита криниця, до якої з'їздяться люди з далеких сіл навіть і стають табором на ніч під десяту п'ятницю. Я думаю про тих мудрих людей, що ставлять церкви, монастирі й каплиці в

найкращих диких місцях: вони знають що роблять, – вони промовляють не стільки до нас, як до живих в нас пращурів наших, що віками справляли священні грища по гаях і дібровах та палили там жертви [Коцюбинський, 1974, т.3, с. 11].

Сестра

Іду, іду і не оглядаюсь. От і велика могила, що геть за околицею зеленіє. Зійшла на могилу, та й глянула тоді на своє село; а сонечко саме сходить... Село як на долоні, так мені в очах і замигтіли білі хати, колодязне цямриння, розквітлі садки й городи. Побачила й батьківське подвір'я, і ту вербу кучеряву, гіллясту, що малою ще дівчинкою під нею гралась. Стою і з місця не зворухнуся, – задивилась. Що мені там кожна стежечка, кожний кущик знайо-місінькі; дивлюсь туди та дитство й дівування своє розкішне, і заміжжя щасливе, і вдівство гірке – все мов по писаному вичитую [Вовчок, 1964, т. 1, с. 27].

Мікве...

Боже, як пояснити поняття мікве жителям заходу, що звикли до овиду вузеньких вулиць, як мозкам, котрі кохаються лише в технічному прогресі і котрі не здатні уявити собі глибину таїнства, більше того – ставлять під сумнів таїнство взагалі, зрозуміти, що таке мікве?

Так. Це можна спробувати зробити описовими методами і сказати, що мікве – це халупа із затуленими вікнами, всередині розділена на дві половини, одна з яких аж чорна від диму, бо тут шалапут Ріва кидає у піч букові поліна, щоб у казані нагрівалася вода, а в іншій, темнішій, стоять дві дерев'яні ванни, де щомісяця очищаються жінки, у землі викопана яма на сорок відер води, навкруг неї валяються недогарки стеаринових та лосєвих свічок з чорними гнотами – то від того, що під час нічного ритуального купання жінки на місце давніших свічок ставлять нові... [Ольбрахт, 1990, с. 342].

Куба з Вітком ходили разом із усіма, а коли вже геть споночіло, Куба потяг углиб, на старий цвинтар. Там, на могилах позападалих, тихо було, пусто й темно – там лежали забуті, що про них і згадка давно в непам'ять пішла – як і ті дні їхні, і часи, і все пішло в забуток; там тільки лиховісно кричали якісь птахи та сумно

шелестіла гушавина, а де-не-де стирчав спорохнявілий хрест – там покотом лежали цілі роди, цілі покоління – там уже ніхто не молився, не плакав, не засвічував лампадок... тільки вітер гув серед галуззя, зривав останнє листя й кидав його в темряву нічну на загибель останню... там тільки якісь голоси – не голоси, тіні – не тіні, товклися, як птахи які посліплі, об голі дерева й наче квилили, про змилювання благаючи... [Реймонт, 1950, с. 131].

Облога Буші

Посередині замкового дворища стояла досить простора, з трьома банями і окружним піддашшям церква; вона була вже повернута папством у костьол, а потім знов козаками на благочестний храм пересвячена; його відсвятив на ім'я покрови пресвятої богородці отець Василь, якого з містечка Бара вивіз сотник, пап Завістний [Старицький, 1990, т. 5, с. 7].

Яків Мамонтов. Під чорними хмарами

Подаль від села, по крутому похилу шпиля, до самого ставу спускалося селянське кладовище. Понуро стояли почорнілі хрести, облиті блідим промінням місяця. Де-не-де вони зовсім потрухлявіли і розвалилися. Могили поросли колючими чагарниками, високим бур'яном та дикими квітками. Внизу, над ставом, замислено посхилялися тихії верби і злегка тремтіли, відбиваючись в сріблястих жмурках. Сюди ледве долітали різноманітні нічні згуки. Часом тільки сичі лиховісно перекликались і будили мертвий спокій. Навколо все спало, повите тихим сумом. Але то так тільки здавалось... [Українська новелістика, 1989, с. 583].

На кладовищі ще дужче понурились хрести, ще буйніше сумують безлисті верби. Лиш на могилі з сірим кам'яним хрестом ще й досі цвітуть жовті безсмертники та різнобарвисті айстри. І хоч деякі з них і зів'яли, хоч і живих в'ялить холод і дощ січе, – дарма: вони весело здіймають до неба вродливі головки [Українська новелістика, 1989, с. 587].

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОКОНТРОЛЮ

1. Дайте визначення сакрального ландшафту. Чим «матеріальний» підхід у визначенні відрізняється від «духовного»?
2. Назвіть критерії виділення сакральних ландшафтів.
3. За якими функціями виділяють сакральні ландшафти?
4. Які підтипи сакральних ландшафтів виділяють у межах Поділля? Проаналізуйте православний вид сакральних ландшафтів.
5. Дайте визначення «тафального ландшафту».
6. Які підтипи тафальних ландшафтів виділяють? Дайте характеристику одного з них.
7. Які тафальні ландшафти переважають в Україні?

ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Підготуйте реферат на одну з обраних тем:
 - «Сакральні ландшафти Вашого району (міста, містечка, села)»;
 - «Тафальні ландшафти Вашого району (міста, містечка, села)».

У посібнику розкриті можливості етнокультурно-ландшафтного підходу. Активна освітня й просвітницька діяльність географів в останні десятиріччя у різних країнах привели до того, що ідея етнокультурного ландшафту як цілісного природно-культурного утворення вийшла за межі науки, стала надбанням суспільства. Етнокультурний ландшафт сприймається як важливий атрибут національної, регіональної й місцевої культури, елемент регіональної й муніципальної політики і як одна їх важливих суспільних цінностей.

Питання збереження традиційних і унікальних етнокультурних ландшафтів, включення в сферу спадщини принципово нового об'єкту знайшли відбиття в розробках ЮНЕСКО 90-х років ХХ сторіччя. Етнокультурний ландшафт розглядається у світлі природно-культурного генезису як продукт співтворчості природи й людини. Для практики спадщини такий підхід виявляється дуже важливим, оскільки він дозволяє вирішувати складні ситуації, у яких проблеми етнокультурної й природної спадщини нерозривно пов'язані.

В випадку з *асоціативними культурними ландшафтами* важливий не тільки етнокультурний ландшафт сам по собі, але його образ, міфологія, «дух місця» (*genius loci*). Таким умовам відповідають сакральні-тафальні й літературні ландшафти, поля історичних боїв, які віддзеркалені в народній пам'яті й фольклорі, літературних джерелах та образотворчому мистецтві.

Для різних класів етнокультурних ландшафтів як об'єктів спадщини характерні різні стратегії їхньої репрезентації. Наприклад, художньо-естетична стратегія, націлена на створення візуального образу етнокультурного ландшафту, відповідно до принципів і законів естетики, найбільш адекватна стосовно цілеспрямовано створених етнокультурних ландшафтів. При художньо-естетичній стратегії переважають вертикальні репрезентації, пейзажні й фотографічні форми. При цьому важливі й горизонтальні репрезентації, що підкреслюють особливості планування ландшафту. Останній підхід особливо важливий при аналізі селитебних ландшафтів.

Етнокультурна стратегія репрезентації, орієнтована на

самобутність і унікальність властивостей ландшафту. Тут важливо продемонструвати своєрідність просторової організації (село й ріка, ближні й далекі угіддя), а також найбільш характерні артефакти й соціофакти (народна архітектура, одяг, предмети народних промислів). Етнокультурна стратегія відносно об'єкту репрезентації завжди в явному або неявному виді носить охоронний характер.

Концептуальній стратегії найбільше відповідають асоціативні етнокультурні ландшафти. Ключовий момент при розробці концептуальної стратегії – ідея (концепція) репрезентації і її відповідність образу культурного ландшафту, що існує в суспільній свідомості. Можливі й спеціальні стратегії репрезентації етнокультурного ландшафту. Наприклад, територіальна стратегія рекомендується, коли поставлене завдання – продемонструвати просторову організацію етнокультурного ландшафту, до якої віднесено каркасні етнокультурні та сакрально-тафальні ландшафти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анонім. Историко-статистическое описаніе прихода и церкви предградія г. Винницы Педекъ и приписной деревни Тяжиловъ / Анонім // Подольскіе епархіальныя ведомости. – 1869. – № 7. – С. 294-303.
2. Антоновичъ В. Грановщина (Эпизодъ изъ исторіи Брацлавской Украины) / В. Антонович // Кіевская старина. – Т. XX. Январь, февраль и мартъ. – К., 1888. – С. 74-93.
3. Анциферов Н. Город как выразитель сменяющихся культур: Картины и характеристики / Н. Анциферов, Т. Анциферова. – Л.: Изд-во Брокгауз-Ефрон, 1926. – 224 с.
4. Архітектура малих міст Галичини та Поділля в ХІХ – на поч. ХХ ст. // Народна творчість та етнографія. – 1981. – № 6. – Листопад-грудень. – С. 48-54.
5. Афанасьев-Чужбинскій, А. С. Поездка въ южную Россію. Очерки Днестра / А. С. Афанасьев-Чужбинскій. – СПб.: Изданіе книгопродавца А. Ф. Базунова, 1863. – 438 с.
6. Бальзак Оноре де. Твори: в 10 т. – К.: Дніпро, 1989. – Т. 2: Людська комедія: Етюди про звичаї. Сцени приватного життя / 3 фр. пер. В. Шовкун. – 781 с.
7. Вебер М. История хозяйства / Макс Вебер. – М.: Канон-Пресс-Ц, Кучково поле, 2001. – 576 с.
8. Верменич Я. Історична локалістика у пошуках дослідницького об'єкта: міська і сільська історії / Ярослава Верменич // Регіональна історія України. Збірник наукових статей. [Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор Я. Верменич]. – Вип. 4. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 9-26.
9. Вовчок Марко. Твори в семи томах. Т. 1. – К. : Наукова думка, 1964. – 468 с.
10. Воловик В. М. До питання класифікації тафальних ландшафтів / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: географія. – Вінниця, 2001. – Вип. І. – С. 99-110.
11. Воловик В. М. Етнокультурні ландшафти: регіональні структури і природокористування: [монографія] / В. М. Воловик. – Вінниця: ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2013. – 464 с., іл.
12. Воловик В. М. Єврейські землеробські колонії Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2004. – Вип. 7. – С. 37-46.
13. Воловик В. М. Єврейські примістечкові господарства Поділля: просторово-часовий аналіз та аспекти природокористування / В. М. Воловик // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія : Географія. – Вінниця, 2005. – Вип. 8. – С. 126-130.
14. Воловик В. М. Історико-географічні передумови формування німецьких етнокультурних ландшафтів Поділля // «Географія та екологія: наука і освіта» : матеріали VI Всеукраїнської науково-практичної конференції, м. Умань, 14-15 квітня 2016 р. / відп. ред. О.В.Браславська. – Умань : ВПЦ «Візаві», 2016. – С. 22-25.

15. Воловик В.М. Основи етнокультурного ландшафтознавства : Навчальний посібник. Видання 2-е, доповнене / В. М. Воловик. – Вінниця : ТОВ «Вінницька міська друкарня», 2015. – 180 с., іл.
16. Воловик В. М. Тафальні ландшафти / В. М. Воловик // Ландшафти і сучасність: Збірник наукових праць. – Київ-Вінниця. – Вінниця: Гіпаніс, 2000. – С. 197-199.
17. Воловик В. М. Територіальні особливості єврейських тафальних ландшафтів Поділля / В. М. Воловик // Антропогенні географія й ландшафтознавство в XX і XXI століттях: Збірник наукових праць. – Вінниця-Воронеж. – Вінниця: Гіпаніс, 2003. – С. 123-126.
18. Геттнер А. География. Ее история, сущность и методы / А. Геттнер. – Л.; М.: ГИ, 1930. – 416 с.
19. Гоголь Микола. Зібрання творів у семи томах. До 200-ліття від дня народження. – К.: Наукова думка, 2008. – Том перший. Вечори на хуторі біля Диканьки. – 256 с.; Том другий. Миргород. – 240 с.; Том 5. Мертві душі. – 360 с.; Том сьомий. Історична проза. Статті. Матеріали. – 376 с.
20. Городъ и деревня въ Европейской Россіи. Очеркъ по экономической географіи съ 16 картами и картограммами Веніамина Семенова-Тянь-Шанскаго, Помощника Председательствующаго Отделенія Физической Географіи Императорскаго Русскаго Географическаго Общества. (Читанъ въ соединенномъ засѣданіи Отделеній Статистики, Физической и Математической Географіи И. Р. Г. О. 23 февраля 1910 г.). – С.-Петербургъ: Типографія В. Ф. Киршбаума, д. М-ва Финансовъ, на Дворц. Площ., 1910. – 212 с.
21. Город в средневековой цивилизации Западной Европы. Т.1. Феномен средневекового урбанизма. – М.: Наука, 1999. – 390 с.
22. Грабовський П. А. Вибрані твори : В 2-х томах. Т. 1 / Павло Грабовський; упоряд., передм. і приміт. В. Ф. Святотця. – К. : Дніпро, 1985. – 599 с.
23. Гродзинський М. Д. Пізнання ландшафту: місце і простір: [Монографія]. У 2-х т. / М. Д. Гродзинський. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2005. – Т. 1. – С. 14-15, 18-20. – Т. 1.; Т. 2. – С. 78-126.
24. Грушевський М. С. Історія України-Руси: в 11 т., 12 кн. / М. С. Грушевський; редкол.: П. С. Сохань (голова) та ін. – К.: Наук. думка, 1991. – (Пам'ятки іст. Думки України). – Т. 5. – 1994. – 704 с.
25. Д. Н. Р. О сельскихъ кладбищахъ // Подольскія епархиальныя ведомости. – 1899. – № 5. – С. 101-106.
26. Дяченко Д. Будова села / Д. Дяченко. – Харків: Червоний шлях, 1924. – 92 с.: рис.
27. Етимологічний словник української мови: в 7 т. / АН УРСР. Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні; редкол. О. С. Мельничук (головний ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983. – Т. 2: Д – Копці / Укл.: Р. В. Болдирєв та ін. – 1985. – 571 с.; Т. 3: Кора – М / Укл.: Р. В. Болдирєв та ін. – 1989. – 552 с. – (в опр.); Т. 5: Р–Т / Укл.: Р. В. Болдирєв та ін. – 2006. – 704 с.
28. Живописная Россія. Отечество наше въ его земельномъ, историческомъ, экономическомъ и бытовомъ значеніи // Подъ общей редакціей П. П. Семенова. – Томъ 5. Малороссія. Подолія, Вольнь. – Ч. 1. – СПб., М.: Изданіе товарищества М. О. Вольфъ, 1897. – 332 с.
29. Замятин Д. Н. Культура и пространство: моделирование географических образов:

моделирование географических образов: дис. ... д-ра культурологических наук: 24.00.01 / Замятин Дмитрий Николаевич. – Москва, 2005. – 435 с. – РГБ ОД, 71:05-24/22

30. Иллюстрированный путеводитель по Юго-Западнымъ казен. Железн. Дорогамъ. Сто двадцать иллюстрацій въ тексте. Составленъ по распоряженію Г. Начальника Юго-Западной жел. Дор. П. Н. Андреевымъ, заведывающимъ конторою по экономическому изслѣдованію района Ю.-З. жел. Дорогъ. – Киевъ: Тип. С. В. Кульженко, Ново-Елисавет., № 4, 1898. – С. 144-564.
31. Историко-статистическое описаніе церкви и прихода села Устья с приписными к нему с. Цыкловцами и деревней Козей // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1877. – № 21. – С. 321-328.
32. Івашкевич Ярослав. Новели. – К.: Дніпро, 1974. – 334 с.
33. Історія української культури / Під загальною редакцією д-ра Івана Крип'якевича. – Львів: Видання Івана Тиктора, 1937. – 718 с.
34. Калущков В. Н. Ландшафт в культурной географии / В. Н. Калущков. – М.: Новый хронограф, 2008. – С. 22-33, 61-62.
35. Калущков В. Н. Этнокультурное ландшафтоведение: учебное пособие / В. Н. Калущков. – М.: Географический факультет, 2011. – 112 с.
36. Квітка-Оснoв'яненко Г. Повісті та оповідання. Драматичні твори / Григорій Квітка-Оснoв'яненко. – К.: Наукова думка, 1982. – 543 с.
37. Ключевский В. О. Сочинения: в 9 т. – Т. IV. Специальные курсы / В. О. Ключевский; [под ред. В. Л. Янина]. – М.: Мысль, 1989. – 476 с.
38. Кобилянська О. Ю. Повісті; Оповідання; Новели / Ольга Кобилянська; Вступ. ст., упоряд. і приміт. Ф.П. Погребенника; Ред. Тому І.О. Дзеверін. – К.: Наук. думка, 1988. – 672 с.; портр. – (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).
39. Ковалёв А. П. Ландшафт сам по себе и для человека: Монография / А. П. Ковалёв. – Харьков: «Бурун Книга», 2009. – 928 с.
40. Короткі звідомлення Всеукраїнського археологічного комітету (далі – КЗ ВУАК) за 1926 . – Б.в., 1926. – С. 193-207.
41. Коцюбинський М. Твори в семи томах. – К.: Наукова думка, 1973-1974. – Т. 1. Повісті. Оповідання (1884-1897). – 408 с.; Т. 2. Повісті. Оповідання (1897-1908). – 384 с.; Т. 3. Оповідання. Повісті (1908-1913). – 431 с.
42. Крашевський Ю. І. Повісті. – К.: «Дніпро», 1979. – 427 с.
43. Крашевський Ю. І. Хата за селом. – К.: Дніпро, 1967. – 315 с.
44. Куліш П. О. Твори: В 2 т. – К.: Наук. думка, 1994. (Б-ка укр. літ. Укр. нова літ.). – Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади / Упоряд. і приміт. Є. К. Нахліка; Ред. тому М. Д. Бернштейн. – 752 с.
45. Культурные ландшафты России и устойчивое развитие: четвёртый выпуск трудов семинара «Культурный ландшафт» / Под ред. Т. М. Красовской. – М.: Географический фак-т МГУ, 2009. – 270 с.
46. Ландшафты культуры. Славянский мир. – М.: Прогресс-Традиция, 2007. – 352 с.
47. Леонтович В. М. Зібрання творів. В 4-х т. Т.1. – К.: Сфера, 2004. – 356 с; Т.2. – К.: Сфера, 2004. – 356 с.; Т.3. – К.: Сфера, 2005. – 336 с.
48. Линч К. Образ города / К. Линч. – М.: Стройиздат, 1982. – 328 с.
49. Лихачев Д. С. Образ города / Д. С. Лихачев // Историческое краеведение в СССР:

- Вопросы теории и практики: [сб. науч. тр.]. – К.: Наукова думка, 1991. – С. 181-188.
50. Мирний Панас (П.Я. Рудченко). Зібрання творів у семи томах. – К.: Наукова думка, 1968-1969. – Т. 1. 560 с.; Т. 2. 452 с.
 51. На Днестровскомъ «Побережьи» // Киевская старина. – Т. XVIII. Июнь, июль. – К., 1887. – С. 638-675.
 52. Населені місця Поділля. – Вінниця: Держдпукарня ім. т. Леніна, 1925. – 443 с.
 53. Нейман Ц. Люди старой Брацлавщины // Киевская старина. – Т. XXX. – К., 1890. – С. 264-281; Т. XXVII – К., 1889. – С. 103-120.
 54. Нечуй-Левицький І.С. Зібрання творів у десяти томах / І. С. Нечуй-Левицький. – К.: «Наукова думка», 1965-1966. – Том перший. Прозові твори. – 380 с.; Том третій. Прозові твори. – 448 с.; Том четвертий. Прозові твори. – 400 с.; Том п'ятий. Прозові твори. – 456 с.; Том шостий. Прозові твори. – 468 с.; Том сьомий. Прозові твори. – 460 с.; Том восьмий. Прозові твори. – 492 с.; Том дев'ятий. Прозові й драматичні твори. – 476 с.
 55. Нидерле Л. Бытъ и культура древнихъ славянъ / Люборъ Нидерле; [авторизованное издание съ введениемъ и дополнениями автора и предисловіемъ академика Н. П. Кондакова]. – Прага: Издательство «Пламя», 1924. – С. 120-135.
 56. Новицкій А. Деревянная церковная архитектура Галиции / А. Новицкій // Украинская жизнь. Ежемесячный научно-литературный и общественно-политический журналъ. – № 11-12. – М., 1914. – С. 38-43.
 57. Ольбрахт Иван. Микола Шугай, розбійник: Твори / Пер. з чес. / Упоряд., вступ, ст. та прим. О. В. Мишанича. Ужгород: Карпати, 1990. 493 с., портр. (Б-ка «Карпати» / Ред. кол. В. І. Данканич та ін.)
 58. Опільський Юліан. Твори: В 4 т. – Львів: Каменяр, 2000. Том 3: Опірі: Трилогія / Упоряд. М. М. Ільницького. – 480 с.
 59. Основы евразийства / Составители: Н. Агамалян, В. Галимова, А. Гуськов, Н. Мелентьева, П. Зарифуллин, М. Хрустов. – М.: Арктогея-Центр, 2002. – 800 с.
 60. Очерки домашней и общественной жизни евреев. Их верования, богослужение, праздники, обряды, талмуд и кагал. – С.-Петербург: Издание книгопродавца И. Л. Тузова, 1897. – С. 30.
 61. Очерки по истории русской деревни X-XIII в.в. / Под редакцией члена-корреспондента АН СССР Б. А. Рыбакова. – Труды государственного исторического музея. Выпуск 32. – М.: Государственное издательство культурно-просветительной литературы, 1956. – 255 с.
 62. Пажимський О. М. Садибні ансамблі Подільської Волині / Олександр Пажимський. – Самчики-Хмельницький, 1997. – 216 с.
 63. Паучок В. К. Етногенез українського народу і становлення національної символіки / В. К. Паучок. – Тернопіль, 1993. – 199 с.
 64. Платов А. В. Мегалиты Русской равнины / Антон Платов. – М.: Вече, 2009. – 288 с. – (Тайны Земли Русской).
 65. Побережье Подолы // Киевская старина. – 1898. – Сентябрь. – Т. LXII. – С. 65-74.
 66. Природа і етнос / За ред. В. С. Крисаченко, Кисельов М. М., Мороз С. А. – К.: Наукова думка, 1994. – 208 с.
 67. Путевые очерки Подолья // Киевская старина. – 1885. – Декабрь. – С. 651-683.
 68. Реймонт В. Мужики. – К.: Радянський письменник, 1950. – 404 с.

69. Реклю Э. Земля и люди. Всеобщая географія. Томъ V / Элизе Реклю. – С.-Петербургъ: Изданіе Высочайше утвержденного Товарищества «Общественная польза» и К, 1898. – С. 844-845.
70. Ролле І. Побожье въ XVII и XVIII в. Къ истории польскаго землевладенія въ Брацлавщинѣ / І. Ролле // Кіевская старина. Т. XXX. – К., 1890. – С. 356-476; Т. XXXI. – К., 1890. – С. 412-433.
71. Романчук С. П. Сакральні ландшафти / С. П. Романчук // 3б. Наук. праць «Проблеми ландшафтного різноманіття в Україні». – К.: Інститут географії НАНУ, 2000. – С. 144-146.
72. Сатанів. Історичний нарис. – Хмельницький: Редакційно-видавничий відділ, 1991. – 200 с.
73. Сельская местность // Географический энциклопедический словарь. Понятия и термины / Гл. ред. А. Ф. Трёшников; Ред. Кол.: Э. Б. Алаев, П. М. Алампиев, А. Г. Воронов и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1988. – С. 273.
74. Семенов-Тянь-Шанский, В. П. Район и страна / В. П. Семенов-Тянь-Шанский. – М.; Л.: Гос. изд-во, 1928. – 312 с.
75. Сенкевич Г. Вогнем і мечем: Роман: У 2 т: Т. 1 / Пер. з польс. Є. Литвиненка. Тернопіль: Богдан, 2006. – 544 с. (Серія “Світовий історичний роман”).
76. Сецинскій Е. Древнейшія православныя церкви въ Подоліи. Церковь-замокъ въ с. Сутковцахъ Летичевского уезда // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1889. – № 2. – С. 49-59; № 3. – С. 74-81.
77. Сецинскій Е. Исчезающій тип деревянныхъ церквей / Е. Сецинскій // Труды Подольскаго церковнаго историко-археологическаго общества (бывшаго историко-статистическаго Комитета). – Вып. X. – Каменецъ-Подольскъ: Типографія С. П. Киржацкаго, 1904. – С. 393-417.
78. Симашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подолии / М. Симашкевич // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1875. - № 4. – С. 126, 137; № 6. – С. 189-190; № 8. – С. 250-265.
79. Старицький М.П. Твори: В 6 т. – К.: Дніпро, 1989. Т. 5: Повісті / У поряд., авт. приміт. Л. С. Дем'янівська. 1990. – 702 с.
80. Стельмах М. П. Твори в 7-й т. Том 1 / Передм. Є. Гуцала. – К.: Дніпро, 1982. – 656 с.
81. Тулуб З. П. Твори: В 3 т. – К.: Дніпро, 1991. – Т.1: Людолови: Роман, кн. 1 / Авт. передм. М. Жулинський. – 553 с.
82. Українська новелістика кінця XIX – початку XX ст.: У 45 Оповіданнях. Новели. Фрагментарні форми (ескізи, етюди, нариси, образки, поезії в прозі) / У поряд. і прим. Є. К. Нахліка; Вступ, ст. І. О. Денисюка. – К.: Наук. думка, 1989. – 688 с. (Б-ка укр. літ. Дожовт. укр. літ.).
83. Франко Іван. Зібрання творів у п'ятидесяти томах. Художні твори. Повісті та оповідання (1882-1887). Том 16. – К.: Наукова думка, 1978. – 511 с.; Художні твори. Том 18. Повісті та оповідання (1888-1892). – К.: Наукова думка, 1978. – 488 с.; Художні твори. Том 19. Повісті та оповідання (1892-1896). – К.: Наукова думка, 1979. – 502 с.; Художні твори. Том 22. Повісті та оповідання (1904-1913). – К.: Наукова думка, 1979. – 518 с.
84. Ханцеверов Ф. Р. Эниология: чудеса без мистики. Книга научных версий / Ф. Р.

- Ханцеверов. – М.: АНМ, 1999. – 445 с.
85. Чубинский П.П. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. Юго-западный отдел: материалы и исследования, собранные П.П. Чубинским. – СПб, 1872. – Т. VII. – Вып. 1-6. – С. 189.
 86. Шилкин Д. С. Лесное хозяйство. Сводъ трудовъ местных комитетовъ по 49 губерніямъ Европейской Россіи / Д. С. Шилкин. – СПб.: Типографія В. Ф. Киршбаума, 1904. – 228 с.
 87. Шилов В. А. Усадьбы Малороссии / В. А. Шилов. – СПб., 2011. – 236 с.
 88. Шипович И. Рожецкій или Микулинскій монастырь // Подольскія епархіальныя ведомости. – 1890. – № 26. – С. 592-603; № 27. – С. 611-627; № 28. – С. 645-653.
 89. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. 2. Всемирно-исторические перспективы / О. Шпенглер; [Пер. с нем. И примеч. И. И. Маханькова]. – М.: Мысль, 1998. – 606, [1] с., 1 л. Портр.
 90. Этимологический словарь русского языка / Составил А. Преображенский, заслуж. Преподаватель Московской 4-й гимназии. – М. : Типография Г. Лисснера и Д. Совко. – 1910-1914. – Том второй : П – С. – 419 с.
 91. Ястребицкая А. Л. О специфике средневековой урбанизации: малые города / А. Л. Ястребицкая // Древности славян и Руси. – М.: Наука, 1988. – С. 191-197.
 92. Cosgrove, D. Landscape and Myths, Gods and Humans / D. Cosgrove // Landscape politics and Perspectives. – Providence: Berg Publisher Ltd., 1993. – P. 281-305.
 93. Introduction to geography. People, places and environment. 6-th edition. – Edinburgh: Pearson Education Limited, 2015. – 568 p.
 94. Encyclopedia of sacred places / Norbert C. Brockman. – 2nd ed. Santa Barbara, ABC-CLIO, LLC, 2011. – 681 p.
 95. Ethnobotany. A Phytochemical Perspective / Edited by B. M. Schmidt and D. M. Klaser Cheng. – New York: Wiley Blackwell, 2017. – 357 p.
 96. Harthshorne R. The nature of geographic. A critical survey of current thought in the light of the past / R. Harthshorne. – Pennsylvania: Association of American Geographers, 1939. – 469 p.
 97. Hints on landscape gardening. – Basel: Birkhäuser Verlag GmbH, 2014. – 176 p.
 98. History of the World Map by Map. – London: DK Publishing (Dorling Kindersley), 2018. – 440 p.
 99. Landscape and Memory. – New York: Random House Inc., 2006. – 672 p.
 100. Last Landscapes. The Architecture of the Cemetery in the West. – London: Reaction Books, 2003. – 223 p.
 101. Mapping Urbanities. Morphologies, Flows, Possibilities / Edited by Kim Dovey, Elek Pafka and Mirjana Ristic. – New York: Routledge, 2018. – 281 p.
 102. Milani Raffaele. The art of the landscape. – Montreal: McGill-Queen's University Press, 2009. – 208 p.
 103. Myga-Piątek U. Krajobraz kulturowy. Aspekty ewolucyjne i typologiczne. – Katowice: Wyd. Uniwersytet Śląski, 2012. – 406 s.
 104. Olsen, Bradford C. Sacred Places Around the World: 108 Destinations. – CCC Publishing, 2004. – 288 p.
 105. Orda N. Album widoków gubernij grodzieńskiej, wileńskiej, mińskiej, kowieńskiej, wołyńskiej, podolskiej, kijowskiej. – Warszawa: Litografia Maxymiljana Fajansa, 1873.

- 63 s.
106. Reuel R. Hanks. Encyclopedia of geography terms, themes, and concepts. – Santa Barbara: ABC-CLIO, LLC, 2011. – 407 p.
 107. Przewodnik po Polsce w 4 tomach. Tom II. Polska Południowo-Wschodnia / Redaktor: Stanisław Lenartowicz. 19 map i 8 planów miast. Wydanie pierwsze. – Warszawa, 1937. – 540 s.
 108. Sacred Places Europe: 108 Destinations / Brad Olsen. – Published by the Consortium of Collective Consciousness, 2007. – 320 p.
 109. Scott James M. On Earth as in Heaven: The Apocalyptic Vision of World Geography from Urzeit to Endzeit according to the Book of Jubilees / Geography and ethnography: perceptions of the world in pre-modern societies. – Oxford: Blackwell Publishing Ltd, 2010. – P. 182-196.
 110. The making of the American landscape. Second edition. – New York: Routledge, 2010. – 543 p.
 111. Wiraszka M. Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni Podolskiej w chasach imperium Rosyjskiego / Marta Wiraszka. – Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2008. – 365 p.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
РОЗДІЛ 1. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ	5
1.1 ТИПИ І ФОРМИ РЕПРЕЗЕНТАЦІЙ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТУ	6
1.2 СТРАТЕГІЇ РЕПРЕЗЕНТАЦІЇ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО ЛАНДШАФТОЗНАВСТВА	14
1.3 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ ЕТНОКУЛЬТУРНОГО РЕГІОНУ	17
РОЗДІЛ 2. РЕПРЕЗЕНТАЦІЯ КАРКАСНИХ ЕТНОКУЛЬТУРНИХ ЛАНДШАФТІВ	31
2.1 МІСЬКИЙ ЛАНДШАФТ	31
2.2 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ МІСТ	35
2.3 ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ ЛАНДШАФТ МІСТЕЧКА	48
2.4 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИС МІСТЕЧОК ...	58
2.5 СІЛЬСЬКІ ЕТНОКУЛЬТУРНІ ЛАНДШАФТИ	72
2.6 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ СІЛЬСЬКИХ ЛАНДШАФТІВ	87

РОЗДІЛ 3. ОБРАЗИ САКРАЛЬНО-ТАФАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ	136
3.1 ХРЕСТОМАТІЙНА ЧАСТИНА. ОПИСИ КУЛЬТОВИХ СПОРУД ТА КЛАДОВИЩ.....	155
ПІСЛЯМОВА	159
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	161

**Навчальний посібник
для студентів
і викладачів географічних спеціальностей
вищих педагогічних закладів освіти**

Воловик Володимир Миколайович

**ЕТНОКУЛЬТУРНЕ
ЛАНДШАФТОЗНАВСТВО.
ХРЕСТОМАТІЯ**

Комп'ютерна верстка *Воловик В. М.*

Здано в набір Підписано до друку
Формат Папір офсетний Друк різнографічний. Ум. друк. арк.
Гарнітура Times New Roman, Arial.
Замовлення №
Наклад